

सुनिये.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૫૦૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રા.ન.પ્રદેશ

વિષય ૫૬૬

नाम रूप गुणानां भेद संशय विवर्जित ॥
 एक एवा द्वितीयोऽपि परमात्मान्नि नाकवत् ॥
 नाम रूप गुणा भेदा माया सत्किरनेकता ॥
 कल्पिता स्थूल धीभिस्ते महाकाशाद्विद्विभो ॥

लालात्मनायोत्रि गृहवेनीर्णो दत्ताय्यउन्मत्त पिशाचवचः ॥
 बालोयुवाकापिजरन्जटाभृत्कचिदपिर्व्यक्तपरीक्षितश्च ॥
 त्यागीसुभोगी कचिदस्तिमंगी योगीसुवासाः कचिदस्तिनग्नः ॥
 नुष्टः कृशः पुष्टः इहकचिद्योदंर्डीचभिक्षुः कचिदस्तिवर्णी ॥

DOMAIN OF VEDANTIC PHILOSOPHY.

જ્ઞાનપ્રદેશ.

અને

સદાચાર.

અર્થ અને વિવેચન સાથ.

Treatise on Knowledge derived from meditation on the higher truth of vedic religion and philosophy as teaching one how to understand his own nature and how to be re-united to the Supreme being.

પ્રસિદ્ધ કર્તા,

તુલસીદાસ હરિકૃષ્ણદાસ પારખ.

દોહડો.

વાણી વિષય ન કરી શકે, મનની જ્યાં નહીં ગમ;
તે પરમાત્મા બ્રહ્મ, એવો ધર્યો છે મર્મ.
આત્મા ભિન્ન છે જે ક્રિયા, તે છે ભ્રમનું મુળ;
કાયિક વાચીક માનસીક, તે સર્વાથી થાય છે ભુલ.
અજર અમર ચિદ્ધન, સુખસ્વરૂપ છે આત્મ;
સ્વઃ સિદ્ધ આપ પાતે છે, સાધ્ય છે અનાતમ.

લક્ષ્મી આર્ટ પ્રિન્ટિંગ વર્ક્સમાં છાપ્યું.

મુંબઈ.

સવંત ૧૯૭૪ સને ૧૯૧૮

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અ. સ. દ. વા. પ.
ગુજરાતી ગ્રંથોપાલટ-સંગ્રહ

૭૫૦૩

Printed by N. V. Ghumre at the Lakshmi Art, Printing Works,
97B, Sankli Steert, Byculla, Bombay. Published by Tulsidas
Harikrishnadas Parekh, Wai'kes'war Road, Malabar Hill, Bombay

શ્રી

નારાયણાશ્રમાધિધર સ્વામી પવિત્ર ગોદાવરીતટ ક્ષેત્ર
પંચવતી નાશીક,

શ્રીમદ્ પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્ય શ્રીમદ્ અવધુત

નારાયણસ્વામીના

પવિત્ર ચરણકમલમાં.

અક્ષર અને શ્રેષ્ઠપણાથી સંસારબંધન દુર કરી વર્ણો તથા આશ્રમોનું ઉલ્લાંઘન
કરી કર્તવ્યની અવધિને પ્રાપ્ત થયલા વસ્ત્રસહિત કિંવા વસ્ત્રરહિત સ્વેચ્છાથી શ્રમણ
કરનારી તમારી અવધુત સ્થિતિ દરમ્યાન તમારા તથા મારા પંદર વર્ષના
પરિચયમાં વખતોવખત વેદાંતિક વિષયો ઉપર બાંધવરૂપ પ્રેમ, ધૈર્ય, દયા
અને શાંતતાથી બોધરૂપી વિવેચન આપવાના તમારા કર્તવ્યના અનુગ્રહની
મારી સદ્દલાગણીથી,

આ ગ્રંથ

લકિતલાવ પૂર્વક અર્પણ કરું છું.

ગ્રંથ કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

	પૃષ્ઠ.
પ્રસ્તાવના	૧
ઉપોદ્ધાત	૫
જ્ઞાનપ્રદેશ—મંગળાચરણ	૨૧
,, બ્રહ્મનિરૂપણ	૨૪
,, જીવના ગમનાગમન	૩૪
,, ત્વં અને તત્પદ	૩૭
,, ઉપાસના	૪૦
,, શ્રવણ મનન આદિ કર્તવ્યતા	૪૪
,, મરણસમયની ઉત્ક્રાંતિ	૪૬
,, નિર્ગુણ સગુણ ઉપાસકની સ્થિતિ	૪૯
,, યોગવિશે વિવેચન	૫૨
,, જ્ઞાનયોગ	૫૪
,, કર્મયોગ	૫૯
,, ઉપાસનાયોગ	૬૫
,, ભાકતયોગ	૬૭
,, નિયતિ અથવા દૈતગતિની સમજણ	૭૨
,, અધ્યાસથી જીવપણાનું કારણ	૭૩
,, શિષ્ટાચાર	૭૫
,, બ્રહ્મનામાવલી (કાવ્ય)	૭૭
સદાચારનો અર્થ તથા પુર્ણ વિશ્લુનીજ વિષ્ણુની	૮૧
,, આરાધના ઉપદેશના અધિકારીઓ	૮૪
જ્ઞાતાનો ગાયત્રી જપ તથા સ્મરણ	૮૫
,, શૌચ વિધિ	૮૯
,, સંધ્યા જપ તર્પણ	૯૦
,, અગ્નિ આહુતી, પુખ્તવિધી	૯૩
,, ધ્યાન અને ભોજન વિધિ	૯૪
,, નિદિધ્યાસન	૯૭
શબ્દોથી અપરોક્ષ જ્ઞાનનું વિવેચણ	૯૮

નિજ અર્થ પ્રાપ્તિ લક્ષણ	૧૦૦
અદ્વય તુ છે એની સમજણ	૧૦૩
અજ્ઞાન અને પ્રકૃતિના ઐક્યતાથી જીવાત્માનુજ્ઞાન	૧૦૭
સાંખ્ય યોગ અને વેદાંતનુ તાત્પર્ય	૧૦૯
ચિંદશનુ નિરૂપણ	૧૧૦
કર્મ શાસ્ત્રમાં જ્ઞાનનો દુષ્કાળ	૧૧૧
બંધ મોક્ષ પ્રકૃતિનુ ગુણુકારણ છે એ વિવેચણ	૧૧૨
સંકલ્પનો સાક્ષી જે જ્ઞાનરૂપ છે તે સર્વ લોકનુ જીવન છે	૧૧૫
પ્રમાતા પ્રેમય અને પ્રમાણુ એની સમજણ	૧૧૬
વૃત્તિ, વિષય અને જીવ એ ત્રણને જાણનાર (એજ) પરમાત્મા	૧૧૭
જીવન મુક્તિ અને વિદેહ સ્થિતિ ઉન્મત્તી વિગેરેનુ નિરૂપણ	૧૧૮
ત્રિપુટી લાંગનો ક્રમ	૧૨૦
જ્ઞાન વિજ્ઞાન નિરૂપણ	૧૨૧
પ્રભોધ વાયુ પ્રાપ્ત થતા મહામોહાધિકારની નષ્ટતા વિશે	૧૨૨
ક્ષેત્રજ પરમાત્મા છે એ નિરૂપણ	૧૨૪
બ્રહ્મ અને આત્મા એકમેકના ઐક્યનુ સમાધાન વિશે	૧૨૫
ત્રિગુણિક ક્રિયા શક્તિમાં આત્મા પ્રકાશક છે એ વિશે	૧૨૮
બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થના લક્ષણ	૧૨૯
વાનપ્રસ્થ, સન્યાસીના લક્ષણ	૧૩૦
સદાચારની મહત્ત્વતા	૧૩૧

શુદ્ધિ પત્ર.

૫.	૧ લીટી	૧૧	માં “પ્રાણિ” શબ્દને બદલે “પશુ”	વાંચવું.
,,	૧૮ લીટી	૨૬	,, વિષયાત્મક	,, વિષયાત્મક ,,
,,	૧૯ ,,	૫	,, આર્થિભાવ	,, આર્થિભાવ ,,
,,	૨૩ ,,	૨૨	,, સજ્જન	,, સજ્જન ,,
,,	૨૪ ,,	૨૩	,, હંકાયતો	,, હંકાયતો ,,
,,	૩૧ ,,	૧૯	માં “રચનાર્થી”	,, “ઋચ્યા” ,,
,,	૩૪ ,,	૨૩	,, ચિત્તાની	,, ચિત્તની ,,
,,	૩૫ ,,	૨૪-૨૫	,, અવરોહણ	,, આવરોહણ ,,
,,	૩૭ ,,	૩-૨૧	,, એજ	,, એજ ,,
,,	૩૯ ,,	૧૪	,, અસ્તિત્વ	,, આસ્તિત્વ ,,
,,	૪૧ ,,	૧૮	,, બમુચ્ચ	,, સમુચ્ચ ,,
,,	૪૨ ,,	૨૪-૩૦	,, આશ્રય	,, આશ્રમ ,,
,,	૪૩ ,,	૧૦	,, અનુહાન	,, અનુષ્ઠાન ,,
,,	૪૪ ,,	૨૫	,, મનના	,, મનન ,,
,,	એજ ,,	૨૭	,, અનુષ્ઠાન	,, અનુષ્ઠાન ,,
,,	૪૮ ,,	૧૪	,, કિરણે	,, કિરણને ,,
,,	૫૩ ,,	૨	,, ચિત્તની	,, ચિત્તની ,,
,,	એજ ,,	૨૩	,, ભાવકર્મને	,, ભાવકર્મનો ,,
,,	૫૯ ,,	૨૬	,, શાંતી	,, શાંતી ,,
,,	૬૩ ,,	૧૬	,, મત્રસાહ	,, મંત્રસોહં ,,
,,	૭૨ ,,	૧૯	,, એને	,, અને ,,
,,	૭૫ ,,	૫	,, દયાતીત	,, દેયાતીત ,,
,,	એજ ,,	૧૪	,, મંવ	,, મંવ ,,

પૃ. ૨૫૦	લીટી ૧૬	માં	લુઘ્વા	શબ્દને બદલે	લુઘ્વા	વાંચવું.
„ એજ	„ ૧૮	„	ઉક્તા	„	ઉક્તા	„
„ ૭૭	„ ૧૨	„	બ્રહ્મા	„	બ્રહ્મ	„
„ ૮૯	„ ૨૩	„	અવસ્થામ	„	અવસ્થામાં	„
„ ૯૦	„ ૧૩	„	કુલંક	„	કુલંક	„
„ ૧૦૮	„ ૧૯	„	તેને	„	તને	„
„ „	„ ૨૩	„	તનો	„	તેનો	„
„ ૧૧૦	„ ૨૯	„	જણુતો	„	જણાતો	„
„ ૧૧૧	„ ૭	„	આવે	„	આવે	„
„ એજ	„ ૨૪	„	દ્વૈતરૂપ	„	દ્વૈતરૂપ	„
„ એજ	„ ૨૭	„	વૃત્તનો	„	વૃત્તિનો	„
„ ૧૧૨	„ ૩	„	વ્યથનો	„	વ્યથનો	„
„ ૧૨૩	„ ૨૩	„	પુખ્તને	„	પુખ્તનો	„
„ ૧૨	„ ૧૧૬	„	કાય	„	કાય	„

પ્રસ્તાવના.

एको हंसो भुवनस्यास्यमध्ये सप्तवाग्निः सलिले संनिविष्टः ।

तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥

આ ભુવનોની અંતર અદ્વિતીય હંસ (આત્મા) અગ્નિ અને જળમાં પ્રવેશ પામેલ છે તેને જાણીને (પુરૂષ) મૃત્યુનું ઉત્ત્સાહન કરે છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ વાસ્તે જ્ઞાનથી લિન્ન અન્ય સાધન નથી.

श्वेताश्वतर उपनिषद्, अ. ६, म. १५.

આ સંસારના પ્રાણિઓમાં મનુષ્ય જન્મ મળવો દુર્લભ છે. કારણ પદાર્થ માત્રનો વિવેક અવિવેક વિચાર કરવાની બુદ્ધિ મનુષ્યને આપી છે અને જે બુદ્ધિ ઈતર પ્રાણિઓ માત્રમાં નથી. આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન મનુષ્ય તેમજ સર્વ પ્રાણિઓને સમાન છે, પણ બુદ્ધિ એજ મનુષ્યમાં મુખ્ય ગુણ છે. બુદ્ધિ વિનાનો મનુષ્ય પ્રાણિ સમાન ગણાય છે. મનુષ્ય જન્મમાં પુરૂષપણું શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેમાં પણ વેદોક્ત ધર્મ માર્ગમાં તત્પરપણું વધારે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેથી અધિક આત્મા અનાત્માનો વિવેક મેળવવો ઘણોજ દુર્લભ ગણાય છે કારણ એનાથી સ્વરૂપનો અનુભવ મેળવવાનો સુલભ માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સ્વરૂપનો અનુભવ થયા પછી બ્રહ્મરૂપ સ્થિત રહેવું એનેજ મુક્તિ કહે છે. એ મુક્તિ સેંકડો જન્મમાં કરેલા અગણિત પુન્યવિના મળતી નથી. મનુષ્યપણું, મોક્ષની ઈચ્છા અને મહાત્મા પુરૂષોનો આશ્રય જે એ મુક્તિ મેળવવાના સાધનભુત છે. તે ઈશ્વરના અનુગ્રહ શીવાય મળતી નથી.

મનુષ્ય જન્મ દુર્લભ છે ખરો પણ તે મળ્યા છતાં વેદના અર્થનો પાર પામી પોતાની મુક્તિ વાસ્તે જે મનુષ્ય પ્રયાસ કરતો નથી અને વિષયનો અભિલાષી થઈ વિષયજન્ય સુખમાં નિમગ્ન રહે છે તે પુરૂષને આત્મહત્યા કરનાર એટલે દેહાદિકના મિથ્યા અભિમાનથી પોતાને હાની કર્તા શાસ્ત્રકારો ગણે છે. શાસ્ત્ર ચર્ચા તથા દેવતાઓનું પુજન અને ભક્તિ કરવા છતાં પણ જ્યાં સુધી જીવ અને પરબ્રહ્મની એકતા સમજાય નહીં ત્યાં સુધી અનેક જન્મો પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ મુક્તિ મળતી નથી તેમજ અનુજ્ઞાન આદિ કર્મો કરવા છતાં પણ તે મળતી નથી.

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચભુતરૂપ, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો રૂપે નિર્વાહ કરતું, મધુર, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને કષાય એ છ રસરૂપના આશ્રયવાળું, ભુખ, તરશ, શોક, મોહ, જરા અને

મરણ એ છ ગુણના સંબંધવાળું, ત્વચા, લોહી, માંસ, મેદ, હાડકાં, મજ્જા અને વીર્ય આ સપ્ત ધાતુવાળું, પિત્ત, વાત અને કફ રૂપ ત્રણ મળવાળું, શુક્ર, શોણિત રૂપ એ કારણવાળું અને બોજ્ય, પેય, લેણ ને ચોખ્ખ એ ચાર પ્રકારના આહારના કાર્ય રૂપ આ સ્થુળ શરીર છે તથા તે મધ્યે મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ અને અહંકાર એ ચાર પ્રકારવાળું અંતઃકરણ છે. એ અંતઃકરણની ઉપાધિવાલો જીવ છે. એ જીવને પાંચ પ્રકારની બ્રાંતિ છે: (૧) જીવ અને ઇશ્વર ભિન્ન છે (૨) કર્તા બોકતાપણું વસ્તુતાએ આત્મામાં છે (૩) આત્મા ત્રણ શરીરના [સ્થુળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ] સંયોગથી સંગી છે (૪) જગત્તુ કારણ બ્રહ્મ વિકારી છે. અને (૫) કારણથી (બ્રહ્મ) જગત્ સત્ય છે. એવી બ્રાંતિથી વિટલાયલો જીવ મિથ્યા સુખની આશાવડે સંસાર ચક્રમાં શ્રમણ કરે છે. અનંત જન્મોમાં અભ્યાસ કરેલી અનેક દુષ્ટ કર્મની વાસનાઓ વડે શરીર અને આત્માનો વિવેક ઉપજતો નથી. તેથી દઢતર આત્મા બ્રાંતિ થઈ, “હું અજ્ઞ છું, હું અત્યંત દુઃખી છું” એવા ઉદ્દગાર જીવને આવે છે એવી બ્રાંતિ વાસનાના બળથી સંસારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. મિથ્યા ભુત તથા સ્વપ્ન તુલ્ય વિષય ભોગોનો અનુભવ કરીને અસંખ્ય મનોરથો કરતો છતો અતૃપ્ત રહી સર્વદા સંસાર ચક્રમાં શ્રમણ કરે છે. વિવિધ પ્રકારનાં વિચિત્ર શરીરો ધારણ કરી ત્યાં શુભાશુભ પ્રારબ્ધ કર્મોનો અનુભવ કરીને તે તે કર્મફળની વાસનાવાલાની પુનઃ પુનઃ તે તે કર્મફળના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે પણ બ્રાંતિની નિવૃત્તિ કરનારા સાધનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેથી અનિષ્ટ ઇષ્ટના જેવું અને ઇષ્ટ અનિષ્ટના જેવું પ્રતીત થાય છે.

એ બ્રાંતિનું મુખ્ય કારણ મન છે. વિષયોની અભિલાષાવાળું મન એજ અશુદ્ધ છે. અંતઃકરણ મનુષ્યના બંધ અને મોક્ષમાં નિમિત્ત છે. અનાદિ અવિદ્યાની વાસનાવડે ઉપજેલી દેહાદિમાં અહંતા અને આત્માથી ભિન્ન પદાર્થ માત્રમાં મમતા તેનેજ બંધ કેહેવાય છે. અને નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિચારથી તે અહંતા, મમતા તથા તેના મુળ અજ્ઞાનનો ક્ષય તેનેજ મોક્ષ કેહેવાય છે. જેથી વિષયોમાં આસક્ત અંતઃકરણ બંધમાં નિમિત્ત છે. અને વિષયોની અભિલાષાથી રહિત અંતઃકરણ મોક્ષમાં નિમિત્ત છે. અવિદ્યાદિ બંધની ઉત્પન્ન થતી આ બ્રાંતિના નિવૃત્તિ માર્ગથીજ વિષયાભિલાષાથી રહિત અંતઃકરણનો અંગીકાર થાય છે.

મનુષ્યનું ચિત્તજ સંસાર છે. શરીરની અંદર પ્રાણના ચલનથી ચૈતન્યનો જે ભાગ સંકલ્પ વિકલ્પ કરવામાં ઉન્મુખ થાય છે તેને ચિત્ત સંજ્ઞા આપેલી છે. જે જે પદાર્થમાં એ ચિત્ત પડે છે તે પદાર્થમય તે ચિત્ત થઈ જાય છે. મલિન હોય તો મલિનપણું દેખે છે, શુદ્ધ હોય તો શુદ્ધપણું દેખે છે. એ ચિત્ત જેવું વિષયોની અભિલાષામાં આસક્ત રહે છે તેવું આ જ્ઞાન પ્રાપ્તિના

વિષયમાંજ આસક્તિ રાખે તો જરૂર સંસાર બંધનથી મોકળો થવા વિલંબ લાગે નહી. કારણ જેવો ચિત્તવાલો પુરૂષ હોય તેવો થાય છે એ અનાદિ રહસ્ય છે.

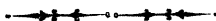
વાસ્તે વિષય સુખની લાલસા છોડી દઇ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મમતા, અંહકાર, આદિનો ત્યાગ કરી માન, અપમાન, નિંદા, સ્તુતિને સમાન ગણી અંતઃકરણ નિર્મળ અવસ્થા થવું જોઇએ. કારણ અંતઃકરણની અત્યંત મલિન-તાથી અજ્ઞાનતાનું પ્રાપ્ત્ય વિશેષ રહી ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ઉપજતા નથી અને તેવા અજ્ઞાનતાના પ્રાપ્ત્યથી બંધ મોક્ષના સ્વરૂપનો વિચાર થતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે હૃદયમાં સ્થિત રહેતી સર્વ વિષય તૃષ્ણાઓનો વિનાશ કરી અંતઃકરણ નિર્મળ રાખી સત્પુરૂષોના સમાગમથી વિધિનિષેધનો વિવેક થવો જોઇએ. એમ કરવાથી સદાચરણમાં પ્રવૃત્તિ થાશે અને સમગ્ર પાપનો ક્ષય થાશે; સદ્ગુરુનો આશ્રય લઇ એકાગ્રતાથી પરમ તત્વનો ઉપદેશ લેવો જોઇએ; કારણ સદ્ગુરુના ઉપદેશ વિના કરોડ કલ્પે પણ પુરૂષને તત્વજ્ઞાન થતું નથી. સદ્ગુરુની કૃપાદષ્ટિવિના એ પરમ તત્વના કથનમાં શ્રવણ અને ધ્યાન આદિથી શ્રદ્ધા થતી નથી. એ શ્રદ્ધાથી હૃદયમાં રહેલી અનાદિ દુર્વાસના ગ્રંથિનો વિનાશ થાય છે. વિષય તૃષ્ણાના ક્ષયથી હૃદય કમલમાં પરમાત્માનેષ્ટ આવિર્ભાવ થાય છે, અને તેથી પરમાત્માની દૃઢતર ભક્તિ થાય છે અને વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે. વૈરાગ્યથી વિજ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. અભ્યાસથી તે વિજ્ઞાન કર્મે પરિપક્વ થઈ આત્મનિષ્ઠ કહેતાં બ્રહ્મનિષ્ઠ થવાય છે અને તેથી સર્વ અશુભ કર્મો અને વાસનાઓ વિનાશ પામે છે અને સર્વ અવસ્થામાં બ્રહ્મ અનુભવાય છે.

પ્રસ્તુત જ્ઞાનપ્રદેશ એજ વિષય ઉપર રચવામાં આવ્યું છે. વાંચક જીજ્ઞાસુને પોતાના એ વિષયના અભ્યાસમાં આ ગ્રંથ ધણોજ ઉપયોગી થવા વગર રહેશે નહી. આ પુસ્તકની સાથ ત્રામદ્ શંકરાચાર્ય પ્રણીત સદાચાર મૂળ શ્લોક તથા વિવેચન સહિત આપવામાં આવ્યું છે. જેથી જીજ્ઞાસુને એ વિષય સમજવા તથા તેનો અનુભવ લેવા સુલભ થઈ પડ્યા વગર રહેશે નહી. શ્રીમદ્ પરમહંસ હંસરાજ સ્વામીએ એ પુસ્તક ઉપર ગુરુશિષ્ય સંવાદરૂપે મરાઠી ટીકા કરેલી છે. અને મુખ્યત્વે કરીને એ ટીકાના આધારે વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાની પુરૂષના આચાર, તથા નિત્ય કર્મ શું છે? બ્રહ્મ એટલે શું? અને એ સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત થાય, વિગેરે આપેલા દૃષ્ટાંતો મનમાં ધરતાં વિવેકી પુરૂષને અવશ્ય આનંદ ઉપજ્યા વગર રહેશે નહી, ઐ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ:

જ્ઞાનપ્રદેશ.

DOMAIN OF VEDANTIC PHILOSOPHY.

ઉપોદ્ધાત.

દુનિયામાં જીવેલી પ્રકૃતિ પ્રમાણે એ મુખ્ય વિભાગ શાસ્ત્રકારે કર્યા છે. એક દૈવી સંપત્તિ અને બીજી આસુરી સંપત્તિ. દૈવી સંપત્તિવાળા ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરવા આ દુનિયામાં સાધના કરે છે. અને આસુરી ગતિવાળા અધમ ગતિને પ્રાપ્ત કરવા સાધના કરે છે. તે પ્રમાણે તે જીવેલી સ્વભાવ જન્ય શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની હોય છે. અને તે શ્રદ્ધા તેના અંતઃકરણ પ્રમાણે હોય છે. એટલે સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામાસ. પેહેલો દેવનું યજ્ઞન કરે છે, બીજો યક્ષ અથવા રાક્ષસનું યજ્ઞન કરે છે અને ત્રીજો ભુત પ્રેતનું યજ્ઞન કરે છે.

આ સ્વભાવજન્ય ત્રણ પ્રકારની શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ સોળ અંશનું દરેક પ્રાણિમાત્રમાં સમાયલું છે. એવા ધોરણથી જેમાં સત્ત્વ અંશ વધારે તેમાં જ્ઞાન અને અંતઃકરણની શાંતિનો વધારે સમાવેશ થાય છે. અને તેવા જીવેલી દૈવી સંપત્તિમાં ગણના કરવામાં આવે છે. એટલે જેમાં સત્ત્વ બાર અંશ, રજ એ અંશ અને તમે એ અંશના પ્રમાણમાં ગણના કરવામાં આવે છે. તેથી ઉતરતા જેમાં સત્ત્વ એ અંશ, રજે છ અંશ અને તમે આઠ અંશ હોય છે એવાઓની આસુરી સંપત્તિમાં ગણના કરવામાં આવે છે, કારણ જેમાં તમેના વધારે અંશ તેમાં વધારે અજ્ઞાનતા અને કઠોરતા હોય છે, જેથી તેઓની આસુરી સંપત્તિમાં ગણના કરવામાં આવે છે. પશુ પક્ષિ વિગેરે જેને ખાનપાન, મૈથુન તૃપ્તિ, સ્વઃશરીર રક્ષણ તથા ધોર અજ્ઞાન હોય છે, તેઓમાં તમે બારથી તેર અંશ સુધી ધારવામાં આવે છે, જેથી તેઓની ગણના ઈશ્વરપ્રાપ્તિમાં કરવામાં આવતી નથી.

એ જીવે આ દુનિયામાં પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે અને અંતઃકરણના પ્રમાણમાં દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ સાધન કરવા યોગ્ય ધારે છે પણ તેમાં દૈવી સંપત્તિવાળા કેહેતાં વિવેકી જીવે સર્વ પ્રકારના દુઃખની અત્યંત

નિવૃત્તિ અને પરમ સુખની અચલ પ્રાપ્તિ મેળવવા-યોગ્ય ધારે છે. એટલે જે વસ્તુ સ્વભાવથી સર્વથા અશેષ દુઃખથી રહિત હોય તથા પરમાનંદ સ્વરુપ સુખરૂપ હોય તેજ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે સિદ્ધિ ગણે છે.

એ પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે પ્રત્યેક દેશના વિવેક જનો દેશ કાલને અનુસરીને પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ બતાવતા આવ્યા છે. અને સિદ્ધિ કરવાના ઉપાયો ભિન્ન ભિન્ન તે પ્રમાણે બતાવતા આવ્યા છે. એ સર્વમાં જે સપ્રમાણ ઉપાય પરમ વિવેકી પુરુષોએ બતાવ્યા છે તેમાં અન્ય સર્વ ઉપાયો સાક્ષાત્ બ્રહ્મ સ્વરૂપ એટલે બ્રહ્મઅનુભવરૂપ છે.

એ સપ્રમાણ ઉપાય પ્રાપ્ત કરવા ઉપર અનેક ભાષ્યકારોએ પોતાના મતો દર્શાવ્યા છે. તેમાં હાલ મુખ્ય જે આર્ય ભૂમિ ઉપર ચાલે છે તેવા પાંચ સંપ્રદાયો છે:—(અ) શંકરાચાર્યનો કેવલાદ્વૈત. (બ) રામાનુજાચાર્યનો વિશેષાદ્વૈત. (ક) વલ્લભાચાર્યનો શુદ્ધાદ્વૈત. (ડ) માધ્વાચાર્યનો દ્વૈતાદ્વૈત. અને (ધ) નિમ્બકાચાર્યનો દ્વૈત એ પ્રમાણે જાણીતા છે. એ સર્વેનો સાર નિચે પ્રમાણે છે:—

શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે જગત્તો નિયન્તા બ્રહ્મ સત્ય છે. બાકી જગત્તે જે માયાવી છે તે મિથ્યા છે.

રામાનુજાચાર્યના મત પ્રમાણે માયા કેહેતાં જગત્ અનાદિ અને સત્ય છે. અને એનો નિયન્તા ઈશ્વર છે. જીવ અણુ છે. અને જગત્ ભોગ્ય છે. ઈશ્વર પરમ-કર્ણિક અને ભક્તવત્સલ છે અને ઉપાસના કરનારને ઉપસનાનાં ફળ આપે છે. એ મતમાં જણાવેલી પાંચ પ્રકારની ઉપાસનાથી એટલે અભિગમન (ભગવત સ્થાનના માર્ગમાં માર્જન, લેપન). ઉપાદાન (ભગવાન માટે ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, વિગેરે સામગ્રીનું ગ્રહણ), ઈન્ધ્યા (પુજા), સ્વાધ્યાય (મંત્રજપ, નામજપ, વિગેરે) તથા યોગ (એકાગ્ર ચિત્તથી ઈશ્વરનું ધ્યાન) ભક્તિજ્ઞાન થાય છે. અને જ્યારે યોગની પરિપક્વતાથી અહંકાર આદિ લય પામે છે ત્યારે ભક્તવત્સલ ભગવાન ભક્તને આવૃત્તિ રહિત પરમાનંદ ધામનું સ્થાન આપે છે.

વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદ્વૈત મત પ્રમાણે જીવ અણુ છે. જીવ અને જગત્ બ્રહ્મના અવિકારી પરિણામરૂપ હોવાથી સત્ય છે. માયા રહિત જીવ અને પરબ્રહ્મ એક છે. જીવ અમીના તણુખા માફક ઈશ્વરનો અંશ છે. માયા મિથ્યા ન છતાં માયા એ પરમેશ્વરની ઈચ્છાથી ઈશ્વરથી વિભક્ત ઉત્પન્ન થયેલી શક્તિ છે. એ માયા પરતંત્ર થયેલા જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું જ્ઞાન ઈશ્વર અનુગ્રહ શિવાય શક્ય નથી. જેથી ભગવત ભક્તિ એજ મુખ્ય મોક્ષનું સાધન

છે. ઇશ્વરની આ અનુગ્રહને પુષ્ટી એવું નામ આપવાથી આ સંપ્રદાયને પુષ્ટી માર્ગ કહેવાની રીત છે. નવધા ભક્તિ (શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસત્વ, સખ્ય અને આત્મનિવેદ) માંની કોઈપણ ભક્તિ વડે ઉપજેલી દશમી પરાભક્તિથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય છે. પરા ભક્તિ એટલે અપરોક્ષાનુભવ. સાધનરૂપા અને ફળરૂપા એવી બે સેવા છે. શરીર સેવા તથા દ્રવ્ય સેવા એ સાધના સેવા અને માનસ સેવા એ ફળ રૂપા છે. ગોલોક પ્રાપ્તિ એ મોક્ષ છે. એ સંપ્રદાયમાં પુષ્ટી પુરુષોત્તમ અને મર્યાદા પુરુષોત્તમ એવી બે સંજ્ઞા આપેલી છે. પુષ્ટી પુરુષોત્તમ રસાત્મક સર્વાત્મભાવ અને અપરોક્ષ અનુભવથી સાધ્ય છે. જ્યારે મર્યાદા પુરુષોત્તમ જ્ઞાન, ભક્તિ અને સાધનથી સાધ્ય છે.

માધવાચાર્યના મત પ્રમાણે પરમેશ્વર સ્વતંત્ર અને જીવ જગત પરતંત્ર છે. જીવ આજી પરિમાણ અને ઇશ્વરનો દાસ છે; જેથી ભગવાનની સેવા વિના જીવનું અન્ય કર્તવ્ય નથી. ભક્તિ સાધન યુક્ત હોવાથી ભક્તિ મુખ્ય સાધન છે. સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. અંકન, નામકરણ અને ભજન એ ત્રણથી ચૈકુંઠપતિ વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રસન્નતા થાય છે. એ ભક્તિ સિદ્ધથયા પછી કર્મ કરે કે ન કરે તેની વિશેષ યોગ્યતા નથી એ દ્વૈત મત છે.

નિંબકાચાર્યના દ્વૈતાદ્વૈત મત પ્રમાણે ભેદાભેદનો સ્વિકાર છે. સાદ્રશ્યતાએ જીવ ઇશ્વરનો ભેદ અને વસ્તુતાએ અભેદ માને છે. જીવ, જગત અને ઇશ્વર જુદા માત્રવામાં આવે તો એ ત્રણના કાર્યક્રમ અને અસ્તિત્વ સ્વતંત્ર ન હોવાથી ઇશ્વર ઇચ્છાઉપર આધાર રહે છે. અને મૂળ ઇશ્વરમાં જીવ અને જગતના સૂક્ષ્મ તત્વ અંતર્ભૂત છે. જેથી દ્વૈત અને અદ્વૈત બન્નેને માને છે. મુક્તિ માધવાચાર્ય પ્રમાણે માને છે. અવતાર આદિ તથા ભક્તિના પ્રધાનપણાનો સ્વિકાર કરે છે.

વેદ અને વેદાંત એવા બે ભાગ મુખ્ય શાસ્ત્રના છે. વૈદિક કર્મ કરનાર માટે કર્મકાંડ વેદભાગની વ્યવસ્થા બતાવનાર પૂર્વ મીમાંસા અને મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર માટે ઉપાસના તથા જ્ઞાનરૂપ વેદભાગની વ્યવસ્થા બતાવનાર ઉત્તર મીમાંસા છે. પૂર્વ મીમાંસાનો કર્તા જૈમિનિ અને ઉત્તર મીમાંસાનો કર્તા શ્રી વ્યાસ ભગવાન છે. જૈમિનિનો મુખ્ય અભિપ્રાય એ છે કે અશુદ્ધ ચિત્તવાળાઓએ ચિત્તની શુદ્ધિ થતા પર્યંત વૈદિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવું અને શ્રી વ્યાસ ભગવાનનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્મદ્વારા જેનાં ચિત્ત શુદ્ધ થયાં છે તેમને કર્મ બંધનથી મુક્ત થવા બ્રહ્મનો વિચાર કરવો. એવી રીતે બે પ્રકરણમાં વેદ સ્થિત છે એટલે કર્મકાંડ અને જ્ઞાન કાંડ અને અન્નેના પ્રકરણ ભિન્ન ભિન્ન છે, તેમજ બે કાંડના વિષય અને અધિકાર

લિન્ન લિન્ન છે. કર્મનો અધિકારી દેહ અભિમાની અને જ્ઞાનને અધિકારી દેહ અભિમાન રહિત પુરૂષ છે, કર્મ કાંડનો વિષય ધર્મ અને જ્ઞાન-કાંડનો વિષય બ્રહ્મ છે. કર્મ અને જ્ઞાન સૂર્ય અને અંધકાર ની પેઠે પરસ્પર વિરોધી છે. કારણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિવૃત્ત કરવામાં કર્મ તથા ઉપાસનાની સાહાયતાની અપેક્ષા નથી એટલે પિતૃલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન કર્મરૂપવિત્ત અને બ્રહ્મરૂપ પ્રાપ્તિનું સાધન વિદ્યારૂપવિત્ત કહેતાં જ્ઞાન છે. એટલે એક પુનર્જન્મરૂપ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. સારે બીજો મોક્ષ માર્ગ બતાવે છે. જેથી જીવનું ગમનાગમન થતું નથી. બીજું કર્મને કર્તૃત્વ અને અનૈકત્વ ઇત્યાદિની અપેક્ષા છે. અને જ્ઞાનને અકર્તૃત્વ, એકત્વ ઇત્યાદિકોની અપેક્ષા નથી.

સકામ-કર્મ જે યથાવિધિ કરવામાં આવે તો તે ઇચ્છિત ફળ આપે છે પણ જે કામના રહિત કરવામાં આવે તો તે કર્મ-કાંડ ધીરે ધીરે કામ ક્રોધ આદિ મનોદોષ ક્ષય પામી બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, વૈરાગ્ય ઉપજવા માંડે છે, એટલે ચિત્ત શુદ્ધ થઈ શમ દમ આદિ ગુણો દૃઢ થઈ મુક્તિનું પરમ કારણ જે જ્ઞાન તે સંપાદન કરવા અધિકારી થાય છે. સારાંશ એ કે સકામ કર્મ ભોગનું અને નિષ્કામ કર્મ મોક્ષનું સાધન છે.

જેનાં મન અલંત અસંગ ભાવને પામ્યાં નથી અથવા ઉત્તમ વિષયોના અવલંબિના ક્ષુદ્ર વિષયોમાં દોષ ધરી તેમનો ત્યાગ કરવા જેઓ સમર્થ નથી તેવાઓ આ વિદ્યાના અધિકારી છે. અનન્ય ભક્તિ તો જ્ઞાનનું જ અન્ય નામ છે. માટે તેની પ્રાપ્તિમાં અદ્વૈત-પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ જ છે. કર્મ મોક્ષ થતો નથી. અદ્વિતીય બ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર વિના મોક્ષ સંભવતો નથી કારણ ભગવતસ્થાન અને ભગવત સાર્થ્ય સંપાદન કર્યા છતાં પણ (અગાડી જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે) દ્વૈત હોવાથી કિંચિત્ કલેશ રહે છે. વાસ્તવિક મોક્ષ તો શુન્ય એકરૂપ, એકરસ અને અદ્વય છે. સદ્વ્યમાં સંસારભયની નિવૃત્તિ થતી નથી. બ્રહ્માત્મ જ્ઞાન શિવાય દુઃખાતીત થવાનો કાંઈ ઉપાય નથી. “હું બ્રહ્મ છું” એવું અસંદિગ્ધ અનુભવનું નામ બ્રહ્મજ્ઞાન, એ જ્ઞાન સંપાદાન કરવાનો પ્રધાન ઉપાય જીવે સાધનસંપન્ન થઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ આચાર્યથી તાત્પર્યનો નિર્ણય કરાવનાર જ લીંગો સહીત વેદાંતનું શ્રવણ કરવું.

[જ લીંગો:—શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરતિ અને તિતિક્ષા; દમ કહેતાં ઇન્દ્રિયનિગ્રહ; શમ કહેતાં મનોનિગ્રહ; શ્રદ્ધા કહેતાં ગુરૂ અને વેદાંત વાક્યોમાં દૃઢ વિશ્વાસ; સમાધાન કહેતાં મનની સ્થિરતા; ઉપરતિ કહેતાં ફળ ઇચ્છા પૂર્વક પ્રવૃત્તિનો અભાવ અને તિતિક્ષા કહેતાં શીત, ઉષ્ણ આદિ દ્વંદ્વને સહન કરવાનું સામર્થ્ય.]

મનન અને નિદિધ્યાસન એ શ્રવણના સાહાયકારી છે. શ્રવણ કરેલા અર્થમાં અસંભાવના રહે તે મનનથી દૂર થાય છે અને દેહમાં હુંપણાની શુદ્ધિ તથા જગતમાં સસપણાની શુદ્ધિ એ રૂપ વિપરીત ભાવના નિદિધ્યાસનથી દૂર થાય છે, એવીરીતે અસંભાવના વિપરીત ભાવના દૂર થઈ બ્રહ્માત્મા ભાવનો અંપરોક્ષ અનુભવ એનેજ તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે.

પ્રતીત થતું જગત્ શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ, મન, શુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્તના નિષેધનો અવધિરૂપ “હુંજ બ્રહ્મ છું” એ અહંજ્ઞાન થાય ત્યારેજ તત્ત્વજ્ઞાન, બ્રહ્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન થયું એમ ગણાય છે. એજ મોક્ષ અવસ્થા જે અવસ્થા નિર્ભય, અદ્વય, આનંદધન, એક રસ, કુટસ્થ, નિત્ય છે.

એકજ ચૈતન્ય સર્વ પ્રાણિ પદાર્થમાં વિરાજમાન છે. એ નિરતિશય વ્યાપક અખંડ ચૈતન્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે. એ ચૈતન્ય ઉપાધિ બેદથી વિભિન્ન ભાવને પામી પ્રતીત થાય છે. પણ વસ્તુતાએ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી બેદ પામેલું નથી. અંતઃ પ્રપંચ અને બાહ્ય પ્રપંચ જે આપણને નામરૂપથી જણાય છે તે સર્વ અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિનો વિલાસ છે જેથી મિથ્યા ગણાય છે. પણ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ સત્ય છે.

શુદ્ધ સત્ત્વગુણ જેમાં પ્રધાન એવી પ્રકૃતિ તે માયા, જેમાં મલીન સત્ત્વગુણ પ્રધાન એવી પ્રકૃતિ તે અવિદ્યા, માયાનું ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે ઇશ્વર અને અવિદ્યા કહેતાં દેહાદિક ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જીવ; આત્માના ઉપાધિરૂપ લીંગ શરીર હૃદય ગ્રંથિ, જેમાં ચૈતન્ય પ્રકાશે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ; જે જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયના આવિર્ભાવને તિરોભાવના દૃષ્ટા તથા પોતે આવિર્ભાવ તિરોભાવ રહીત સ્વયં પ્રકાશ તેજ સાક્ષી; સર્વ પ્રાણીઓના મિથ્યારૂપ શુદ્ધિમાં નિર્વિકારપણે સ્થિત રહેલું ચૈતન્ય તે કુટસ્થ; અને સર્વ શરીરોની અંદર રહેલું ચૈતન્ય તે અંતર્યામી કહેવાય છે. વૃત્તિ, વિષય અને જીવ એ ત્રણને જાણનાર છે વાસ્તે તેને પરમાત્મા કહેવાય છે.

શુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં પ્રસન્નતા, પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ, પરમશાંતિ, તુષ્ટિ, હર્ષ અને પરમાત્મામાં નિષ્ટા કે જેથી સર્વદા આનંદરસની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા ધર્મોનો સમાવેશ થાય છે. મલીન સત્ત્વગુણ ક્યારે કહેવાય છે કે જ્યારે રજ્જુ-ગુણ તમોગુણથી મિશ્રિત થાય છે ત્યારે લિંગ શરીરરૂપ થઈ આત્મા પ્રતિ-બિંબિત થયેલા સૂર્યની પેઠે સધળા જગતનો પ્રકાશ કરે છે.

ઇશ્વર માયાના નિયામક, સર્વ શક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, અને સ્વતંત્ર છે; અને જીવ અવિદ્યાને વશ થઈ વર્તાવનાર હોવાથી અદ્વય, અદ્વય શક્તિવાળો અને

પરતંત્ર છે. માયા એક હોવાથી ઇશ્વર એક છે પણ મલિનપણાની ન્યૂનાધિકતાથી અવિદ્યાનું અંશરૂપે બહુપણું હોવાથી સુર અસુર મનુષ્ય અને પશુ આદિ જીવનું બહુપણું છે. બ્રહ્મ પણ શરીર આદિ ઉપાધિથી જીવ અને તેના સાગથી બ્રહ્મ છે. શાસ્ત્ર યુક્ત અને અનુભવથી જણાય છે કે આ દશ્ય બ્રહ્માંડનું અસ્તિત્વ અને પ્રતીતિ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મને આધીન હોવાથી આ દશ્ય બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે.

આત્મા આકાશની પેઠે અનવચ્છિન્ન, પૂર્ણ, સર્વગત, સ્વયં પ્રકાશ ચૈતન્ય છે. પોતે સર્વદા “હું છું” એવી પ્રતીતિના આશ્રયરૂપ ત્રણ અવસ્થા (જગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત) નો સાક્ષી, સત્ત્વરૂપ પાંચ કોષથી ન્યારો અને જેનું મનવાણિથી નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. ત્રણ અવસ્થામાં સર્વદા દશ્યને અને બુદ્ધિને તથા તેની વૃત્તિઓના ભાવ અભાવને જાણે છે. પોતે સધળા પદાર્થને જાણે છે પણ સધળા પદાર્થ એને જાણતા નથી. બુદ્ધિ આદિને ચૈતન્ય આપનાર સધળે વ્યાપ્ત અને તેના પ્રકાશ પછવાડે આભાસરૂપ આ સધળું પ્રકાશે છે તેના માત્ર પાસે રહેવાને લીધે દેહ, ઇન્દ્રિય, મન અને બુદ્ધિ જાણે પ્રેરાયાં હોય એવી રીતે પોત પોતાના વિષયોમાં પ્રવર્તે છે. તે નિત્ય બોધ સ્વરૂપ અને એનાથી વાણિ ઇન્દ્રિયો એની પ્રેરણાથીજ વિષયોમાં પ્રવર્તે છે. અનિર્વચનીય અજ્ઞાન વડે એ આત્મામાં વૃથા અહંપ્રતિભાસ ઉપજે છે પછી ક્રમે કરી અહંપ્રતિભાસ પછી અસંખ્ય દ્વૈતપ્રતિભાસ ઉપજે છે. જીવ વસ્તુતાએ બ્રહ્મ છતાં અજ્ઞાનવડે પરિચ્છિન્ન અને કર્તા ભોક્તા છું એમ માને છે. શ્રુતિનું તાત્પર્ય એ ભેદના નિરાકરણમાં છે એટલે નિત્ય શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ એજ મોક્ષ છે.

“આ” અને “હું” એવી રીતે સ્વાભાવિક વહેવાર આ જગતમાં ચાલે છે. એ વહેવાર મિથ્યા જ્ઞાનથી ઉપજેલો છે. એ મિથ્યા જ્ઞાનથી ઉપજેલા વહેવારને અધ્યાસ કહેવામાં આવે છે. એક વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુની બ્રાંતિને અધ્યાસ કહે છે. જે અધ્યાસ સ્વાભાવિક અને અનાદિ છે. મન, બુદ્ધિ, દેહ, ઇન્દ્રિયો, અહંકાર અને પ્રત્યક્ષ બાહ્ય વસ્તુઓ એ “આ” એ શબ્દનો વિષય છે પણ “હું” આત્માનો વિષય છે. એટલે “આ” એ વિષય અને “હું” આત્માનો વિષય છે. વિષય સર્વ જડ અને આત્મા ચૈતન્ય છે. એટલે જડ સ્વભાવવાળી માયિક વસ્તુ અને જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા એમનો પરસ્પર વિરૂદ્ધ સ્વભાવ છે. ટુંકાણમાં અનાત્મા આત્મા નથી અને આત્મા અનાત્મા નથી પરંતુ અનાદિસિદ્ધ અવિવેકને લીધે એટલે આત્મા અને અનાત્માનું ભિન્નતાનું જ્ઞાન ન હોવાથી આત્મામાં અનાત્માનો અને અનાત્મામાં આત્માના ધર્મનો આરોપ

કરી “આ માઈ” “આ તાઈ” એવા વેહેવાર ચાલે છે. એનો યથાર્થ વિવેક કરી ચસ્તુના સ્વરૂપનો સમ્યક નિશ્ચય કરવો એનું નામ વિદ્યા છે. આ વિદ્યા અનંત અર્થનું મુળ છે. એ મુળ ઉપેડવા વાસ્તે વેદાંત શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. એ આત્મા અનાત્માના અધ્યાસ વડે પ્રમાતા પ્રમાણ અને પ્રમેયને આધિન સર્વ લૌકિક અને વૈદિક વહેવાર ચાલે છે.

એકજ બ્રહ્મ, શુદ્ધ ચૈતન્ય, જીવ ચૈતન્ય, ઇશ્વર ચૈતન્ય, પ્રમાતા, પ્રમાણ, અને પ્રમેય એવા સાત પ્રકારના વેહેવારથી ભેદ પામે છે. માયારૂપ ઉપાધિથી રહીત તે શુદ્ધ; માયારૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે ઇશ્વર; અવિદ્યા સંબંધવાળું ચૈતન્ય તે જીવ; અંતઃકરણના સંબંધવાળું ચૈતન્ય તે પ્રમાતા; વૃત્તિના સંબંધવાળું ચૈતન્ય તે પ્રમાણ; અને પ્રમાણવડે જાણવા યોગ્ય પદાર્થના સંબંધવાળું ચૈતન્ય (આત્મા) તે પ્રમેય છે. પ્રમેયના આકારે થયેલી વૃત્તિના સંબંધવાળું ચૈતન્ય તે ક્ષણ કહેવાય છે. સર્વ ઉપાધિથી રહીત પોતાનો આત્મા છે એમ જાણના કરવાથીજ તે ક્ષણથી બ્રહ્મરૂપ થવાય છે.

એ અધ્યાસ મુળ અજ્ઞાનનો પાયો છે. એનાજ બળ ઉપર કર્મનિષ્ઠની કર્મસિદ્ધિ, તપો નિષ્ઠની તપોસિદ્ધિ, અને ભક્તિ નિષ્ઠની ઉપાસના સિદ્ધિ છે. અને એ અજ્ઞાનથીજ સર્વ ક્રિયાનો કર્તા અને ક્ષણ સિદ્ધિનો ભોક્તા થાય છે. અજ્ઞતા કહેતાં સ્વરૂપ વિષયનું અજ્ઞાન એટલે મારો આત્મા જે પોતે બ્રહ્મ છે જે સર્વ ઉપાધિથી રહીત હોવાથી કોઈ પણ ક્રિયાનો કર્તા તથા ભોક્તા નથી પણ તે તો સર્વદા અક્રિય અને અભોક્તા છે. જેવી આ સ્વરૂપની વિપરીત પ્રકારની પ્રતીતિનેજ મુળ અજ્ઞાન અથવા જીવ આશ્રિત તુળ અવિદ્યા કેહેવામાં આવે છે. મુળ અજ્ઞાન કહેતાં અવિદ્યા શક્તિના આવરણ અને વિક્ષેપ એવા ભેદ છે. અહંતારૂપ આવરણ શક્તિ અને મમતારૂપ વિક્ષેપ શક્તિ.

અહંતા સ્વરૂપ આશ્રિત છે. મમતા વિષય આશ્રિત છે એટલે એક આત્મા આશ્રિત બીજી દેહ આશ્રિત કહેવાય છે. એ બેના ભેદની પ્રતિતિની સીમા સુધી વિષય કહેતાં દેહની વ્યક્તિ છે. વિષયથી (દેહેથી) “મમ” અને “મદં” એટલે “આ માઈ” અને “આ તાઈ” એવા શબ્દની વ્યાપ્તિ છે. “મદં” શબ્દ આશ્રિત રહેનારી વિક્ષેપ શક્તિ સ્વરૂપથી (આત્મા) જુદા એવા વિષયપર (દેહ) અહંતાનો આરોપ કરી ખરા અહંતાના સ્વરૂપનો (આત્મા) તિરોહિત કરે છે જેથી અહંતાની વિપરીત પ્રકારની પ્રતીતિ થઇ ને સ્વરૂપ (આત્મા) વિશ્વંશ પામે છે. વિશ્વંશ થતાને અહંતાની અને મદંની ભેળશેળ થઈ મદંકારની પ્રતીતિ થનારો વિષય (દેહ) અહંતાપર આરોપ થઈ અહંતાનો તદ્દાકાર થાય છે અને જેથી સ્વરૂપનું (આત્મા) વિસર્જન થાય છે. એ

વિસર્જન થતા ને સર્વ વિચાર (સ્વરૂપનો) શુન્ય થાય છે. એ વિચાર શુન્યકાર તેજ આવરણુ શક્તિ, જે આવરણુ શક્તિ નિર્મળ અંહકારનું (આત્મા) સ્વરૂપ ઢાંકતાને વિક્ષેપ શક્તિ તેને વિપરિત રૂપ આપે છે. વિક્ષેપ શક્તિ બાહ્યરથી અંદર લાવેલા અનંત વિષયનો સંસ્કાર આવરણુ રૂપ થઇ અંહકારના વિવિધ રૂપે કારણુ થાય છે. આ સંસ્કારનો માલીક જીવ છે. આવરણુ અને વિક્ષેપના દોષનું નિવારણુ થયા વગર સ્વસ્વરૂપ (આત્મા) નો ભોધ થતો નથી.

એ જીવ અનાદિ સંપાદિક સંસ્કારના બળથી કર્મ, તપ, ઉપાસના, વિગેરે ઇશ્વર આરાધના કરે છે; જેમાં જ્યાં સુધી ઉપાસ્ય (દેવ) અને ઉપાસક એ બન્ને ગુણ (આવરણુ અને વિક્ષેપ) શક્યોપાધિન છે ત્યાં સુધી ધ્યાન સમાધિના યોગથી લીન થાય તો પણ ઉપાધિનું આવરણુ બન્ને ઠેકાણે (દેવ અને ઉપાસક) હોવાથી અત્યંત લીન ન થતાને ઉત્થાન કાલ વખતે (ધ્યાન સમાધિ ખલાસ થયે) ઉપાસ્ય અને ઉપાસક જુદા તેને જેવામાં આવે છે અને તેથી તે વખતે “આ ઇશ્વર” અને “હું” એનો ઉપાસક” એવો પુર્વ અર્થ સંસ્કાર આવીને ઉભો રહે છે અને એ એનો ભેદ નષ્ટ થતો નથી. કારણુ સોપાધિકથી સોપાધિકનો ભેદ કદી ટળતો નથી. પણ ઉપાસ્યની ઉપાધિનો અને ઉપાસકની ઉપાધિનો નિરાશ થાય એટલે નિરુપાધિક રૂપનો ઉપાસકનો ઉપાસ્ય મધે લીન થાય તોજ સમરસ પ્રાપ્ત થાય છે. સારાંશ એ કે જ્યારે ઉપાસકને એવું જ્ઞાન થાય કે હુંજ આત્મા છું જેને સોપાધિકથી “આ દેવ” તરીકે જુએ છે અને ઉપાસના કરનાર અને ઉપાસ્ય એ બન્ને એકજ આત્માના સ્વરૂપ છે પણ જુદા નથી અને ઉપાસના કરનાર પણ હુંજ પોતે આત્મા છું એવી રીતનું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે અને જેને શાસ્ત્રકાર ત્રીપુટી નષ્ટ કહે છે ત્યારેજ સમરસ આત્મજ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને કદી પ્રારબ્ધથી પાછું સંસ્કાર યુક્ત થાય તો પણ પુર્વરૂઢ સંસ્કાર (હું જીવ છું) જીવેહાં લીન થતાં ને શીવેહાં (હું શીવસ્વરૂપ છું) નો ઉદ્ગાર આવે છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને શુદ્ધ અંહકાર અથવા તુરીય અંહકાર કહે છે, જે આવરણુ અને વિક્ષેપનો વિકાર નિર્મુળ થયા વગર શુદ્ધ અંહકાર જગૃત થતો નથી.

જીવ અંહકારના ત્રણ ભેદ, સાત્વિક અંહકાર, રાજસ અંહકાર અને તામસ અંહકાર અને ઉપર જણાવેલા શુદ્ધ અંહકાર ગુણાતીત હોવાથી તેને તુર્યાહંકાર અથવા સ્વયં પ્રતીતિ કહે છે. જીવના ભાવના ઉપર ત્રણ ગુણની ત્રીવિધ આવરણુ પડવાથી અંહકાર ત્રીવિધરૂપ થાય છે. ત્રીવિધ અંહકારના રૂપ પ્રમાણે જીવના ત્રણ વર્ગ થયા (સાત્વિક, રાજસી અને તામસી) અને ત્રણ વર્ગ પ્રમાણે ત્રીવિધ

ક્રિયાઓ થઇ એટલે તામસ અહંકારી પામર જીવની ક્રિયા નિષિદ્ધ કર્મ, રાજસ અહંકારી જીવની વિહિત કર્મ, અને સાત્વિક અહંકાર જીવની નિષ્કામ કર્મ પ્રધાન હોય છે. તુર્યા અહંકારી તો અકર્તા, અભોક્તા, અવિકારી, અસંગ હોવાથી નિલ મુક્ત છે.

જીવના જીવપણાનું વાસ્તવિક લક્ષણ અહંકાર છે. અહંકાર એટલે અહં આકારથી જે પોતાની પ્રતીતિ એજ જીવરૂપ છે. એ પ્રતીતિ એ પ્રકારની એટલે પરોક્ષ અને અપરોક્ષ. વિક્ષેપ શક્તિના અનેક વિધ સંસ્કારના આવરણ સાથ જીવનો અહંકાર કહેતાં સ્વઃ પ્રતીતિ સંયુક્ત છે ત્યાં સુધી ખરું સ્વરૂપ જુદું કાઢી ઓળખવા બનતું નથી. પણ જ્યારે સંસ્કારના આવરણ રહિત કેવળ અહંકારની પ્રતીતિ આવે છે ત્યારેજ તેને ઓળખવા બને છે અને તેને અપરોક્ષ પ્રતીતિ અથવા અનુભુતિ કહે છે. ત્રીવિધ ચુલુના આવરણમાં ત્રીવિધ જીવોમાં જે અહંકારની પ્રતીતિ તે પરોક્ષ અનુભુતિ છે. કારણ તેમાં અનંત સંસ્કારના આવરણરૂપ ઉપાધિમાં અહંકારનું નિરોધન થાય છે, આવરણ દુર થાય ત્યારેજ અહંકારનો અપરોક્ષ અનુભુતિ થાય છે.

આવરણ ભંગ કરવાને જે સાધન કરવામાં આવે છે તેજ યુક્તિના નાશકારક થઈ પાછા આવરણ રૂપે આવે છે અને તેજ મનને પ્રિય લાગે છે. કારણ અહંકાર આશ્રિત ભાવના સાત્વિક સંસ્કાર આવરણથી નિર્મુક્ત થઈ ખરી પણ તેને સંસ્કાર રહિત રહેવા ગમતું નથી; અને અન્ય સંસ્કાર બરોબર ન હોવાથી તેને અહંકારના સ્વરૂપમાં ઐક્ય રહેવું પડે છે. ભાવનાથી સંસ્કાર નષ્ટ થયો એટલે અહંકારનું સ્વાભાવિકપણું નિર-આવરણરૂપ થાય છે કારણ તેના ઉપર સંસ્કારનું આવરણ ભાવનાદ્વારા હોવાથી ભાવના સંસ્કાર બરોબરજ લય પામે છે. એક ક્ષણમાં પ્રારબ્ધ કર્મનો પુર્ણ ક્ષય અને બીજી બાજુએ ભાવનાનો લય થાય તો આત્મા અનુભુતિનું પર્યવસાન એકદમ ઉન્મન અવસ્થામાં જાય અને પ્રારબ્ધ શેષથી ઉત્થાન થાય તો ભાવના તેમાં લીન પામે છે. અહં એ નિઃસંસ્કાર રૂપ છે અને અહંકાર સાથ લાવેલો અને પોતે ધારણ કીધેલો સંસ્કાર બાહર ફેંકી દબને ભાવના લીન થાય છે. એ કારણથી ભાવનાનો અને અહંકારનો અત્યંત અભિન્નતા ઐક્ય થવાથી જે પછી ભાવનાની ઉત્થાન થાય તે ઉત્થાન ભાવનારૂપ ન રહેતાને અહંરૂપજ રહે છે અને ભાવનાનો ભેદ રહેતો નથી. આ અભેદ પ્રતીતિને નિર્ભળ અહંકાર તુર્યાહંકાર શુદ્ધસ્વરૂપ અથવા અપરોક્ષ અનુભુતિ કહે છે. એ અપરોક્ષ અનુભુતિ એકવાર દૃઢ થઈ કે પછી કોઇપણ તરેહના આવરણથી શુદ્ધ સ્વરૂપ અહંકાર તિરોહિત થતો નથી અને શુદ્ધ અહંકાર-

ની દૃઢ પ્રતીતિ થવાથી પછી થતા સંસ્કારો આપણા સ્વરૂપની વિશેષ લેહેર છે એમ સમજી ઓતપ્રોત (અંદર બાહેર) ચિદ્વિલાસ આનંદ દેખાય છે.

અજ્ઞાનિ જીવને પોતાનું અહં પ્રતીતિ નથી એમ નથી પણ શુદ્ધ રૂપ હોતી નથી તેને કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વની પ્રતીતિ જતી નથી તે કારણથી સંસાર યાત્રા ખલાસ થતી નથી અને તેથી પુનરપિ જન્મ અને પુનરપિ મરણને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ એજ કે અનંત જન્મના અનાદિ સંસ્કારના આવરણ શુદ્ધ અહંકારપર પડી વિક્ષેપ શક્તિના બળથી અહંકાર ઉત્થિત ભાવનાનો પ્રવાહ બહિર્મુખ થાય છે તે એટલે સુધી કે તે વખતે પોતાને પોતાની શુદ્ધિ રહેતી નથી. ઇન્દ્રિયોનો વેહેપાર શરૂ થતાને વિષયથી પોતે તદાત્મય થઈ વિષયાકાર થાય છે. ઇન્દ્રિયોનો વેહેપાર બંધ થતાને અનંત સંસ્કારમય મન વેહેપારમાં કલ્પિત વિષયની તન્મયતા થઇ પડીજ હોય છે. મન વેહેપાર અંતઃકરણનો ધર્મ છે અને “બાહેર ઇંદ્રિય સૃષ્ટિનો સંબંધ છોડી દઇ હું અંદરનો વિચાર કરું” એવી પ્રતીતિ કેઈપણ અજ્ઞાની જીવને થતી નથી અને તેની અંદર બાહેર વહેપારની કીંમત એકજ થાય છે. મન વહેપારમાં વધારે રોકાવવાથી નિદ્રા આવતી નથી. એ સ્થિતિમાં એવો વહેપાર પોતાના ભાનથી થતો નથી.

સાત્ત્વિક અહંકારી જીવ નિવૃત્તિ ઉપર રહે છે ખરો પણ જ્યાં સુધી ભાવનાનું વલણ શુદ્ધ સાક્ષી. (આત્મા) તરફ વળ્યું નથી અને જ્યાં સુધી ભાવના કેઈપણ સંસ્કાર પકડી વહેપાર કરે છે ત્યાં સુધી તે બહિર્મુખજ કહેવાય છે, કારણ તેમાં અહંકાર ઉત્થિત ભાવના આપણા અસ્તિત્વ રૂપથી અહંકારને પકડે છે અને ઉત્થાન રૂપી વિષય સંસ્કારને પકડે છે. જ્યારે એ અહંકાર ઉત્થિત ભાવના નિકળી જાય ત્યારેજ અંતર્મુખ થઈ નિઃસંસ્કાર થાય છે. એ અંતર્મુખને શુદ્ધ અહંકાર અથવા સાક્ષિરૂપ કહેવાય છે એ સાક્ષિરૂપ થયા પછી ભાવના બહિર્મુખ થતી નથી. સારાંશ એ કે ભાવનાનો રોકનાર અને અંતર્મુખ ન થવા દેનાર મુખ્ય સંસ્કાર છે. સંસ્કારનું અસ્તિત્વ તે ભાવનાનું રૂપ અને સંસ્કારનો લય તે ભાવનાનો લય અને ભાવનાનો પુર્ણ લય તે જ્ઞાન સમાધિ કહેવાય છે.

શુદ્ધ અહંકારની હરહમેશ પ્રતીતિ કાયમ રાખ્યા સિવાય બ્રહ્મનિષ્ઠ થવાનું નથી. સત્વગુણ અવશેષ રહે તેનું છેદન કર્યા સીવાય કૃત્યાર્થ કૃત થવાનું નથી. એટલે સ્વઃસ્વરૂપ ઉપર ત્રણ ગુણની જે ત્રણ આવરણ પડેલી છે તેને યુક્તિથી નિરાસ કરીને ભાવનાને સ્વઃવિષય કરવી. ભાવનાને સ્વઃવિષય કરવી એનું નામ વિજ્ઞાન.

જ્ઞાન અને અજ્ઞાનમાં અંતર એ છે કે ભાવના ઉત્થાન થઈ સંવેદનથી જે વિષય ગૃહણ કરે અને વિષયકારને પ્રાપ્ત થઈ જે જે અનુભવ જન્ય સંસ્કાર પોતે ધારણ કરે તે (ઇન્દ્રિય સંવેદના રૂપ અનુભવ) અને ભાવનાનો સંસ્કાર ગૃહ અનુભવ (મનના વેપારનો અનુભવ) તે જ્ઞાન અને સંસ્કાર રહિત ભાવનાની સ્વગોચરતાને વિજ્ઞાન સંજ્ઞા કહેવાય છે એવી વિજ્ઞાન યુક્તિથી સત્વ-ગુણનું આવરણ કાઢવું. જેથી શુદ્ધ અહંકારની પ્રતીતિ થાશે. જેથી અહંકાર નિર આવરણ થાશે અને તેને તુરીય સંજ્ઞા આપેલી છે, અને એજ તુરીય-અહંકાર શુદ્ધ આત્માની પ્રતીતિ અથવા અપરોક્ષ અનુભુતિ છે અને એજ પ્રતીતિ ભાવનાની અંતિમ કાર્ય છે અને એ પ્રતીતિ ઉપરજ ભાવનાની પૃથક અસ્તિત્વ સત્તા છે અને પછી નિઃસંસ્કારરૂપથી ભાવનાની અસ્તિત્વ તેજ સ્ફુરણા અને વૃત્તિ. જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ ત્રણરૂપ એકજ વૃત્તિના છે.

સમષ્ટ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મના આશ્રયેથી જે મહામાયાદિ શક્તિનું ઉત્થાન અથવા સ્ફુરણાને વ્યષ્ટિ અધિષ્ઠાન કુટસ્થ આત્મા આશ્રિત વૃત્તિનું સ્ફુરણ છે. પરબ્રહ્મનો સ્પંદ કેહેતાં યત્કિંચિત ડોલ તે માયારૂપ અને જગતરૂપ થયેા માયાઅને જગત્ત એ સ્પંદની સંજ્ઞા છે. કુટસ્થ ચિદાત્માનો સ્પંદ તે વૃત્તિ અને વૃત્તિનો વિકાસ તે ચિન્ત વિલાસ.

માયા એ અવ્યક્ત, અનાદિ, અવિદ્યારૂપ ત્રિગુણાત્મક કાર્યથી પર, સત્ અને અસતથી વિલક્ષણતાવાલી, અજ્ઞાન કાળે પોતાનું કાર્ય દેખાડનારી, જ્ઞાન કાળે પ્રતીત થનારી અને કાર્યો ઉપરથી પંડીતોના અનુમાનમાં આવનારી પરમેશ્વરની શક્તિ છે. તે મહાઅદ્ભુત અનિર્વચનીય રૂપ જેમાંથી આ સધળું જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. માયાનો વશ વરતાવનાર હ્રસ્વર છે. સંસાર એ વૃક્ષ, આવરણ શક્તિ એ ખીજ, દેહને આત્મા માનવો એ અંકુર, રાગ એ પાંદડાં કર્મ એ જળ, શરીર એ સ્કંધ, પ્રાણોની હાતી એ શાખા, અનેક પ્રકારના કર્મોથી ઉત્પન્ન થતાં સુખ દુઃખ એ ફળ અને ફળ ભોગવનાર પક્ષી એ જીવ છે.

વૃત્તિ.

આ ચાલુ વિષય બરોબર ધ્યાનમાં આવે એવા હેતુથી પાછળ કોષ્ટક આપવામાં આવે છે જે વાંચનારની બરોબર સમજમાં આવશે.

વૃત્તિની ચાર અવસ્થા, ઉત્થાન વિકાસ સંવેદના (સંચાર) અને ક્રિયા. વૃત્તિનું સ્ફુરણુ તે ઉત્થાન સંશ્લેષ છે. વૃત્તિ આત્મા અભિમુખ થતાને સંસ્કારનો અસ્ત થતા તે સ્વરૂપમાં લીન થયા પેહેલા જે મધ્ય ક્ષણ અસ્મિ તેની પ્રતીતિ, અને જેના ઉપર પ્રતીતિ છે તે ઉપર, વૃત્તિનું સ્ફુરણુ કહેવાય છે. સ્ફુરણુ રહિત સ્થાનમાંથી વૃત્તિનું બહાર પડવું તે વૃત્તિનું ઉત્થાન છે. આ સુક્ષ્માંતર ભેદ છે. સ્ફુરણુ અને ઉત્થાન એ વૃત્તિનું ગમનાગમન આકાળનો ભેદ છે. બન્ને કાળમાં વૃત્તિ સંસ્કાર રહિત હોય છે. વૃત્તિ ઉત્થાન અવસ્થામાંથી વિકાસ અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે સંસ્કારનો ઉદય થાય છે. વૃત્તિ સંસ્કારમય થઈ વિકાસ અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે તેને ભાવના એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. ભાવના અને વૃત્તિમાં કંઈ ભેદ નથી પણ કેવળ અવસ્થા પરતત્વે ભિન્ન સંજ્ઞા છે. ભાવનાના કાર્ય ભેદથી મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ અને અહંકાર એવા ચાર કાર્ય ભેદથી ચાર અવસ્થા થઈ પણ વસ્તુતાએ એક છે.

આત્માતત્વ જે સર્વ શક્તિમાન છે તેનું સંકલ્પ શક્તિએ કરીને રચેલું જે રૂપ તે મન, ચૈતન્યથી સર્વદા પ્રકાશ પામે છે, તોપણ “હું” તેને નથી બળતો તથા કર્તા નથી તે છતાં કહું છું” એવો નિશ્ચય થવો એ જોણે કરીને થાય છે તે મનનું સ્વરૂપ છે. સંકલ્પ વિકલ્પ શક્તિ વિના મનનો સંભવ નથી. ભાવના ઉદય થવાથી સંસ્કાર મધે કોઈ પણ સંસ્કારને ગતિ આપનારી સ્થિતિ તે મનની છે.

પદાર્થનો નિશ્ચય કરવા રૂપ વૃત્તિઓને લીધે બુદ્ધિ કહેવાય છે. જે સંશયી સંસ્કારમાં ભાવનાથી નિશ્ચયરૂપ થાય છે. શરીરમાં “હું છું” એવું અભિમાન કરવારૂપ વૃત્તિને લીધે જે સંસ્કારનું વિશેષણ પોતે ધરી જે કાર્ય પોતાનું માની બેસી જે અભિમાનથી ભાવના યુક્ત થાય છે તે અહંકાર કહેવાય છે. પોતાના વિષયનું અનુસંધાન કરવારૂપ વૃત્તિને લીધે ચિત્ત કહેવાય છે. વાસના, ઇચ્છા, સંકલ્પ અને મનોરથ એ સર્વે વૃત્તિની વિકાસિત અવસ્થાના પ્રકાર છે. વિકાસિત સંસ્કાર યુક્ત ભાવના સંચાર અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાને સંવેદના અને ક્રિયા એ બે સંજ્ઞા કાર્ય ભેદથી પ્રાપ્ત થાય છે. સંવેદના જ્ઞાનન્દ્રિય રૂપ અને ક્રિયા સ્થુળ કહેતા કર્મેન્દ્રિય રૂપ છે.

આ શરીરમાં સપ્ત ધાતુ સ્વભાવિક મિશ્રણથી જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયોની ગોલકની રચના છે, એમાં ઇન્દ્રિયો ન હોવાથી સંચાર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી વૃત્તિનું ગમનાગમન તેને “ઇન્દ્રિય” એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. કારણુ વૃત્તિ ગોલક અરૂઢ થયા બગર કાર્ય ક્રમ થતું નથી, અને વૃત્તિના અનારૂઢતાને ગોલકમાંથી અબ્યસ્ત ક્રિયા કદાનચિત્ત થઈ તો તે સંસ્કાર જનક થતી

નથી. સારાંશ એ કે મોલકાઈને વૃત્તિનો સંચાર તે ઇન્દ્રિય સંજ્ઞા છે. ઇન્દ્રિય વૃત્તિથી કાંઈ પૃથક વસ્તુ નથી. સંસ્કારયુક્ત વૃત્તિનું ઇન્દ્રિયરૂપ સંચાર તેજ સંવેદના અને તે ક્રિયા રૂપે પ્રતીત થાય છે. વિષયનો સંયોગ ઇન્દ્રિયોથી થવો એનું નામ સંવેદના અને ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ વિષયથી થવો એનું નામ ક્રિયા છે. એવી રીતે વૃત્તિનું સંવેદના અને ક્રિયારૂપ સંજ્ઞાકને સંચાર અવસ્થા કેહે છે.

હવે વૃત્તિની પરિણામ યોથી અવસ્થા. દૃષ્ટ શ્રુત, મનોવેધ, અપિલ, સૃષ્ટિ એ માયાનું પરિણામ અને બ્રહ્મનું વિવર્ત છે. એક વસ્તુનું રૂપાંતર થતા થતા છેલે એક રૂપ કાયમ થવું તે પરિણામ સંજ્ઞા છે એટલે પરમાણું એકરૂપ હોય અને ક્રિયા શક્તિથી તેનું બીજું રૂપ થવું એ પરિણામનું સ્વરૂપ, અને વસ્તુનું યથાર્થ-રૂપ કાંઈ જુદું હોવાથી બ્રાંતિને લીધે તે વસ્તુનું સ્વરૂપ જુદું ભાસમાન થાય પણ બ્રાંતિ નિવૃત્ત થવાથી પાછું યથાર્થ રૂપ દેખાઈ આવે એ વસ્તુની અન્યથા પ્રતીતિને વિવર્ત સંજ્ઞા આપેલી છે. જ્યાં સુધી માયા દષ્ટિ છે ત્યાંસુધી જગત્ એ માયાનું પરિણામ રૂપ છે.

માયા જે પરિણામરૂપથી જગદાકાર થઈ છે. તે ત્રણ ગુણાત્મિક મુળ પ્રકૃતિથી મહત્વ, મહત્વથી અહંકાર અને અહંકારમાંથી અગાડી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ જળ અને પૃથ્વી એવી અનુક્રમણથી થઈ છે. અને આ સર્વ તત્ત્વથી સ્થુળરૂપે દ્રવ્યાત્મક, સુક્ષ્મરૂપે ગુણાત્મક અને કારણરૂપે સંસ્કારાત્મક છે. જીવ આશ્રિત ચિત્ત શક્તિ છે તે મહા શક્તિનું સુક્ષ્મ અંશ હોવાથી ભાવના શક્તિ, સંવેદના શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિ એ તેનાંજ રૂપ છે. આ ત્રિવિધ શક્તિના ઘટક ત્રિવિધ પરમાણું છે, એટલે ભાવનાનું ઘટક સંસ્કારાત્મક પરમાણું, સંવેદનાનું ઘટક ગુણાત્મક પરમાણું અને ક્રિયાનું ઘટક દ્રવ્યાત્મક પરમાણું છે. ભાવનાનું પદાર્થરૂપ થવું તે વૃત્તિનું પદાર્થરૂપ થવું છે. કારણ વૃત્તિથી ભાવના જુદી નથી. અને ભાવનાથી વૃત્તિ જુદી નથી. એ ત્રણરૂપ એકજ વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયાકાર થવું એજ વૃત્તિનું પરિણામરૂપ અથવા વિષયરૂપ, જે વૃત્તિની યોથી અવસ્થા છે. વૃત્તિની ભાવના, સંવેદના અને ક્રિયા એવી ત્રણ અવસ્થા છે તેવીજ રીતે પદાર્થનું વિષ્ણાત્મક, ગુણાત્મક અને દ્રવ્યાત્મક એવી ત્રણ અવસ્થા છે. ગુણાત્મક કહેતાં સંસ્કારાત્મક.

ઉત્થાન અને લય એ વૃત્તિની વિષમતા છે. સ્વઃસ્થિતિ સ્વાભાવિકપણું અને સ્વતઃ સિદ્ધ રહેવું કે જેમાં વૃત્તિની વિષમતા ન થાય એજ સમાધિ છે એજ નિર્વિકલ્પ અવસ્થા છે. ઉત્થાન રહિત અવસ્થા તે સમાધિ નહી. “આમ જોઈએ અને આવી રીતે એ અવસ્થામાં રહેવું” એ પણ વિકલ્પ છે. વાસ્તે સંસ્કાર ક્ષેત્રેરીનો સંચાર જ્યાં લઈ જાય ત્યાં ધસાવવું અને

સંસ્કાર લેહેરીનો સંચાર શાંત થતા વૃત્તિ સ્થિર થાય છે. વૃત્તિ શાંત એટલે મોટો આનંદ અને વૃત્તિ ચંચળ એટલે ઓછો આનંદ એ પણ આનંદ વ્યર્થ છે કારણ એ વૃત્તિનો ધર્મ છે. આત્માનો ધર્મ નથી. શાંત આત્મા સ્થિતિ એજ આનંદમય છે. આનંદમયથી વૃત્તિ શાંત થતા આનંદ અવિભાવ અને અનુભુતિ એ ત્રણ ત્રિપુટી લીન થાય છે. પછી જે કંઈ છે તેજ છે અહીંઆ શબ્દની ગતિની સમાપ્તિ છે. આનંદ કલોલ એ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. તે વૃત્તિની હિલ્લાસિત અવસ્થા છે. આત્મા શુદ્ધ, શાંત, એક રસ છે. આનંદ તરંગ મધે શાંત વૃત્તિની શાંત અવસ્થા તે કુટસ્થ આત્માની સહજ અવસ્થા છે. શાંત એક રસ સ્થિતિ વૃત્તિની કીધી કે વૃત્તિ એકરૂપની સહજ અવસ્થામાં રહે છે.

સારાંશ સમષ્ટિમાં બ્રહ્મ, માયા અને સૃષ્ટિ, અને વ્યષ્ટિમાં ભાવના, સંવેદના અને ક્રિયા એ સાકાર, નિરાકાર અવસ્થા એકજ આત્મા અમૃત રસનો ધન વિલાસ છે. સમષ્ટિમાં અંતમ, નિરાકાર, વિરલ અવસ્થા તુર્ય બ્રહ્મ છે અને વ્યષ્ટિમાં અંતમ નિરાકાર વિરલ અવસ્થા ભાવનારૂપ વૃત્તિ છે એ અંતિમ સાકાર સાધનાવસ્થા પંચીકૃત ભુત સંધાત છે અને સાધન અવસ્થા ક્રિયા સ્થુળ દેહ સાથે છે. સમષ્ટિની મહા શક્તિ કેવળ દેહના પરિચ્છિન્ન ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન વૃત્તિરૂપે વ્યષ્ટિમાં આવેલી છે વાસ્તે આત્મા વસ્તુ જેને તેને આપણે ઠેકાણે વિચારથી ઓળખવી જોઈએ. આપણી ભુદ્ધિ અને વિચાર કુશળ અને સુક્ષ્મ થાય તોજ ઓળખાય.

જ્ઞાનપ્રદેશ.

મંગલાચરણ.

પ્રાગ્બ્રહ્મત્વમજોઽક્રિયોપિ બહુલંસ્યામિત્યભૂદીસ્તયા સૃષ્ટૈવાંઙ્મુવં તતોજગદિદં
સૃષ્ટં સધર્મં ગુણૈઃ ॥ સ્વૈઃ સ્વં ભો રમયન્વિહંસિ સદરીનન્નાવતીર્યાનિશં વન્દે શ્રી
નૃહરે સરસ્વતિ વરં તે શ્રીપદાબ્જદ્વયમ્ ॥ ૧ ॥ કલ્યાકૃષ્ટહૃદુષ્કિતક્રતુનરત્રસ્તા-
ધ્વરાશીર્મુદે પ્રાતઃસૂર્ય હ્વોદિતોસ્યજ મહામોહાંધકારંપ્રસન્ ॥ સદ્ધર્માશ્રમસેતુમત્ર
શિથિલપ્રાયસુદાઠ્યનયન્ વન્દે શ્રીનૃહરે ॥ ૨ ॥ સર્વાનન્દનિધાનરૂપમમલં
સત્ત્વંસુખં મુર્તિમત્પ્રાદુષ્કૃત્યં જનત્રયાંતરમૃગાક્રિડાવનં પાવનમ્ ॥ સસારાવટમગ્ન-
મુદ્ધરાસિ ભો સ્વીકૃત્ય તુર્યાશ્રમં વન્દે શ્રીનૃહરે ॥ ૩ ॥ મૂકે ગાં દશમંધકે
સુતનયવંધ્યાસુચાસૂન્મૃતે સૌભાગ્યં વિધવાસુ પલ્લવમહો દત્તં સુશુષ્કેઽન્ધને ॥
પુવંભૂત ઇયાન્ તર્વેષ મહિમા ત્રૈલોક્યસંસ્થાક્ષમો વન્દે શ્રી નૃહરે ॥ ૪ ॥
મુક્તાવાસ મુમુક્ષુકલ્યવિટાપિન્ ભો કામિનાં કામધુગદારિધ્રાનલમેઘદુષ્કૃતદવાપ્તેતા-
પિતારામ તે ॥ શ્રુત્યન્વિષ્ટરજઃપદં શ્રુતવિવાદાતીતતત્ત્વં મહત્, વન્દે શ્રી નૃહરે ॥ ૫ ॥
ભો યોગીશ્વરભાવિતં તવ પદં તીર્થાશ્રયં સજ્જનાજીવં કામિસુ દૈવતં ચ કમલાલૌલાસ્થલં
નિર્મલં ॥ વિદ્વદ્વાદકરંડકં સુકૃતસંસ્થાનં મહત્પાવનં વન્દે શ્રી નૃહરે ॥ ૬ ॥
વેદાગોચર તે ચરિત્રમમલંભક્તોઽગ્રકઃકૃત્ત્વશો વક્તુવન્ધવિનેદુભૂક્ષપવનાત્મેતીહ
મૂર્ત્યષ્ટકમ્ ॥ ઇતદ્વિશ્વમયં ન ચાન્યદિહવાઙ્કારરૂપેશિતુ વન્દે શ્રી નૃહરે ॥ ૭ ॥
કુંડાદિગ્ગઢકરે પ્રશાંતમમલં સંન્યાસિરૂપંતવ શ્રીભીમામરજાયુતિસ્થિતમજધ્યેય-
શરણ્યં મયિ ॥ જ્ઞાનં તારકમીશસત્યમનિશંબ્રહ્મન્ સ્થિરીકુર્વદો વન્દે શ્રી નૃહરે
સરસ્વતિ વરં તે શ્રીપદાબ્જદ્વયમ્ ॥ ૮ ॥

શ્રી વાસુદેવાનંદ વિરચીત ગુરુચરિત્ર, અ. ૨૦, શ્લોક ૫૮-૬૫.

અર્થ:-સૃષ્ટિ પુર્વ નિત્ય શુદ્ધબુદ્ધ, જન્મ અને ક્રિયા રહિત છતાં “હું બહુ
રૂપે થાઉં” એવા મનના નિશ્ચયથી (જેમ આકાશ એક છતાં જળ દરપણના
બેદે કરી નોખું દેખાય છે અને જેમ પાણી, તળાવ નદી અને સમુદ્રના બેદે

કરી નાનું મોટું દેખાય છે તેમ આત્મા એક છતાં માયાના આવરણથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિએ કરીને અનેકરૂપે દેખાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે નામ-રૂપ જાતિ કાળથી રહિત તે આત્મા છે. આખું જગત બ્રહ્મ (આત્મા) થી વ્યાપ્ત છે પણ બ્રહ્મ કોઈથી વ્યાપ્ત નથી). હે ગુરૂ, પ્રાકૃત બુદ્ધિ વડે બ્રહ્માંડ રચવામાં રજો ગુણ વૃદ્ધ તમારા બ્રહ્માના સ્વરૂપ (જે નિમિત્તે કરીને આ જગત સત્વાદિગુણો વડે સરજેલું છે) આ જગતમાં સત્વાદિ ગુણોએ કરી વૃદ્ધિ પામી માયાના આવરણથી જીવરૂપે કીડા કરવા આ સૃષ્ટિમાં અવતાર ધારણ કરી (સાધુઓના દ્વૈશ કરનાર) દુષ્ટોના નાશ કરનાર છો. (અથવા) દત્ત-ભગવાને “હું બહુ રૂપે થાઉં” એવો મનમાં નિશ્ચય કરી આ જગત ઉત્પન્ન કરી તેમાં અવતાર લઈ દુષ્ટોનો નાશ કરી પરમાનંદરૂપે રહે છે એવા તમારા ચરણકમલદ્વંદ્વને નમસ્કાર કરું છું. ૧.

દૂષ્ટ આચરણ આદિ અધર્મના મિત્ર કલિએ જેનાં હૃદય પોતા તરફ ખેંચેલા છે તેવાઓએ યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓનો નાશ કરવાથી ત્રાસ પામેલા દેવોને પ્રસન્ન કરવા મુળ અજ્ઞાનનો નાશ કરી જેમ માહા અંધકારનો નાશ પ્રાતઃકાલના સૂર્યના ઉદયથી પામે છે તેમ માહાભોહરૂપી અંધકારનો નાશ કરવા આપ ઉદય પામી જે આ જગતમાં સહૃદ્યમાચરણવાળા આશ્રમોનો નાશ થયો છે તેને પાછો દૃઢ કરી રક્ષણ કરતા આપ રહો છો. (અથવા) કલી-યુગના દોષે કરી હણાયેલા મનુષ્યોએ યજ્ઞ યજ્ઞાદિકનો નાશ કીધો છે ત્યારે દેવોને આનંદ આપનાર એવા દત્ત-ભગવાન તમારો અવતાર થયો છે તેવા ભક્ત જનોને આનંદ આપનાર એવા તમારા ચરણકમલદ્વંદ્વને હું નમસ્કાર કરું છું. ૨.

સર્વ આનંદના ભંડાર મુર્તિમય, પ્રત્યક્ષ, સુખરૂપ, મળ વિકારથી રહિત, શુદ્ધ સ્વરૂપ સત્વગુણી એવા હે પ્રભુ, જેમ ચંચળ મૃગોને રમવા અનેક જાતના મનોહર સુંદર બાગ બગીચા હોય છે, તેમ ચંચળ મનને રમણુ કરવા ઉધ્યાન-રૂપી પવિત્ર શરીરને ધારણ કરી ચતુર્થ આશ્રમમાં રહી સંસારરૂપી ખાડામાં કુબેલા લોકોને જ્ઞાનરૂપી હાથ પકડાવી ઉધ્ધાર કરો છો. (અથવા) સર્વાનંદના ભંડાર યતિરૂપે દત્ત-ભગવાન ત્રિલોકના પાવન કરતા પોતાના ભક્તોનો ઉધ્ધાર કરો છો એવા તમારા ચરણકમલદ્વંદ્વને હું નમસ્કાર કરું છું. ૩.

મુંગાઓને વ્યવહાર અર્થે વાણી આપો છો, આંધળોને આંખ આપો છો, બેહેરાને કાન અને વંધ્યા સ્ત્રીને સત્પુત્ર, મરી ગયેલા સખને પાછો જીવ આપનાર, સુકાયેલાં કાષ્ટને નવાં પાંદડા અને વિધવા સ્ત્રીને સૌભાગ્યપાણું આપ-

નાર છે. એવો તમારો મહિમા ત્રણ લોકને ધારણ કરી જેનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. એવા તમારા ચરણકમળદ્વંને હું નમસ્કાર કરું છું. ૪.

સંસારથી વિમુક્ત લોકોના નિવાસ રૂપ છે. નિર્દોષપણે સમ અને બ્રહ્મત્વ-પણે કરીને મુમુક્ષ જનોને કલ્પતરુ સદ્ગુરુ પ્રાપ્તિથી મોક્ષના સાધનનો લાભ આપી સંસાર વાસનાનો નાશ કરતા, નિરાશાને પુર્ણ કરનાર અને મુમુક્ષોના રહેઠાણરૂપ છે. સંસાર વાસનાવાળા પુરૂષોને મન ઇચ્છાઓ પુર્ણ કરવામાં જેમ કામધેનુની પ્રાપ્તિથી અમુક શખ્સને ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ તમે મનની કામનાઓને પુર્ણ કરનાર, દરિદ્ર લોકોના દારિદ્રપણું દુર કરનાર, પાતકકારક દાહરૂપી અગ્નિને શાંત કરનાર, મેઘ સરખી પાપરૂપી અરણ્યને બાળનાર અને સંસારરૂપી તાપથી પિડાયેલા જન લોકોને તમારા ચરણરૂપી આશ્રયથી સુખી કરનાર છે. અને જેના સ્થાનને યોગી લોકોજ નર્ઈ શકે છે, વિદ્વાન લોકોના શાસ્ત્રયુક્ત સિદ્ધાંતના વિવાદરૂપ મહત્ત્વ તત્ત્વવ્યાપક તમારા ચરણકમળદ્વંને હું નમસ્કાર કરું છું. ૫.

હે ગુરુ, આ તમારું સ્થાન અનેક ભુક્ષિતા વિષયવાળું છે કેમકે યાજ્ઞ-વલ્કય આદિ યોગેશ્વરોએ જેવી ભાવના કરેલી છે જે જેના સ્થાનમાંથી સાક્ષાત્ ગંગાજી નિકળી સર્વ જગતને પવિત્ર કરે છે મોટા મોટા યોગીશ્વરો પણ જેનું તિર્થાશ્રય એવું નામ આપે છે અને જેમાંથી શ્રુતિ પણ નિકળેલી છે અને જે શ્રુતિ વડે લોકો પવિત્ર થાય છે તેવાં પવિત્રતાના પુર્ણને વિસ્તાર પામેલા તમારા ચરણ કમલનો આશ્રય કરી પાપી લોકો પવિત્ર થાય છે અને દુષ્કૃત્યોને તરી નય છે. તમારા ચરણથી પવિત્ર થયેલા લોકો મનમાં એવી ઇચ્છા કરે છે કે હમે ભગવત ચરણનો આશ્રય કરી અત્યંત પાપી એવા શત્રુને જીતીએ એવું સજ્જનોને અવલંબન રૂપી ચરણકમલ, કામી લોકોનું પરમ દૈવત લક્ષ્મી અને રમવાનું સ્થાન, શુદ્ધ પાપથી રહિત રત્નોના ભંડારરૂપ વિદ્વાન લોકોના વાદવિવાદ કરવાના શાસ્ત્રર્થના ભંડારરૂપ પુણ્ય અને પવિત્ર એવા તમારા ચરણ કમલદ્વંને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬.

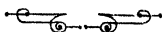
ઉપનિષદોથી પણ જાણી ન શકાય એવું અને સંસારના મળને દુર કરનાર તમારા ચરિત્રને હે પ્રભુ! સંપુર્ણ રીતે વર્ણવાને કોઈ સમર્થ નથી. (કારણ) ઇશ્વર પણ સંપુર્ણપણે જાણી શકતા નથી તેવું અગ્નિ, જળ, સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, આકાશ, વાયુ, પુરૂષ એવું આઠ મૂર્તિવાળું ઐ રૂપ જગત્તમ્ય તમારા સ્વરૂપને કોઈ વર્ણવી શકે એમ નથી એવા તમારા ચરણકમળદ્વંને હું નમસ્કાર કરું છું. ૭.

હે પ્રભુ દંડ કમંડલવાલું સંન્યાસિના ચિન્હપવાળું, નાશ થકી રહિત કુષ્ટોને ભયંકરરૂપ, હમેશા યુવાવસ્થામાં રહેલું સજ્જનોને પ્રિય, મુમુક્ષોના

નિવાસરૂપ, કામી જનોના કામધેનુરૂપ, જ્ઞાનની જાણાવાલાઓને જ્ઞાન આપનાર, ધ્યાન કરવા યોગ્ય ભક્ત જનોને શરણે જવા યોગ્ય તમારા સ્વરૂપને તમારા ભક્તોના હૃદયમાં હૃદયેશ સ્થિત કરનાર એવા તમારા ચરણ કમળદ્વંદ્વને હું નમસ્કાર કરું છું. ૮.

જ્ઞાન પ્રદેશ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રયુક્ત કર્મો ચિત્તની શુદ્ધિ કરે છે, પણ આત્મ-જ્ઞાન તો વિચારથીજ થાય છે. એ જ્ઞાન મેળવવાના માર્ગમાં દયા, ક્ષમા, સરલતા, શમ અને દમ જેનું વિવેચન અગાડી કરવામાં આવ્યું છે એનું સેવન હરહમેશ કરી સાધન સંપન્ન થયા પછી ગુરૂ પાસે જઈ એ જ્ઞાન સાંબંધી બોધ મેળવવો જોઈએ. એવા ગુરૂ પણ વેદ જાણનાર, કામ રહિત, બ્રહ્મવેત્તાઓમાં ઉત્તમ, બ્રહ્મમાંજ રમણ કરનાર, કાષ્ટ રહિત અગ્નિ પેઠે શાંત, લાલચ વગરના, દયાના સમુદ્ર, અને એની સેવા કરનાર સત્ત પુરૂષોના બાંધવરૂપ વિગેરે લક્ષણ વાળા હોવા જોઈએ.

એવી રીતે સાધન સંપન્ન થઈ ગુરૂની દીક્ષા લઈ પછી કર્મનું રૂળ અનિલ્ય છે અને જ્ઞાનનું રૂળ નિલ્ય છે એમ સમજી બ્રહ્મનો વિચાર કરવો એજ માર્ગ કૃતવ્ય છે એમ સમજવું. કારણ જન્મ આદિનો કર્તા અને જગતનું કારણ એ પોતે બ્રહ્મ છે. વેદ યજ્ઞાદિ ક્રિયા તથા ઉપાસનાને વર્ણવતા હોવાથી એ બ્રહ્મમાં વેદ પ્રમાણ નથી કારણ બ્રહ્મ તો સિદ્ધ વસ્તુ છે. સર્વ વેદાંતમાં બ્રહ્મમાંજ તાત્પર્ય નિર્ણયથી તે બ્રહ્મથી આત્મા નિશ્ચય થાય છે.

અગાડી જણાવેલા છ લીંગ, ઉપક્રમ, ઉપસંહારની એક્યતા, અભ્યાસ વિગેરેથી સર્વ ઉપનિષદોનો બ્રહ્મમાંજ તાત્પર્ય નિર્ણય છે. એ બ્રહ્મ અપૂર્વ (કારણ રહિત) અનપર (કાર્ય રહિત) અનંતર (એક રસ) અને અદ્વિતીય છે. આ આત્મા તે બ્રહ્મ છે તે સર્વ અનુભવરૂપ ચિત્તમાત્રરૂપ છે. એ સુપ્રસિદ્ધ વસ્તુસ્વરૂપ છતાં પ્રત્યક્ષ આદિનો વિષય નથી પણ તે સ્વય પ્રકાશ માયાવડે ઠંકાયેલો, સર્વ વ્યાપક, સર્વ જુતોના અંતર આત્મા, કર્મના સાક્ષિ, સર્વ જુતોના અધિષ્ઠાન, સર્વના સાક્ષિ બોધસ્વરૂપ, કેવળ અને નિર્ગુણ છે તથા આત્મા સર્વ વ્યાપ, પ્રકાશવાન, લિંગ દેહરહિત, અક્ષત, શિરારહિત, રાગ આદિ મળ રહિત, અને પુણ્ય પાપના સ્પર્શ રહિત છે. આ નહી, આ નહી, એ પ્રમાણે સર્વ દૃશ્યના વિષય વડે જે ઉપદેશ કરાય છે તે

આત્મા. છે એનું નિરાકરણ કરવું અશક્ય છે. કારણ એ સર્વનો નિરાકરણ કરનાર છે.

જગતના કારણમાં નિષ્ટાવાળાને, મોક્ષનો ઉપદેશ હોવાથી, સુષુપ્તિ* કાળમાં જીવોનો પોતામાં લય હોવાથી, સર્વ વેદાંતના તાત્પર્યના સમાનપણાથી અને સર્વજ્ઞપણાના શ્રવણથી, સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ જગતનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. એ આનંદમય પરમાત્મા છે, પણ અન્ય જીવ આનંદમય નથી કારણ વિજ્ઞાનમયની (જીવ) અંતરમાં રહેલો અન્ય (આત્મા) આનંદમય છે. અવિદ્યા અને માયા એ એ ઉપાધિને લીધે જીવ આનંદમય નથી તેથીજ વાસ્તવિક ભેદ જીવ અને પરમાત્માનો છે. પરમાત્મા સર્વ પાપથી રહિત છે. એ પરમાત્માના ત્રણ પાદ સ્વયંપ્રકાશરૂપમાં અમૃત રૂપ છે અને એક પાદ સર્વ ભૂતોમાં છે. જ્યોતિ શબ્દ પરમાત્માનો વાચ્ય છે. ચિત્તાના સમાધાનના કથનથી ચાર પદવાળી ગાયત્રી બ્રહ્મનુંજ કથન છે. અને સર્વ વેદાંત † વાક્યોમાં

* જીવની ત્રણ અવસ્થા. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત, જેમાં શ્રોતાદિ ચૌદ કરણો વડે સ્થુળ શબ્દાદિ પ્રતીતિ થાય છે તે જાગૃત, જેમાં શબ્દાદિનો અભાવ છતાં પણ અતઃકરણ વડે વાસનામય શબ્દાદિની પ્રતીતિ થાય છે તે સ્વપ્ન, અને જેમાં ચૌદ કરણોનો ઉપરામ થવાથી વશોષ વિજ્ઞાન (બુદ્ધિ) નો અભાવ થાય તે સુષુપ્ત.

† વેદાંતમાં ચાર માહા વાક્યો કહેલાં છે, જેના ગુરુ-મુખના ઉપદેશથી કૃત્યાર્થ કૃત્ય થવાય છે. (૧) પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ (૨) અહં બ્રહ્માસ્મિ (૩) તત્ત્વમસિ અને (૪) અયમ્યાત્મા બ્રહ્મ.

(૧) પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ:- જે વડે જીવે છે, સાંભળે છે, બોલે છે, અનેક રીતની શરીર સંબધી ક્રિયાઓ કરે છે, તે પ્રજ્ઞાન. સર્વ પ્રાણિઓમાં એક ચૈતન્ય છે, તે ચૈતન્ય બ્રહ્મ આથી પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે. મારામાં પણ તે પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે.

(૨) અહં બ્રહ્માસ્મિ:-આ વિદ્યાધિકારી શરીરમાં પરીપૂર્ણ પરમાત્મા બુદ્ધિના સાક્ષી પણા વડે સ્થિત થઈ સ્ફૂરતા છતાં, અહં (હું) એમ કહેવાય છે. પૂર્ણ પરમાત્મા અહીં બ્રહ્મ શબ્દ વડે વર્ણન કરેલો છે. અસ્મિ (છું) આ એકપણાનું સ્મરણ છે તેથી હું બ્રહ્મ છું.

(૩) તત્ત્વમસિ:-સૃષ્ટિની પૂર્વે નામરૂપથી રહિત એકજ અદ્વિતીય સત્ત્વ હવું અને હમણાં પણ એનું તેવા પાણું છે તે તત્ત્વ કહેવાય છે. શ્રોતાના શરીરને ઇન્દ્રિયોથી પરવસ્તુ અહીં ત્વં પદ વડે કહી છે. અસિ વડે એકતા ગ્રહણ કરાય છે. તેણે એકપણું અનુભવવું. એ આ મહાવાક્યનો તાત્પર્ય છે.

(૪) અયમ્યાત્મા બ્રહ્મ:-અયના કથનથી સ્વપ્રકાશપણું અને અપરોક્ષપણું માનેલું છે, જે અહંકારથી માંડીને દેહ પર્યંતની અંતર છે તે આત્મા કહેવાય છે. દૃશ્યમાન સર્વ જગતનું તત્ત્વ બ્રહ્મ કહેવાય છે તે સ્વપ્રકાશરૂપ છે.

અહિના ઉપદેશનું કથન છે. તેમજ * મનોમયત્વાદિ ધર્મ વડે ઉપાસ્થ અહિનું કથન છે, પણ જીવનું કથન નથી. વ્યવહાર દશામાં જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ છે. † ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદય આકાશમાં છે, એ હૃદય કમલ અલ્પ સ્થાનનું તથા સુક્ષ્મત્વાદિ ગુણનું કથન, મંદ અધિકારીને ઇશ્વરના ધ્યાનના શક્યપણા માટે છે કારણ એવા મંદાધિકારીથી વ્યાપક પરમાત્માનું ધ્યાન થઈ શકતું નથી. એ કારણથી વ્યાપક ઇશ્વરને ઉપાસનાના પ્રસંગમાં વ્યવહારિક રીતે પરિચ્છિન્ન હૃદય કમલ સ્થાનાદિ કેહેવામાં આવે છે અને વ્યાપક ઇશ્વર ધ્યાન કરવાને શક્ય હોવાથી તેને અલ્પ સ્થાનવાળા અને સુક્ષ્મ કહેછે એથી જીવની પેઠે ઇશ્વરને સુખ દુઃખના ભોગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ જીવ તથા ઇશ્વરમાં સમાનતા નથી. જીવ ધર્માધર્મનો કર્તા અને સુખ દુઃખનો ભોક્તા છે પણ ઇશ્વર તેમ નથી, તે તો પાપરહિતપણાદિ ગુણવાળા છે. વસ્તુતાએ જીવનું પરમાર્થિક-સ્વરૂપ સુખદુઃખાદિના ભોગથી રહિત છે. સર્વ પદાર્થના સંહાર કરતા પરમાત્મા છે, પૃથ્વી આદિ અન્ય સ્થાનો જે પરમાત્માનાં દર્શાવ્યાં છે તે સર્વનું કથન ધ્યાન માટે છે. પરમાત્મા શ્રેષ્ઠ હૃદયાકાશમાં બુદ્ધિ રૂપ ગુહામાં અને અનેક અનર્થયુક્ત દેહમાં રહેલા અનાદિ પુરૂષ તરીકે, અને દેહની અંતરમાં રહી પોતાની સત્તા વડે જડ (ઇન્દ્રિયો) ને વ્યાપાર કરાવનાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ પરમાત્મા સર્વ પ્રકાશક છે અને એના પ્રકાશથી સર્વ જગત્ પ્રકાશિત થાય છે. અને એને મનુષ્યના હૃદયમાં તેની સ્થિતિ હોવાથી તે સ્થિતિની અપેક્ષાથી અંગુષ્ઠ માત્ર પરિણામવાલો પુરૂષ કહેછે કારણ મંદબુદ્ધિવાળા વ્યાપક પરમાત્માની ઉપાસના કરવા અસમર્થ છે અને હૃદયમાં

* શરીર પાંચ કોશનું બનેલું છે, સ્થુળ શરીર, અન્નમય કોશ, કારણ અન્નથી જ એનો ટકાવ છે. પ્રાણુ આદિ (પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, વ્યાન, અને સમાન) પ્રાણમય કોશ, મન અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ) મલી મનોમય કોશ, બુદ્ધિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત વિજ્ઞાનમય કોશ, અને ચારે કોશો જે અજ્ઞાનતામાં સ્થિત છે તે અજ્ઞાન આનંદમય કોશ એ પાંચ કોશથી ન્યારો આત્મા છે.

† જીવ અને ઇશ્વર લક્ષ્યરૂપે એકજ છે, પણ વાચ્યરૂપે નથી. જેથી વ્યવહારિક દશામાં ભેદ કહેલો છે કારણ વાચ્યરૂપે સૂર્ય અને પતંગની પેઠે, રાજા તથા તેના નોકરની પેઠે, સમુદ્ર તથા કુવાની પેઠે એઓનો ધર્મ પરસ્પર વિરૂધ્ધ છે. આ વિરૂધ્ધ ઉપાધિથી કલ્પાયલો છે વાસ્તવિક નથી. મહત્વ આદિના કારણરૂપ માયા ઇશ્વરની ઉપાધિ છે અને માયાના કાર્યરૂપ જીવની ઉપાધિ છે, એ બેનો સારી રીતે ત્યાગ કરીએ તો જીવ ઇશ્વરનો ભેદ રહેતો નથી. જેમકે રાજ્યરૂપ ઉપાધિથી રાજા કેહેવાય છે અને હથિઆર આદિ ઉપાધિથી સિપાઈ કેહેવાય છે એ બંને ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં રાજા સિપાઈ કાંઈ પણ રહેતું નથી.

અંગુષ્ઠ માત્ર પરિમાણવાલાની ઉપાસના તેઓ કરી શકે એવા હેતુથી પર-
માત્માનું અંગુષ્ઠ માત્ર પણું કહ્યું છે. સામર્થ્યનો અને મોક્ષની ઇચ્છાનો દેવમાં સંભવ
હોવાથી મનુષ્યની ઉપર સ્વર્ગમાં સ્થિત દેવોને બ્રહ્મજ્ઞાન રૂપ શાસ્ત્રમાં અધિકાર
છે અને તેથી તેમનાં હૃદય અને અંગુષ્ઠની અપેક્ષાથી પરમાત્મા અંગુષ્ઠ માત્ર છે.

દેવને શરીરવાળા માનવાથી કર્મમાં વિરોધ આવતો નથી, કારણ એક
સિદ્ધ યોગી પોતાના યોગ બળથી અનેક શરીર ધારણ કરે છે તેમ એક
દેવને પણ પોતાના સામર્થ્યથી અનેક શરીરની પ્રાપ્તિનું શ્રુતિ સ્મૃતિમાં
પ્રમાણ હોવાથી યજ્ઞાદિ કર્મમાં વિરોધ આવતો નથી. જેમ ગોલકોથી ઇન્દ્રિયો
ભિન્ન છે તેમ જ્યોતિર્મંડલોથી ભિન્ન તે મંડલના અભિમાની દેવો છે જેને
ઇચ્છાનુસાર શરીર ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય છે એમ શ્રુતિ સ્મૃતિ પ્રમાણ છે.
શ્રુતિઓમાં દેવને શરીરધારી કહ્યા છે તથા લોકમાં પણ તે શરીરધારી છે.
પુરાણમાં પરમાત્માની ઉપાસના છે જીવની નથી, કારણ જીવાત્મા અને
પરમાત્માનો ભેદ વ્યવહારિક છે.

શુદ્ધને ઉપનયનાદિ સંસ્કારના અભાવથી વેદ પૂર્વક વિદ્યાનો અધિકાર નથી,
તેમજ વેદ શ્રવણ કરવાનો અને વેદ અધ્યયન કરવાનો અધિકાર નથી. પણ
કોઈ શ્રુતિના પ્રમાણથી ઇતિહાસ, પુરાણ, અને દેશ ભાષામાં રચાયેલા તત્વ
વિદ્યાના ગ્રંથદ્વારા, જીજ્ઞાસુ શુદ્ધને બ્રહ્મ વિદ્યા સંપાદન કરવાનો અધિકાર છે.

સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. વેદાંત વાક્યોમાં
સૃષ્ટિના પ્રતિપાદનમાં તાત્પર્ય નથી પણ કાર્ય કારણ અભેદદ્વારા બ્રહ્મ બોધનો છે.
સૃષ્ટિની પૂર્વે સતજ હતું, એનો અર્થ જગતનું કારણ સતજ છે એવો શ્રુતિનો
અર્થ છે. જીવ પરમાત્માનો ભેદ અવિદ્યાએ પ્રતીત કરેલા દેહાદિ ઉપાધિને લીધે
છે. વાસ્તવિક નથી. સૃષ્ટિની પૂર્વે બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય પદાર્થ હતોજ નહી,
એટલે જગતનું નિમિત્ત કારણ બ્રહ્મ છે. શાક્ષાત્ બ્રહ્મથી આ જગતની ઉત્પત્તિનું
અને તેમાં લયનું કથન છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે આ જગતનું ઉપાદાન કારણ
બ્રહ્મ છે જેમાંથી જેની ઉત્પત્તિ તેમાં તેના લય એ લોક પ્રસિદ્ધ છે. બ્રહ્મ પોતે
પોતાથી વિશેષ વિકારરૂપ જગત્ આકારે પરિણામ પામેલું છે એથીજ બ્રહ્મ
જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે. બ્રહ્મના કર્તાપણાથી નિમિત્ત કારણ
અને જગદાકાર પરિણામથી ઉપાદાન કારણ છે. આકાશાદિ પંચમહાભુત અને
તેના કાર્યો પરમેશ્વર તે તેના કાર્યના ચિંતનથી તે તે કાર્ય સૃજે છે એ સર્વ
ચિંતાપણાથી જણાય છે. ઉત્પત્તિના ક્રમથી વિપરીત ક્રમવડે પ્રલયનો ક્રમ છે.

જીવાત્મા નિલચૈતન્ય સ્વરૂપ છે જેથી તેની ઉત્પત્તિ નથી. અવિ-
કૃત બ્રહ્મ ઉપાધિના સંપર્કથી જીવભાવ વડે સ્થિત થાય છે. જીવ

પોતાના ચૈતન્યથી સર્વ શરીરવ્યાપ્ત છે. જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે. જીવન દુઃખ વડે પરમાત્મા દુઃખી થતા નથી. અજ્ઞાનના અંશમાં અથવા બુદ્ધિમાં પડેલું પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ એજ પરમાત્માનો આભાસ કે જીવ કહેવાય છે.

જેમ મૃતિકાના કાર્ય (વાસણો) અને સુવર્ણ આદિનાં કાર્યો (દાગીના) નાશ પામી પોતાના કાર્ય મૂળમૃતિકા અથવા સુવર્ણમાં લીન થાય છે ત્યારે પોતાના ધર્મવડે પોતાના મૂળ કાર્યોને (મૃતિકા અને સુવર્ણ) દૂષિત કરતા નથી, તેમ આ જગત કારણરૂપ બ્રહ્મમાં લીન થઈ બ્રહ્મને પોતાના ધર્મથી દુષિત કરતું નથી. જેમ સ્થિતિ કાળમાં અવિદ્યાએ આરોપેલાં કાર્યોનો અને તેના ધર્મોનો બ્રહ્મને સ્પર્શ નથી તેમ પ્રલયમાં પણ તેમનો તેને સ્પર્શ નથી.

માયાનું અવસ્તુપણું હોવાથી પોતાની પ્રસારેલી માયા સાથે જેમ માયાવી ત્રણ કાલમાં સ્પર્શ પામતો નથી તેમ પરમાત્મા પણ સંસાર માયા સાથે સ્પર્શ પામતા નથી. આચાર્યો જગત ઉત્પત્તિ આદિને માયામય અને પરમાત્માને તે કારણથી અસંગ કહે છે. પણ અનાદિ માયા વડે સુતેલો જીવ જ્યારે માયા નિદ્રાને તજે છે ત્યારે જન્મ, લય, અને સ્થિતિ અવસ્થા શુન્ય પરમાત્માને તે આત્મા વડે જુએ છે.

માયાની ઉપાધિવડે ઇશ્વરનું ઇશ્વરપણું, સર્વજ્ઞપણું, અને સર્વ શક્તિમાનપણું છે પરમાર્થથી નથી; કારણ પરમાર્થ અવસ્થામાં તો સર્વ વ્યવહારનો અભાવ છે એમ સર્વ ઉપનિષદો કહે છે. માટે પરમાર્થના અભિપ્રાય વડે કાર્ય કારણનું અનન્યપણું છે પણ વ્યવહારના અભિપ્રાય વડે ઉપાધિ નિમિત્ત ભેદનું કથન છે. જેમ મૃતિકાદિક કારણ વિદ્યમાન હોય તોજ ઘટ આદિરૂપ કાર્યનું જ્ઞાન થાય છે પણ કારણના અભાવમાં કાર્યનું જ્ઞાન થતું નથી, એથી સિદ્ધ થાય છે કે કાર્યથી કારણનું અનન્યપણું છે. અનન્યતા સદ્ભાવમાં અનન્યનું જ્ઞાન થતું નથી. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના સદ્ભાવથી તે બન્નેનું અનન્યપણું જોવામાં આવે છે. આ જગત સૃષ્ટિ પેહેલાં સત (કારણરૂપ) હતું એ વચનથી પછીથી થનારાં કાર્યોની ઉત્પત્તિની પેહેલાં પેહેલાં કારણમાં કાર્યરૂપ હોવાપણું સિદ્ધ થાય છે. અને તે વડે કારણથી કાર્યનું અનન્યપણું છે એમ નિશ્ચય થાય છે. જેમ કારણરૂપ બ્રહ્મ ત્રણ કાલમાં સત છે તેમ કાર્યરૂપ જગત પણ બન્નેનો અભેદ હોવાથી ત્રણ કાલમાં સત છે અને તે સત એકજ છે. તેથી પણ કાર્ય કારણનું અનન્યપણું છે. કાર્ય કારણનો સ્થિતિ ભેદ ભેદ છે પણ વસ્તુતાએ નથી.

જીવાત્મા અને પરમાત્માના ભેદનું કથન ઉપાધિને લીધે કેહેવામાં આવે છે. પણ જ્ઞાન કાલમાં જીવ, સંસાર સૃષ્ટિનો કર્તા એ સર્વનો ભેદ વહેવાર બાધ થવાથી તેનો અભાવ થાય છે. વ્યવહાર કાલમાં અવિદ્યા કલ્પિત દોષ છે.

એ અદ્વિતીય બ્રહ્મ વિચિત્ર શક્તિના યોગથી જગતનું કારણ છે; જેમ દુધ બાલ સાધનાની અપેક્ષા વિના પોતેજ દધિરૂપે પરિણામ પામે છે તેમજ બ્રહ્મ બાલ સાધનાની અપેક્ષા વિના જગત્ આકારે પરિણામ પામે છે. દેવાદિ પ્રભાવ-વાળા પુરૂષો બાલ સાધન વિના સંકલ્પ માત્રથી પદાર્થો રચે છે એમ શાસ્ત્રમાં પ્રમાણ મળી આવે છે. તેમજ બ્રહ્મ બાલ સાધન વિના પોતેજ જગત્ રચે છે. જેમ દાખલા તરીકે બાલ સાધન વિના કરોળીયો પોતેજ તંતુ રચે છે, બગલી શુક વિના સિંહની ગર્જનાથી ગર્ભ ધારણ કરે છે, અને પોયણી જવાના અન્ય સાધન વિના એક સરોવરથી ખીજ સરોવરમાં જાય છે.

બ્રહ્મ નિરવયવ છે સવયવ નથી. સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મની વિભૂતિ છે. પૂર્ણ બ્રહ્મ તો તેથી અધિક છે. એક બ્રહ્મમાં સ્વરૂપના નાશ વિના અનેક આકારવાળી સૃષ્ટિ ઉપજે છે. કાલ અને જીવોની ધર્મ અધર્મરૂપ સામગ્રી હોવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે જે પરમાત્માની લીલારૂપ પ્રવૃત્તિ છે. તેમાં ઉન્મત્તપણાની કે પ્રયોજનની કલ્પના કરવાનો અવકાશ નથી અને તેજ કારણથી એટલે જીવોના ધર્માધર્મના સાપેક્ષપણાથી પરમાત્મામાં વિષમતા કે નિર્દયતા સંભવી શકતી નથી કારણ કેવળ નિરપેક્ષ થઈ સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રલય કરતા નથી પણ સર્વ જીવોના ધર્માધર્મની સપેક્ષતાથી સૃષ્ટિ સ્થિતિ પ્રલય કરે છે. ખીજ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કર્મથી સંસાર અને સંસારથી કર્મ એમ અનાદિ છે.

મુળ અવિકારી ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ છે જેથી તેની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી. આકાશથી વાયુ, વાયુથી તેજ, તેજથી જળ, અને જળથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ છે એમ શ્રુતિઓનું પ્રમાણ છે. એનો રચનાર પરમાત્મા તે તે કાર્યના ચિંતનથી તે તે કાર્યને સૃજે છે અને આ ઉત્પત્તિના ક્રમથી વિપરીત ક્રમ (પ્રલય) છે. આત્મા અને ભૂતોની મધ્યમાં બુદ્ધિ અને મનની ઉત્પત્તિનો ક્રમ છે. એ ઉત્પત્તિ ભૂતોના કાર્ય હોવાથી ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય વડે તેઓની ઉત્પત્તિ પ્રલય થાય છે દેહના જન્મમાં જીવના જન્મપણાથી તેના જન્મ મરણનું કથન સ્થાવરજંગમ શરીરને આશ્રયે મુખ્ય છે. જીવ મરણ પામતો નથી.

જીવના પ્રાદુર્ભાવના અભાવથીજ જાત કર્માદિનું વિધાન પણ દેહના પ્રાદુર્ભાવની અપેક્ષાએ છે. મોક્ષકાલમાં જીવના જીવત્વનો (અહંતા મમતા-રૂપ મિથ્યા ધર્મોનોજ) નાશ થાય છે પણ કુટસ્થનો નાશ નથી. આત્માનું નિલપણું સિદ્ધ હોવાથી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી. જીવ વિલક્ષ્ણ હોવાથી વિકાર-રૂપ છે અને વિકારરૂપ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ સભવે છે એમ જો કહીએ તો તેના જવાબમાં કહેવાનું એ જો બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિના નિમિત્તથી આ જીવનો વિભાગ પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતાએ તેનો વિભાગ નથી. જીવ અને બ્રહ્મ એ બંનેનાં

સક્ષણનો ભેદ પણ ઉપાધિના નિમિત્તથીજ છે. તેથી આત્મા ઉત્પન્ન થતોએ નથી, તેમ નાશ પણ પામતો નથી.

જીવાત્મા નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, આથીજ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. પરબ્રહ્મજી જીવ છે તેથી પરબ્રહ્મ જેમ વિભુ છે તેમ જીવ પણ તે રૂપ હોવાથી વિભુ છે. આજી નથી. જો આજીરૂપ હોય તો તેને સર્વ શરીરગત વેદના જ્ઞાત થઈ શકે નહીં. અમિતી ઉજ્જ્વલતા અને પ્રકાશની પેઠે ચૈતન્ય એ જીવનું સ્વરૂપ છે. ચૈતન્ય જો સર્વ વ્યાપિ છે તો જીવ આજી નથી પણ સકળ શરીર વ્યાપ્ત છે. વ્યાપક છતાં આજીરૂપનું કથન શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે તે કથન ૧૨૭, દ્વેષ, સુખ, અને દુઃખાદિ બુદ્ધિના ધર્મોને વડે જીવને સંસારીપણું છે તે બુદ્ધિ ધર્મોના પ્રધાન વડે છે. રાગ દ્વેષાદિ બુદ્ધિના ધર્મના અધ્યાસ વિના અસંસારી અને નિત્ય મુક્ત આત્માને કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વાદિ સંસારીપણું નથી તેથી બુદ્ધિના ધર્મના પ્રધાનપણાથી બુદ્ધિના પરિમાણ વડે જીવના પરિમાણનું કથન છે અને અણુપણાદિનું કથન છે. જ્યાંસુધી આત્માને સંસારિપણું યથાર્થજ્ઞાન વડે નિવૃત્ત થયું નથી ત્યાંસુધી આત્માને બુદ્ધિનો સંયોગ વિદ્યમાન હોવાથી જીવપણું વિદ્યમાન છે. આત્માનું જીવ એ નામ બુદ્ધિની ઉપાધિથી કલ્પાયું છે પરમાર્થથી નથી. આત્માનો અને બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિનો સંબંધ મિથ્યા જ્ઞાનથી છે, જેની નિવૃત્તિ થવાથી બ્રહ્માત્મપણું અવશેષ રહે છે. એ બુદ્ધિ સંબંધ સુષુપ્તિ અને પ્રલયમાં શક્તિરૂપે વિદ્યમાન છેજ. પુનઃ જગૃત અને સૃષ્ટિ કાલમાં આવિર્ભવા પામે છે જેથી જીવભાવ પર્યંત બુદ્ધિરૂપ ઉપાધિનો સંયોગ આત્માને છે. મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, અને અહંકાર એ ચાર પ્રકારનું અંતઃકરણ આત્માની ઉપાધિ છે એટલે જેના યોગવડે જ્ઞાન અને જેના અયોગવડે અજ્ઞાન. એ અંતઃકરણના ધર્મના પ્રધાનપણાથી જીવના અણુપણાનું કથન છે.

બુદ્ધિના સંબંધથી જીવ કર્તા છે અને શાસ્ત્ર તેના કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે. જીવ અકર્તા હોય તો તેના કર્તવ્યનો બોધ શાસ્ત્ર કરે નહીં. સંચારના ઉપદેશથી, ધન્દિયોના ગૃહણથી, અને ક્રિયામાં જીવના કર્તાપણાના કથનથી જીવ કર્તા છે. આત્માની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રયોજનવાલી * સમાધિના ઉપદેશથી જીવનું કર્તાપણું થાય છે. વેહવાર દશામાં અવિદ્યા તથા ઉપાધિવડેજ જીવનું કર્તાપણું કહેવામાં આવે છે. પણ પરમાર્થ દશામાં જીવ બ્રહ્મનો અભેદ

* સમાધિ-સમ=સરખી; ધી=વૃત્તિ એટલે સરખી-વૃત્તિ-વૃત્તિમાં વિષમતા ન થાય એટલે વૃત્તિનું વિષયરૂપ ઉત્થાન અને લય ન થવો જોઈએ. પણ આ જગત બ્રહ્મની પ્રતીતિનો પ્રવાહ છે એવી રીતે મનને શાંત રાખી, જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી સર્વ સ્થળમાં અને સઘળી અવસ્થાઓમાં બ્રહ્મજી એવી બ્રહ્માકાર સ્થિતિને સમાધિ કહે છે.

હોવાથી કર્તાપણનો સદ્ભાવ રહેતો નથી. જીવ સ્વતંત્રપણે કર્તા નથી પણ પરમાર્થથી જીવનું કર્તાપણું સિદ્ધ થાય છે. જીવોના અસંત પરતંત્રપણાથી ઇશ્વરજ તેમને તેમના કર્મોનુસાર વિહિત નિષેધ કર્મોમાં જોડે છે. જે ધર્માધર્મરૂપ પ્રયત્ન પૂર્વે કર્યા છે તેની અપેક્ષાવડે જ ઇશ્વર તેને શુભાશુભ કર્મો કરાવે છે. જીવના પૂર્વ કર્મો બીજની માફક ફળ પ્રાપ્તિમાં અસાધારણ કારણ છે અને ઇશ્વર પર્જન્યની પેઠે સાધારણ કારણ છે. જીવોએ કરેલા પ્રયત્નની અપેક્ષાવાલા ઇશ્વર તેઓને શુભાશુભમાં જોડે છે. ધર્માધર્મની અપેક્ષા વિના સ્વેચ્છાથી જોડતા નથી. બીજ અંકુરની પેઠે સંસાર પ્રવાહરૂપ અનાદિ હોવાથી પ્રથમ સૃષ્ટિમાં ઇશ્વરે જીવોને કેાની અપેક્ષાવડે શુભાશુભ કર્મમાં જોડ્યા હશે એવી શંકાનો અવકાશજેથી રહેતો નથી.

લોકમાં, સંબંધવાલાનો ઉપકાર્ય અને ઉપકારક ભાવ જોવામાં આવે છે. એ ભાવ એક તો સ્વામી ભૂત્યનો અને બીજો અગ્નિ વિસ્ફુલિંગનો. જીવ ઇશ્વરના સંબંધ સ્વામી ભૂત્યના જેવો નથી પણ અગ્નિ વિસ્ફુલિંગના જેવો છે. વિસ્ફુલિંગ જેમ અગ્નિનો અંશ છે તેમ જીવ પણ પરમાત્માના અંશ સમાન છે. નિરવયવને મુખ્ય અંશ સંભવતો નથી માટે અંશ સમાન કેહેવામાં આવે છે. પરમાત્મા નિરવયવ છતાં જીવ તેના અંશ સમાન છે. શ્રુતિઓમાં જીવ ઇશ્વરના ભેદનું કથન છે અને પ્રકારાંતરે અભેદના કથનથી પણ વ્યવહારિક અંશ પણ સિદ્ધ થાય છે. જેમ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગનું ઉષ્ણપણું સમ છે, તેમ જીવ અને ઇશ્વરનું ચૈતન્યપણું સમ છે. આથી ભેદાભેદના વિચાર વડે જીવનું અંશપણું છે. તેનું કારણ (અ) પુરૂષ સુક્તની ચોથી યજુર્વેદમાં જીવ ઇશ્વરનો અંશ પ્રતીત થાય છે. (બ) સ્મૃતિમાં પણ (ગીતામાં) જીવ ઇશ્વરનો અંશપણું પ્રતીત થાય છે. અને (ક) પ્રકાશ આદિની પેઠે પરમાત્મા જીવની પેઠે દુઃખી થતા નથી. બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી જીવ દુઃખી થાય છે.

વિધિ અને નિષેધ કર્મ જીવને દેહની સાથના સંબંધથી થાય છે. યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી એ કર્મની બ્રાંતિ છે. પરોક્ષ જ્ઞાન કાલમાં પણ વિધિ નિષેધનો સદ્ભાવ છે કારણ તે કાળમાં આત્મદર્શન થયું નથી. પણ અપરોક્ષજ્ઞાનીને વિધિનિષેધના અભાવ છતાં અભિમાનના અભાવથી યથેષ્ટ યેષ્ટાની પ્રાપ્તિ નથી. એક પુરૂષના કર્મનું ફળ અન્ય પુરૂષ ભોગવી શકતો નથી તેનું કારણ એજ કે બુદ્ધિ અંહકારાદિ ઉપાધિવાળો જીવ કર્તા ભોક્તા છે જેનો સર્વ શરીરો સાથ સંબંધ નથી અને ઉપાધિના સંબંધને આધિન ઉપહિતનો સંબંધ છે. સર્વ શરીર સાથ એક ઉપાધિના સંબંધનો અભાવ હોવાથી જીવના સંબંધનો પણ અભાવ છે તેથી કર્મનું અથવા ફળનું સંકરપણું નથી, તેથીજ આ જીવ પરમાત્માનો આભાસ છે જેથીજ કર્મફળનું સંકરપણું નથી.

જેમ જળમાં પડેલું સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સૂર્યનો આભાસ છે તેમ અજ્ઞાનના અંશમાં અથવા બુદ્ધિમાં પડેલું પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પરમાત્માનો આભાસ કિંવા જીવ છે. જેમ એક જળમાંના પ્રતિબિંબના કંપવાથી અન્ય જળમાંનું પ્રતિબિંબ કંપાતું નથી, તેમ એક જીવના કર્મ ફળને અન્ય જીવ ભોગવતો નથી.

* આકાશ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી બ્રહ્મ સમાન વ્યાપ્ત નથી. આત્માનો એકત્વનો પક્ષજ સર્વ દોષના અભાવવાળો છે. જેમ પરમાત્માથી આકાશ આદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પ્રાણો પણ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વ પ્રાણો આજી એટલે સુક્ષ્મ છે. કારણ મૃત્યુ કાળમાં નિકળતો પ્રાણ પાસે બેસનારના જીવામાં આવતો નથી. તેમ તે વ્યાપક પણ નથી. મુખ્ય પ્રાણ-બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયો છે મુખ્ય પ્રાણનો વીર્યની સાથેજ ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ થાય છે અને અન્ય પ્રાણો તેમના ગોલક આદિ થયા પછી તેમાં પોતાની સ્થિતિ કરે છે. એ મુખ્ય પ્રાણ વાયુ નથી તેમ ઇન્દ્રિયોનો એકત્ર વહેવાર નથી. વાયુ અધ્યાત્મ ભાવને પામી વિશેષરૂપે સ્થિત થાય સારે પ્રાણ કહેવાય છે. પ્રાણ એ વાયુથી લિન્ન તત્ત્વ નથી તેમ વાયુ માત્ર પણ નથી. જેમ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો અમાત્યગણ (એક બીજાનો એકત્ર સંબંધ) ની પેઠે જીવના કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વના સાધન છે તેમ પ્રાણ મુખ્ય રાજ મંત્રીની પેઠે જીવના સર્વ અર્થની સિધ્ધિ કરનારો હોવાથી જીવનું સાધન છે, સ્વતંત્ર નથી. શરીરની રક્ષા કરવી તથા ઉત્ક્રાંતિ કરવી એ પ્રાણનું અસાધારણ કાર્ય હોવાથી તે જીવના ભોગનું સાધન છે.

પ્રમાણ (યથાર્થ જ્ઞાન) વિપર્યય, (બ્રમ) વિકલ્પ, (શશ શૃંગાદિનું જ્ઞાન) નિદ્રા (તામસ વૃત્તિ) અને સ્મૃત્તિ, (ઉદ્ભૂત સંસ્કાર) એ મનની પાંચ અવસ્થાની પેઠે કાર્યદ્વારા પ્રાણને પણ પાંચ † અવસ્થાવાળો કહેવામાં આવે છે. જેમ મન જીવનું ઉપકરણ છે તેમ પ્રાણ પણ જીવનું ઉપકરણ છે. મુખ્ય પ્રાણ અન્ય પ્રાણોની પેઠે સુક્ષ્મ છે. એ પ્રાણો પોતાના અધિષ્ઠાતા દેવને આધીન થઈ પોતાના સ્વકાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે પણ પોતાના સ્વભાવથી પોત પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. દેહે ઇન્દ્રિય સંઘાતના સ્વામી જીવનો પ્રાણની સાથ

* આકાશ-આ=સર્વ ભણીથી; કાશ=પ્રકાશ કરનાર; સર્વ ભણીથી પ્રકાશ કરનાર (બ્રહ્મ) એવો અર્થ થાય છે. બ્રહ્મ-વૃદ્ધિ પામતું, પરમ વૃદ્ધિ પામી સર્વમય અભેદ એવો અર્થ થાય છે.

† પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ પ્રાણની પાંચ અવસ્થા. પ્રાણની ઉચ્છવાસ આદિ ક્રિયા, અપાનની નિઃસ્વાસ આદિ ક્રિયા, પ્રાણ અપાનની સંધીમાં અગ્નિ મંથન આદિક્રિયા (વિર્યવાહી ક્રિયા) તે વ્યાન, ઉદાનને ઉત્ક્રાંતિ આદિ ક્રિયા, અને સમાનને સર્વ અંગમાં રસ આદિ લઈ જવાની ક્રિયા.

ભોક્તૃ ભોજ્ય સંબંધ છે. ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો અનેક હોવાથી તેમનું ભોક્તાપણું આ શરીરમાં સંભવી શકતું નથી. જીવાત્મા આ શરીરમાં ભોક્તા રૂપે નિત્ય છે અને તેથીજ તેને પુણ્ય પાપનો લેપ અને સુખ દુઃખનો ભોગ થાય છે. વળી પરમ ઐશ્વર્યપદમાં સ્થિત દેવો આ હીન શરીરમાં ભોગ ભોગવવાને યોગ્ય નથી. વાક્ આદિકોથી મુખ્ય પ્રાણુ વિરૂદ્ધ ધર્મવાળો છે. જ્યારે વાક્ આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો શયન કરે છે ત્યારે મુખ્ય પ્રાણુ જગે છે. અન્ય ઇન્દ્રિયો જ્યારે શ્રમરૂપ મૃત્યુને (નિંદ્રા) પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ મુખ્ય પ્રાણુ નિરંતર પોતાનું કાર્ય કરતાં છતાં શ્રમરૂપ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રાણુની સ્થિતિ અને ઉત્ક્રાંતિ, શરીરના ધારણ પતનના ઉપર છે. ઇન્દ્રિયો પોત પોતાના વિષયનો અનુભવ કરે છે પણ પ્રાણુને તેવો કંઈ પણ વિષય અનુભવ કરવા નથી.

નામરૂપ સ્થુળ સૃષ્ટિનો કર્તા પરમાત્મા છે. ત્રિવૃત્ત એટલે અગ્નિ, આદિત્ય અને ચંદ્રમા, કુશ કાશ અને પલાશ, મનુષ્ય પશુ અને પક્ષી એ આદિ અનેક નામરૂપની ક્રિયા, તેજ જળ અને પૃથ્વી, એ ત્રણ સુક્ષ્મ ભૂતોને મિશ્ર કરીને સૃષ્ટિ રચનાર પરમાત્મા છે. પ્રથમ *આકાશ આદિ ક્રમથી સુક્ષ્મ ભૂતોની ઉત્પત્તિ પછી તે ભૂતોના મિશ્રણથી પંચીકરણ થઈ સ્થૂળ ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને અંતે ભૌતિક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે સર્વના નામરૂપ પ્રકટીકરણ પરમાત્માને આધિન છે એ બાલ ત્રિવૃત્ત, એવી રીતે અધ્યાત્મા ત્રિવૃત્ત (અંતર ત્રિવૃત્ત) :—આ ત્રિવૃત્કૃતા ભૂમિ વર્હિયવાદિ અન્નરૂપે પુરૂષ ભક્ષણ કરે છે પુરૂષે ભક્ષણ કાઢેલી અન્નરૂપા ભૂમિ પુરૂષ શરીરને પામી ત્રણ રૂપવાલી થાય છે. ભક્ષણ કરેલા અન્નનો સ્થુળ ભાગ વિષ્ટા થઈ બાહ્ય નિકલે છે, મધ્ય ભાગ માંસને વધારે છે અને અણુ ભાગ મનને પોષણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે જળનો સ્થુળ ભાગ મુત્ર થઈ બાહ્ય નિકલે છે, મધ્ય ભાગ રૂધીર થાય છે, અને અણું ભાગ પ્રાણ થાય છે. તેજનો સ્થુળ ભાગ અસ્થિ થાય છે, મધ્ય ભાગ મજ્જા થાય છે, અને અણું ભાગ વાક થાય છે.

પરમાત્મા પ્રાણુ રહિત, મન રહિત, શુભ્ર અને અક્ષરથી પર છે. જીવના દુઃખથી તે દુઃખી થતા નથી એમ શ્રુતિ કહે છે. જેથી તેને નિત્ય અને નિર્ગુણ કહેવામાં આવે છે. જેને તેના કર્મ અનુસાર આ લોકમાંથી ઉત્તમ લોકમાં લઈ જવાને ઇચ્છે છે તેને એ પરમાત્મા શુભ કર્મ કરાવે છે. જેને અધો લોકમાં લઈ જવા ઇચ્છે છે તેને અશુભ કર્મ કરાવે છે. જીવ પોતે કર્તા નથી, ઉપાધિરૂપ શુદ્ધિના ધર્મના અધ્યાસવડેજ જીવાત્માનું કર્તાપણું છે. સ્વભાવિક નથી.

* આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, અને પૃથ્વી.

જીવના ગમનાગમન.

પૂર્વ દેહથી ઉત્તર દેહની પ્રાપ્તિમાં જીવ દેહના બીજા જે ભૂત સુક્ષ્મ તે વડે પરિવેષિત જાય છે. એટલે મુખ્ય પ્રાણ, ધ્વજિયો, મન, અવિદ્યા ધર્માધર્મ અને જન્માન્તર સંસ્કાર એ સર્વને લઇને જીવ પુર્વ શરીરનો ત્યાગ કરી બીજા શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. મરણ વખત મનનો કે પ્રાણનો નાશ થતો નથી. પણ મન અને પ્રાણ એક દેહને છોડી બીજા દેહમાં જાય છે એટલે મરણમાં શરીર શબ્દાદિક વિષયથી રહિત થઇ જાય છે ત્યારે પ્રાણ શરીરને છોડી દઇ ભવિષ્ય દેહની વાસનાને લઇ બાહ્યરના આકાશમાં ભવિષ્ય દેહના આરંભને અનુકુલ થયલી પંચ ભૂતની તન્માત્રાઓની સાથે સમાગમ પામે છે. તે તે જીવોની વાસનારૂપ એ તન્માત્રાઓ પણ તેવીજ વાસનાઓથી ભરેલા મનથી સંયુક્ત પ્રાણોની સાથે સંશ્લેષ પામે છે. (મલી જાય છે). પણ બીજા પ્રાણો સાથે સંશ્લેષ પામતી નથી. વાસનાવાળા પ્રાણો બીજા દેહમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને પૂર્વ દેહને છોડી દે છે. એ પ્રાણો તે બીજા દેહના હૃદય આકાશની સાથે અને જેની અંદર રહેલા વાયુની સાથે સંશ્લેષ પામે છે. એ સંસાર સંબંધી દુઃખોને વાસ્તે પ્રાણ બીજા દેહમાં પેસતાં તેની અંદર રહેલા આકાશની અને વાયુની સાથે સંશ્લેષ પામે છે. વાસનાવાળું મન મરણ સમયે ન દેખાતાં છતાં પણ નષ્ટ થતું નથી. તેમ પ્રાણ મન વગરનો હોતો નથી કારણ મન હોય છે ત્યાં પ્રાણ છે. જ્યારે જ્ઞાનના પ્રભાવથી મન વાસનાઓ વગરનું થઇ નષ્ટ થાય છે ત્યારે પ્રાણનું ચલણ રોકાઈ જાય છે અને ત્યારેજ શાંતિ અવશેષ રહે છે. પામર પુરૂષો, મન, બુદ્ધિ અહંકાર આદિ સહિત દેહનો નાશ થવો એને મરણ કેહે છે પરંતુ કૃતહીન અને અકૃતાભ્યાગમ આદિ દોષ ઋસ્ત હોવાથી સર્વે નાશરૂપવાળું મરણ છેજ નહીં, બાકી તો એક પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતા તે વિશેનો સંકલ્પ ખસી જઇ વળી બીજા પ્રારબ્ધને અનુકુળ પોતાના પ્રથમ પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતા સુધી દ્રઢ થઈ બેસવું એજ મરણ છે. પ્રાણની અંદર ચિત્ત, ચિત્તાની અંદર સુક્ષ્મરૂપ આત્મ જગત્ છે. પુરૂષનું મરણ થતા બાહ્યર નિકલેલા પ્રાણવાયુ આકાશમાં રહેલા મહાવાયુ સાથે મલી જાય છે એટલે આકાશના મહાવાયુની અંદર મરણને પ્રાપ્ત થયલા જીવોના પ્રાણ રહે છે. પ્રાણની અંદર મન અને મનની અંદર જગત્ રહ્યું છે. નદીરૂપી પ્રાણના પ્રવાહમાં (તે જે વાસના રૂપ છે) અતિ સુક્ષ્મ જગત્ વાહન કરે છે તેથી વાસનારૂપી જીવો ઉત્તન થાય છે પણ તેમાં રહેલા અધિજ્ઞાન ચૈતન્યનો વસ્તુતાએ કંઈપણ રૂપાંતર થતું નથી.

વેદમાં ઉપાસના માટે ઘૃ, પર્ણન્ય, પૃથ્વી, પુરૂષ અને સ્ત્રી એ અગ્નિરૂપે કેહેવાય છે. એ પાંચ અગ્નિઓમાં કર્મથી શ્રદ્ધા, સોમ, વૃષ્ટિ, અન્ન અને વિર્યરૂપે આહુતિઓ

હોમાય છે. શ્રદ્ધાવડે સમીધારૂપ જળ યજ્ઞમાં હોમવાથી તે યજ્ઞમાનથી સંલગ્ન (છુટો) થઇ સ્વર્ગ લોક પ્રાપ્ત થઇ સોમરૂપ દિવ્ય દેહ વડે સ્થિત થઇ કર્મના અંતમાં સોમરૂપ જળ પર્જન્યમાં હોમાયા પછી પૃથ્વીરૂપે પૃથ્વીમાં હોમાઇ અન્નરૂપ રૂઝ પુરૂષમાં હોમાય છે. અને પછી વિર્યરૂપ જળ યોષિતમાં હોમાઇ પુરૂષ પરિણામને પામે છે. એવી રીતે જળવડે પરિવેષિત જીવ અન્ય શરીર પ્રતિ જાય છે. કર્માનુસાર નવા દેહનું અભિમાન સ્પુર્યા પછી તે જીવ તે નવા દેહને પામે છે. કેવલ જળવડે પરિવેષિત થઈ જાય છે એમ નથી. ત્રિવૃત્કરણ શ્રુતિથી જલનું ત્યાત્મકપણું હોવાથી દેહ આરંભક જળમાં એ અન્ય ભૂતો પૃથ્વી અને તેજનો અવસ્થ સમાવેશ થાય છે અને ખીજા ભૂતો વાયુ અને આકાશ ગૌણપણે રહે છે. જીવાત્મા જ્યારે પૂર્વ દેહને તજી ઉત્તર દેહ પ્રતિ ગમન કરે છે ત્યારે જીવની પાછલ મુખ્ય પ્રાણ ગમન કરે છે અને મુખ્ય પ્રાણની પાછળ ઇન્દ્રિયો ગમન કરે છે. કારણ પ્રાણની ગતિ ભૂત સુક્ષ્મરૂપ આશ્રય વિના સંભવતી નથી. માટે પ્રાણની ગતિ સાથે ખીજા ચાર ભુતોથી મળેલા જલની ગતિનો નિશ્ચય થાય છે.

કરેલા કર્મના અંતમાં શેષ કર્મવાળા આ લોકમાં આવે છે. જે માર્ગ વડે ગમન, તેજ માર્ગ વડે આગમન અથવા વિપર્ય માર્ગ વડે આગમન. પુણ્ય કર્મવાળા પુન્ય યોની પવિત્ર જ્ઞાતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પાપ કર્મવાળા પાપ યોનીને પ્રાપ્ત થાય છે. (પાપ યોની કેહેતાં શ્વાન યોની, સુકર યોની, ચંડાલ યોની વિગેરે) સ્વકર્મમાં નિષ્ટાવાળા બ્રાહ્મણાદિક વર્ણો અને બ્રહ્મચારી આદિ આશ્રમિઓ મૃત્યુ પામી રૂળને ભોગવી પછી શેષ કર્મવડે વિશિષ્ટ દેશ, જાતિ, કુળ, રૂપ, જ્ઞાન, આચાર, દ્રવ્ય, સુખ, અને મેધા (અંથના અર્થને ધારણ કરવાનું જળ) યુક્ત પુનર્જન્મને પામે છે. વર્તમાન કાળમાં જે નાના પ્રકારના ઉંચ નીચ ભોગો પ્રાણિઓના જન્મ સાથે જોવામાં આવે છે તે પણ શેષ કર્મવાળાનો સદ્ભાવ સુચવે છે. અવરોહણ (ગમનાગમન) કરનાર જે માર્ગે ચંદ્ર લોકમાં ગયો હોય છે તે માર્ગવડે એટલે પિતૃયાણ માર્ગ વડે અવરોહણ કરે છે, અથવા તેથી વિપર્યમાર્ગ (આકાશથી વાયુ, વાયુથી ધુમ, ધુમથી અગ્નિ, અગ્નિથી મેઘ અને મેઘથી વૃષ્ટિ વડે અન્નદ્વારા પુરૂષ શરીરને પામી માતાના ગર્ભમાં જવારૂપ માર્ગ) વડે અવરોહણ કરે છે.

મન, વાણી, અને શરીર વડે અદ્રોહ, દયા, અને શાન્તજ્ઞાન એ ગુણોને શીલ કેહે છે. એ શીલ લક્ષણ સર્વ કર્મના અંગભૂત છે અને શ્રુતિ શીળથી ઉંચ નીચ યોનિની પ્રાપ્તિને દેખાડે છે. શીળની અપેક્ષાથીજ ઇષ્ટાદિક કર્મ થાય

છે. શીળહીન પુરૂષને કર્મનો અધિકાર નથી અને સદાચાર હીનાને વેદો પવિત્ર કરતા નથી. એ શીલવડે ઉપલક્ષિત અનુશય રૂપ કર્મજી ઉંચ નીચ યોનીની પ્રાપ્તિમાં કારણ છે. એ શીલ લક્ષણથીજ પ્રાણિઓની એ મુખ્ય પ્રકૃતિ છે. એટલે દેવી સંપત્તિ (ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર) અને આસુરી સંપત્તિ (અધમ ગતિ પ્રાપ્ત કરનાર). * ઇષ્ટાદિકર્મ કરનાર ચંદ્રમંડલમાં જાય છે, જે ભોગને માટેજ છે. અનિષ્ટાદિકર્મ કરનાર યમ લોકમાં આવે છે. યમ લોકમાં સ્વ:પાપાનુસાર યમે કરેલી પીડાઓનો અનુભવ કરી આ લોક પ્રતિ આગમન થાય છે અને પાપ કર્મ કરનારા દુષ્કૃતનું ફલ ભોગવવા સાત નરકોને પ્રાપ્ત થાય છે એમ પુરાણ કહે છે. પણ શ્રુતિમાં તેઓને માટે ત્રીજો માર્ગ દરશાવ્યો છે. એટલે જેઓ વિધારૂપ સાધન વડે દેવાયનમાર્ગમાં અધિકાર પામ્યા નથી, અને કર્મવડે પિતૃયાણુ માર્ગમાં અધિકાર પામ્યા નથી, તેઓને માટે ક્ષુદ્ર જંતુના જન્મરૂપ વારંવાર જન્મવા મરવાનો ત્રીજો માર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારા ચંદ્ર લોકને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેવાઓના દેહનો આરંભ તો આહુતિ સંખ્યાના નિયમ વિના અન્ય ભૂતોથી મિશ્ર જળ વડે થાય છે. જેમ જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, અને ઉદ્દલિજ આ ચાર પ્રકારના ભૂત સમુહમાંથી મૈથુન ધર્મ વિના સ્વેદજ અને ઉદ્દલિજ ની ઉત્પત્તિ આહુતિની સંખ્યાના અનિયમ પ્રમાણે થાય છે. તેમ અનિષ્ટાદિકર્મ કરનારને આહુતિની સંખ્યાનો અનિયમ છે. ભૂમીને ઉદ્દભેદ કરીને નિકળનાર સ્થાવર વૃક્ષાદિકને ઉદ્દલિજ અને જળને ભેદીને નિકળનારા જગંમ પ્રાણિને સ્વેદજ કહેવામાં આવે છે.

ઇષ્ટાદિકર્મ કરનારા પુણ્યકળના ભોગની સમાપ્તિએ આકાશાદિ દ્વારા ચંદ્રલોકથી અવરોહણ કરે છે એટલે ચંદ્રમંડળ ભોગાથે જે જળમય શરીર ઉપજ્યુ હતું તે ભોગને ક્ષય થયે વિલીન થઇ આકાશને પામી આકાશ સમાન સુક્ષ્મ થાય છે. પછી પિંડીકૃત અતિ સુક્ષ્મ લિંગ દેહ સહિત જ્યાં ત્યાં ભ્રમણ કરતો છતો વાયુ સમાન થાય છે. પછી ધ્રુમને પામી ધ્રુમની સમાન થાય છે. અનંતર અગ્નિજળને ધારણ કરનાર વાદળાંને પામી અગ્નિની સમાન થાય છે, પછી મેઘને પામી મેઘ સમાન થાય છે. અંતે વૃષ્ટિદ્વારા પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી (ત્રીહિયવાદિ રૂપ) અન્નરૂપ થાય છે. અન્નરૂપ પછી પુરૂષ દ્વારા વીર્યરૂપ થઇ માતાના ગર્ભ સ્થાનમાં આવી જન્મ લે છે.

* અગ્નિ હોત્રાદિકર્મ ઇષ્ટ કહેવાય છે અને લોકોપયોગ વાસ્તે વાવ કુવા તથા ધર્મશાળા આદિ કરાવવાં તે પુર્વ કહેવાય છે.

એ અવરોહણ કરનારા આકાશાદિક સ્વરૂપપણાને પ્રાપ્ત થતા નથી પણ આકાશાદિના સમાનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. જે આકાશાદિ સ્વરૂપને પામે તો આકાશ વિભુ (નિભ) હોવાથી તેનું વાયુ આદિ ક્રમ વડે અવરોહણ સંભવતું નથી. જેથી અદ્ય અદ્ય કાળ આકાશાદિ સમાન સ્થિત કરીને વૃષ્ટિની ધારા સાથે આ ભુમિ ઉપર આવે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. કારણ (ત્રીહિયવાદિક) અન્નરૂપપણાના સમાન ભાવથી દુઃખવડે નિકળવું દર્શાવી પુર્ય સ્થિતિના ભાવથી સુખ વડે નિકળવું દર્શાવ્યું છે. આ સુખદુઃખપણાનો વિશેષ, નિકળવાના કાળમાં અદ્યપણાના અને દીર્ઘપણાના નિમિત્તથી છે; કેમકે ત્યાંસુધી શરીરની ઉત્પત્તિ ન થવાથી ભોગ્યનો અસંભવ છે. જેમ વાયુ ધુમાદિમાં સંબંધમાત્રની પ્રાપ્તિ છે તેમ અહિં પણ અન્ય જીવોવડે અધિષ્ટિત ત્રીહિ આદિમાં કર્મ શેષ-વાળાને સંબંધ માત્રની પ્રાપ્તિ છે. સ્થાવર જાતિના સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ નથી. કર્મ વ્યાપાર વિના સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ નથી કારણ ત્રીહિ આદિ જન્મમાં કેાઇ પ્રકારનો કર્મ વ્યાપાર શ્રુતિ દર્શાવતી નથી. તેથી અનુશયી જીવો સુખ દુઃખના ભોગી થતા નથી પોતાના પાપ કર્મ વડે સ્થાવર યોનિને પામેલા તે શરીરમાં રહી સુખ દુઃખના ભોગી થાય છે.

ચંદ્રથી અવરોહણ કરનાર અનુશયી જીવોનો ત્રીહિનો આદિ સંબંધ માત્ર છે, ત્રીહિ આદિના સંબંધ પછી અનુશયી જીવોને વિર્ય સિંચન કરનારનો સંબંધ થાય છે પણ વિર્ય સિંચન કરનાર થતો નથી પછી વિર્ય સિંચન કરનારના સંબંધને પામ્યા પછી તે વિર્યનું યોનિમાં સિંચન થાય છે. યોનીના સંબંધથી સ્ત્રી ગર્ભસ્થાનમાં અનુશયીને શેષ કર્મના ફળ ભોગ માટે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. અવરોહકાળે ત્રિહિઆદિનો સંબંધ માત્ર છે પણ તેના (ત્રીહિ આદિના) સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ નથી.

ત્વં અને તત્ પદ.

હવે જીવની સંસાર ગતિનો ભેદ કહ્યા પછી જીવની અવસ્થાનો ભેદ કહેવામાં આવે છે. સ્વપ્ન સ્થાન સંધ્ય કહેવાય છે, કારણ જાગૃત અને સુષુપ્તિની સંધીમાં થાય છે. સ્વપ્નમાં દેશકાળ આદિરૂપ સામગ્રીનું સંપૂર્ણ પણે અપ્રકટ સ્વરૂપપણું હોવાથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ માયા માત્ર છે જેથી મિથ્યા છે. સ્વપ્નનો અભાવ એ સુષુપ્તિ સ્થાન બ્રહ્મ છે, જે સુતો હોય તે જાગે છે એ કર્મ અનુસ્મરણ શ્રુતિ કર્મ અને વિદ્યાના વિધિથી સિદ્ધ થાય છે. મુર્ચ્છિત અવસ્થા જાગૃદાદિના વિલક્ષણપણાને લીધે મૃત્યુ અને સુષુપ્તની અર્ધ સંખ્યતિ છે. કારણ એ અવસ્થા જાગૃદ અવસ્થા

નથી કારણ તેમાં ઇન્દ્રિયોવડે બાહેરના વિષયોને જોતો જણાતો નથી. એકાગ્ર ચિત્તવાળો પણ નથી કારણ એકાગ્ર ચિત્તવાળાનું શરીર પડી જતું નથી અને મુઝિછત પડી જાય છે. સ્વપ્નાવસ્થાને જોતો નથી માટે સ્વપ્ન અવસ્થાવાળો નથી સુષુપ્ત અવસ્થાવાળો નથી કારણ મુઝિછત લાંબા સમય સુધી ઉચ્છવાસ મુકતો નથી, શરીર કંપાયમાન થાય છે, મુખ ભયાનક હોય છે, નેત્ર ફાટેલાં હોય છે અને લાકડીના ઘાથી પણ જગતો નથી પણ સુષુપ્ત પુનઃ પુનઃ ઉચ્છવાસ મુકે છે. શરીર નિષ્કંપ હોય છે, નેત્ર નિર્મલિત હોય છે, મુખ પ્રસન્ન અને હાથ દાબવાથી જાગૃત થાય છે અને ઉખાના (ગરમી) સહલાવથી મૃત્યુને પામતો નથી એવી રીતે ચારે અવસ્થાથી વિલક્ષણ મુઝિછત, સુષુપ્ત અને મરણના ધર્મથી અર્ધ અર્ધ સંમ્પતિ હોવાથી અર્ધસમ્પતિવાળો છે.

જીવ એ સર્વ અવસ્થાથી અલિપ્ત છે. સુષુપ્તિમાં જીવ જે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે તે બ્રહ્મ નિર્વિશેષજ છે, સવિશેષ નથી. અલતા આદિની ઉપાધિથી સ્વચ્છ સ્ફટિક અસ્વચ્છ થતો નથી તેમ અવિધા કદિપત જીવ મિથ્યા ઉપાધિના યોગથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ સવિશેષ થતો નથી. શબ્દ રહિત, સ્પર્શ રહિત, રૂપ રહિત અને વિકાર રહિત બ્રહ્મ છે. ઉપાસના માટે સવિશેષ કોઈ શ્રુતિ કહે છે ખરી પણ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય અભેદમાં છે ઉપાસના માટે લિન્ન લિન્ન ઉપાધિરૂપ વિશેષ લઇને પણ શાસ્ત્ર અભેદ નિર્વિશેષજ બ્રહ્મ કહે છે.

બ્રહ્મ નિશ્ચય રૂપરહિત છે. સાકારનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ ઉપાસનામાં પ્રધાન છે પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપના નિરૂપણમાં પ્રધાન નથી. એ નિરૂપણમાં તો નિયઃ પ્રપંચ બ્રહ્માત્વ તત્વને વર્ણવનારી શ્રુતિઓ છે. શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ બ્રહ્મ ચૈતન્ય નિર્વિશેષ છે એમ કહે છે. જેવી રીતે આ પ્રકાશરૂપ સૂર્ય પોતે એક છતાં પણ જળથી ભરેલા ઘડાઓના ભેદ વડે ભેદ પામી બહુ પ્રકારે થાય છે તેમ આ અજન્મા સ્વઃ પ્રકાશ બ્રહ્મ એક છતાં માયારૂપ ઉપાધિથી શરીરોમાં અનુગત થઇ ભેદરૂપને પામેલો છે. પૃથ્વી, જળ અને તેજ એ બ્રહ્મનું મુર્ત સ્થુળરૂપ અને વાયુ અને આકાશ એ બ્રહ્મનું અમુર્ત સૂક્ષ્મરૂપ. એ બેથી બ્રહ્મ લિન્ન છે. એ બ્રહ્મસંબંધમાં મૂર્ત અને અમૂર્તરૂપ પરિચ્છિન્ન બ્રહ્મનો નેતી નેતી એ નિષેધ વડે ઉપદેશ કરાય છે એ શ્રુતિ બ્રહ્મના સહલાવને કહે છે કારણ નિષેધની પછી પુનઃ શ્રુતિ બ્રહ્મ છે એમ કહે છે.

એ બ્રહ્મ અબ્યકત છે. નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોનો વિષય નથી. ભકિત, ધ્યાન, જપ અને નમસ્કાર આદિ વડે ચિત્તમાં બ્રહ્મનું સારી રીતે સ્થાપન કરનારી

ક્રિયા જેને સંરાધન કાળ કહે છે એ કાળમાં અવ્યક્ત બ્રહ્મનો યોગીયો સાક્ષાત્કાર કરે છે. મુમુક્ષુ ઇન્દ્રિયોના નિરોધવાળો અમૃત ભાવને ઇચ્છતો શુદ્ધ ચિત્તમાં શાસ્ત્ર વડે પ્રત્યગાત્માને જુએ છે તેમજ નિષ્કામ કર્મ વડે વિશુદ્ધ, ચિત્તવાળો પુરૂષ જ્ઞાન નામના સત્વગુણના ઉત્કર્ષ વડે ધ્યાન કરતો નિષ્કલંક બ્રહ્મને જુએ છે. બહિર્મુખ વૃત્તિથી બ્રહ્મદર્શન થતું નથી. રજ, સત, તમો રહિત નિર્માળ અંતર્મુખ વૃત્તિ વડેજ સર્વાંતરતમ અને સર્વ અધિષ્ઠાન બ્રહ્મનો અપરોક્ષ અનુભવ થઈ શકે છે.

પ્રકાશ આદિની પેઠે ચિદાત્મા પણ કર્મમાં ભેદ પામે છે. જે કે આત્મા (બ્રહ્મ) પોતે ભેદ પામતો નથી. જેથી માહા વાક્યના (તત્ત્વમસિ) અભ્યાસથી બ્રહ્મનું એકરસપણું જ સિદ્ધ છે. પણ જ્યારે ચિદાત્મા માહાવાક્યનો અભ્યાસ કરેછે ત્યારે અભેદના સ્વભાવિકપણાથી અને ભેદના અવિધાકૃતપણાથી વિધાવડે અવિધાને નિવૃત્ત કરીને તે જીવ દેશ કાળ વસ્તુ પરિચ્છેદથી રહિત બ્રહ્મની એકતાને પામે છે.

બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય તત્ત્વના અસ્તિત્વમાં કંઈ પ્રમાણ નથી. જન વસ્તુ સમુહના જન્મ આદિ બ્રહ્મથી થાય છે. બ્રહ્મ જગત અને તેની મર્યાદાને ધારણ કરે છે, જેથી બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ નથી પણ મંદ બુદ્ધિવાળાને ઉપાસનાની સિદ્ધિ માટે બ્રહ્મના પરિમાણનું કથન છે જેથી પરિમાણના કથનથી બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. કારણ એકજ જગત આદિ અવસ્થામાં બુદ્ધિ આદિની ઉપાધિયાં વિશેષ વિજ્ઞાનવાળો (જીવ) કહેવાય છે અને સુષુપ્તિમાં એ ઉપાધિની શાંતિથીજ બ્રહ્મ સાથે ઐક્યતા પામ્યો કહેવાય છે. જેથી ઉપાધિના તિરોભાવથી સ્વસ્વરૂપ વડેજ બ્રહ્મની સાથે જીવનો ભેદ નિવૃત્તિરૂપ સંબંધ સંભવી શકે છે. બ્રહ્મથી ભિન્ન અન્ય વસ્તુનો નિષેધ હોવાથી અને સર્વાંતરની શ્રુતિથી પણ બ્રહ્મથી અન્યનો નિષેધ હોવાથી બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પણ ચેતન કે જડ વસ્તુ નથી, એ તત્ પદ લક્ષ્ય સંશોધન છે.

શુભ અશુભ અને વ્યામિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારના કર્મ, અને સુખ દુઃખ અને વ્યામિશ્ર એ ત્રણ પ્રકારનું ફળ ઇશ્વરથીજ થાય છે. કારણ ઇશ્વરજ સર્વે અધ્યક્ષ અને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયના કર્તા છે અને ઇશ્વર સર્વ કર્મના ફળદાતા છે. ઇશ્વરજ આ જગતના હેતુ છે. સર્વકર્માનુરૂપ પ્રજા સૃજવી એજ એનો ફળ હેતુ છે. જીવોએ કરેલા કર્મની અપેક્ષાએ વિચિત્ર સૃષ્ટિ સૃજે છે એમ કહેવામાં કોઈ પણ દોષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વાસ્તે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ સહિત ચેતન્ય, “હું” એવા જ્ઞાનના વિષય રૂપે કર્તા કર્મમાં ભાસે

છે અથવા જે અંતઃકરણમાં ઉપાધિયુક્ત જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તે ત્વંપદ લક્ષ્ય સંસોધન છે. સારાંસ એજ કે અદ્વિતીય આનંદસ્વરૂપ જે “તત્” પદનો લક્ષ્યાર્થ તેજ “ત્વં” પદનો લક્ષ્યાર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રત્યેક આત્મા છે. અથવા ચિન્માત્રા પ્રત્યગાત્માં “ત્વં” પદનો અર્થ છે અને અવિનાશી જ્ઞાનરૂપ, અનંતરૂપ અને આનંદરૂપ પરમાત્મા “તત્” પદનો અર્થ છે તત્ પદનો વાચ્યાર્થ ઇશ્વર અને લક્ષ્યાર્થ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે. અને ત્વં પદનો વાચ્યાર્થ જીવ અને લક્ષ્યાર્થ આત્મા છે.

ઉપાસના.

સર્વ વેદાંતમાં ઉપાસના એકજ છે. ઉપાસનાના પ્રકારના ભેદનો સંભવ હોવાથી પણ વિધા એકજ છે. વેદ પણ એ વિધાનું એકપણું દેખાડે છે. વેદ વચન પણ સર્વ વેદાંતમાં વિધાના એકપણાના ઉપદેશ વડે વિધાનું એકપણું દેખાડે છે. તેમજ સર્વ શાખાઓમાં વિધાનું એકપણું છે. જેથી શબ્દ બ્રહ્મરૂપ શાસ્ત્રમાં કુશલ અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનમાં તત્પર થયલા બુદ્ધિમાન પુરૂષો, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને વેદોની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં જ્ઞાન એક પ્રકારનું છે એમ જાણી લઈ સર્વ શાસ્ત્રોનો ત્યાગ કરે છે અને સર્વ શરીરમાં આત્મા ગુપ્તરૂપે રહ્યો છે એમ જાણી અંતઃકરણવડે સર્વદા તેનું ચિંતન કરે છે.

સર્વત્ર બ્રહ્મનો અભેદ હોવાથી આનંદ આદિ બ્રહ્મના ધર્મ સર્વત્ર જાણવા એજ બ્રહ્મના ધર્મોનું સાર્વત્રિકપણું છે સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદ આદિ ધર્મો બ્રહ્મસ્વરૂપના પ્રતિપાદન માટે કહેવામાં આવે છે કારણ ઇન્દ્રિયોથી વિષય પર છે વિષયોથી મન પર છે પણ પુરૂષથી પર કોઈ નથી ત્યાં સીમા છે. તે પરાગતિ છે તે પુરૂષરૂપ બ્રહ્મને જાણવો જોઈએ. જ્ઞાની મૃત્યુના મુખથી સારી રીતે મોકળો થાય છે. ઇન્દ્રિય આદિ સર્વ અનર્થ સમુહથી પુરૂષ (આત્મા) પર છે એવા જ્ઞાનમાંજ મોક્ષ સિદ્ધિરૂપ ફળ જોવામાં આવે છે. આ આત્મા (પુરૂષ) સર્વ ભુતોમાં ગુહ્ય છે તેથી અપાન દ્રષ્ટિ વડે તે દેખાતો નથી, તે સુક્ષ્મદર્શી પુરૂષની સુક્ષ્મબુદ્ધિના અગ્ર ભાગથી દેખાય છે. આત્મા શબ્દ વડે પરમાત્માનું ગ્રહણ થાય છે. મહા ભુતોની સૃષ્ટિ પરમાત્મા વડે થાય છે. લોક સૃષ્ટિ પ્રજાપતિ વડે થાય છે, જેથી આત્મા શબ્દ વડે બનેનું ગ્રહણ થાય છે.

વિદ્યાના સામર્થ્યવડે વિદ્યાનના પુણ્ય પાપનો દેહલાગપુર્વેક્ષ્ય થાય છે. અને તેમજ તેની સાધક અવસ્થામાં યમાદિના અનુષ્ઠાનના સંભવ દ્વારા નિમત્ત નૈમિત્તિકનો દેહપાતની પુર્વેજ પુણ્ય પાપનો ક્ષય થાય છે.

સગુણ વિદ્યા દેવાયન માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવે છે ત્યારે નિર્ગુણ વિદ્યા તો અધિકારમાં નિયુક્ત અધિકારને પ્રાપ્ત કરનાર પ્રારબ્ધ રહે સાંસુધી જીવનમુક્તપણે સ્થિત રાખે છે. પ્રારબ્ધ ભોગનો ક્ષય થયે કેવલ્યને અનુભવે છે. એક ગૃહમાંથી બીજા ગૃહમાં જવાની પેઠે સ્વતંત્રપણે અન્ય દેહમાં સંચાર કરતાં છતાં જ્ઞાન અને યોગના બળથી તેઓ શોક કરતા નથી, એમ બહુ જન્મને આપનાર તે પ્રારબ્ધ પુરૂં થયે વિદેહ કેવલ્યને પમાડે છે.

વિશેષ બ્રહ્મના નિરાકરણરૂપ બ્રહ્મપ્રતિપાદનના પ્રકારનું સર્વત્ર સમાનપણું હોવાથી તથા સર્વત્ર પ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મ તે જ હોવાથી અક્ષરબ્રહ્મમાં વિશેષના નિષેધની બુદ્ધિઓનો સર્વત્ર ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. જીવ ધ્રુવર એકજ છે, શરીર રૂપ એક વૃક્ષમાં એકત્ર રહે છે; તેમાં એક કર્મફળ ભોગવે છે અને બીજો નહીં ભોગવતા છતાં જીવે છે એથી વિદ્યાનું એકપણું છે. દેહ આત્મા નથી, આત્મા દેહથી ભિન્ન છે, દેહના ભાવમાં પણ જ્ઞાન સ્મૃત્યાદિ નહીં હોવાથી જ્ઞાનની પેઠે આત્માનો સદ્ભાવ છે.

ઉપાસનામાં ભેદ નથી પણ ઉપાસ્યના ગુણનો ભેદ હોવાથી ઉપસનાના બે પ્રકાર છે. એક વિકલ્પ અને સમુચ્ચય. વિકલ્પ એટલે જે ઉપાસનામાં કોઈ પણ તરેહની કલ્પના હોતી નથી જેથી એ ઉપાસના સાક્ષાત્કાર કરે છે. ન્યારે ઉપાસના કામ્ય (એટલે ફળહેતુ વાળી) હોય છે ત્યારે તેને સમુચ્ચય એટલે કામ્ય ઉપાસના કેહેવામાં આવે છે. એક વિદ્યામાં બીજા વિદ્યા મેળવાવાને અમુચ્ચય કેહે છે પણ એ નિર્ણય કામ્ય ઉપાસનાઓને લાગુ પડતો નથી.

સમુચ્ચય ઉપાસનામાં ચિત્ત વિક્ષેપનો હેતુ હોવાથી તેમાં સાક્ષાત્કારપણુનો અસંભવ છે. કામ્ય ઉપાસનાઓમાં વિકલ્પનો અભાવ હોય છે જેથી તેમાં ઇચ્છાનુસાર સમુચ્ચય કરે અથવા ન કરે કારણુ તેમાં સાક્ષાત્કાર થતો નથી. કામ્ય ઉપાસના ત્રણ પ્રકારની છે, અહંગૃહ તટસ્થ અને અંગાશ્રિત અથવા અંગાવબદ્ધ. અહંગૃહમાં ઉપાસ્યનું જેમાં અભેદરૂપે ચિંતન કરવામાં આવે છે. તટસ્થમાં એક પ્રકારની વસ્તુમાં શાસ્ત્ર વિધિ પ્રમાણે અન્ય પ્રકારનું ચિંતન કરવામાં આવે છે. અંગાવબદ્ધમાં ઉદગીથ આદિ કર્મના અંગને અવલંબન કરીને કરવામાં આવે છે તે ઉપાસના. અહંગૃહોપાસનાની ફળ ઉત્પત્તિ ઉપાસ્યના સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને તટસ્થ ઉપાસનાની ફળ ઉત્પત્તિ અદૃષ્ટ ઉત્પાદનદ્વારા છે જેથી એ બેમાં ભેદ છે, અને ભેદ હોવાથી અહંગૃહના અનુષ્ઠાન પ્રમાણે, તટસ્થના

અનુષ્ઠાનનો નિયમ થઈ શકતો નથી, અંગાશ્રિત ઉપાસનાઓ ઇચ્છાનુ-
સાર કરવા યોગ્ય છે. કારણ તેમાં સમુચ્ચયનો નિયમ નથી. ઉપાસકની
ઇચ્છાનુસાર સમુચ્ચય અથવા વિકલ્પ હોવાથી સમુચ્ચય અસિદ્ધ છે.

નિર્ગુણની ઉપાસનામાં વેદાંત વિહિત સ્વતંત્ર આત્મજ્ઞાનથી પુરૂષાર્થ સિધ્ધ
થાય છે. કર્મના કર્તાપણા વડે આત્માનું કર્મોગપણું હોવાથી તેનું જ્ઞાન જે
આત્મજ્ઞાનમાં ફળ શ્રુતિ છે તે, જેમ દ્રવ્ય સંસ્કાર અને કર્મમાં ફળ શ્રુતિઓ
અર્થવાદરૂપ છે તેમ પુરૂષની સ્તુતિ માટે અર્થવાદ છે. દેહથી આત્મા
ભિન્ન છે એવા જ્ઞાન વિના વૈદિક કર્મ થઈ શકે નહીં અને તેનું જ્ઞાન
વૈદિક કર્મમાં ઉપયોગી થઈ શકે નહીં. પણ તેનું જ્ઞાન વૈદિક કર્મમાં ઉપયોગી
છે અને કેવળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ નથી પણ કર્મોગપણું જરૂરનું છે એમ
બોલનારના નિરાકરણમાં કહેવામાં આવે છે કે કર્તા ભોક્તા અને શરીર માત્રથી
ભિન્ન એવા સંસારી જીવાત્માનો વેદાંતમાં ઉપદેશ કયો નથી પણ તેનાથી
અધિક એટલે કર્તૃત્વ આદિ સંસારધર્મ રહિત અને અપહત પાપ્મત્વ આદિ
વિશેષણવાળા પરમાત્માનો વેદપણા વડે ઉપદેશ કયો છે. પરમાત્માનું જ્ઞાન
કર્મનું પ્રવૃત્તક નથી તેથી આત્માજ્ઞાનનું કર્મશેષપણું નથી.

શ્રુતિઓ જીવાત્માથી અધિક પરમાત્માનો ઉપદેશ કરે છે, કારણ પર-
માત્માજી જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, અને જીવપણું ઉપાધિકૃત છે. શ્રુતિઓ
પણ જ્ઞાનનું અકર્મોગપણું દરશાવે છે. શ્રી યાજ્ઞવલ્કય શુક્ર આદિ આચાર્યોમાં પણ
અકર્મનિષ્ઠપણું હતું. જ્ઞાન અને કર્મનો વિભાગ છે. ઇચ્છાવાળા સંસારી
પુરૂષ સાથે કર્મ જાય છે. અને ઇચ્છા રહિત મુમુક્ષ સાથે વિધા કહેતાં જ્ઞાન
જાય છે. નિયમ વિધિ સંસારી એટલે અવિદ્વાન માટે છે. જોઓનો
સંસારમાં રાગ છે તેને માટેજ વિધાન છે. શ્રુતિ જ્ઞાન સામર્થ્યથી કર્મોધિકારના
હેતુ, ક્રિયા, કારક અને ફળરૂપ અવિધાકૃત સમસ્ત પ્રપંચના વિનાશને કહે છે.
વેદાંત કહેલો આત્મજ્ઞાન પૂર્વક કર્મોધિકારની સિદ્ધિ નથી, વાસ્તે આત્મજ્ઞાનનું
સ્વતંત્રા પણું સિધ્ધ થાય છે. એ જ્ઞાન સંપાદન કરવાને આશ્રય ધર્મની
જરૂર નથી, પણ સમાનપણે સર્વેને માટે છે તેમજ આશ્રમ કર્મોની
અપેક્ષા નથી.

યજ્ઞ આદિ કર્મ બહિરંગ સાધના છે અને શમ દમ આદિક અંતરંગ
સાધના કહેવાય છે. દુરના એટલે જિજ્ઞાસામાં ઉપયોગી થનારા સાધનો બહિ-
રંગ સાધના અને સમિપના એટલે જ્ઞાનના ઉપયોગી થનારા સાધનો અંતરંગ
સાધનો કહેવાય છે. વાસ્તે એ સર્વે આશ્રય કર્મો જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અપેક્ષા

કરવા યોગ્ય છે કારણ એ કર્મો મુમુક્ષુઓને જ્ઞાન સાધનરૂપ થાય છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં સર્વ આશ્રમ કર્મોની અપેક્ષા છે પણ ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન અને મોક્ષરૂપ ફલ સિદ્ધિમાં કંઈ કર્મની અપેક્ષા નથી.

પ્રાણોપાસકને સ્વસ્થાવસ્થામાં લક્ષ્યાલક્ષ્યનો ભેદ છે પણ પ્રાણનાશક આપત્તિમાં સર્વ અન્ન (લક્ષ્યાલક્ષ) ની સર્વ શાસ્ત્રની અનુમતિ છે એટલે આપત્તિ કાળમાં અલક્ષ્યનું લક્ષણ કરવા બાધ નથી પણ બંને અવસ્થામાં શુરોપાનનો નિષેધ છે. જેથી ઉપાસક ઉચ્છિન્ન અન્ન તથા જળનું લક્ષણ ન કરવું. એમ કરવાથી જ્ઞાન સંપાદનમાં દરકત કરતા થાય છે.

જીવે ત્યાંસુધી કર્મ કરવું એ શ્રુતિ વચન અમુમુક્ષુને આશ્રમ રિહત કર્મનું અનુદાન કરવા માટે છે, જેથી વિદ્યા કહેતાં જ્ઞાનના કર્મમાં સાધનરૂપ થવા પાત્ર થાય. એ કર્મ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ પર્યંત કિવાં ચિત્ત શુદ્ધિ પર્યંત કરવાનાં છે. એ આશ્રમધર્મકર્મ વિદ્યાના ઉપકારક છે કારણ તે કરવાથી રાગ દ્વેષ આદિ કલેશોનો તે પરાલભ્ય કરે છે આશ્રમિઓ પણ એ વિદ્યા સંપાદાન કરવાના અધિકારી છે અને આશ્રમ કર્મ વિના તેઓ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ફરક માત્ર એટલોજ કે અનાશ્રમિપણથી આશ્રમિપણ સ્વરૂપકાલમાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે. અનાશ્રમિઓને જ્ઞાનના સાધનભુત આશ્રમ કર્મના અભાવ છતાં જ્ઞાન ઉત્પત્તિનું કારણ એ છે કે તેઓને જન્મંતરમાં અનુદાન કરેલા આશ્રમ કર્મો વડે પણ વિદ્યાનો અનુગ્રહ સંભવે છે. પુરૂષ માત્રના જપ ઉપવાસ અને દેવતા આરાધના આદિરૂપધર્મવિશેષવડે પણ તેઓના ઉપર વિદ્યાનો અનુગ્રહ સંભવે છે.

આશ્રમિઓ (સન્યાસીઓ આદિ) પતિત થાય એટલે આશ્રમથી વિરુદ્ધ વર્તન કરે તો તેઓને પ્રાયશ્ચિતનો સદ્ભાવ છે એટલે શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત કરવું જોઈએ અને એ ઉપરાંત સર્વ ઉપપાતકોમાં અને માહા પાતકોમાં રાત્રિના છેલા પ્રહરમાં બ્રહ્મ ધ્યાન સારી રીતે કરે. આવા પાતકોમાં પ્રાયશ્ચિત વડે પર લૌકિક અશુદ્ધિ દૂર થાય છે, પણ ઐહિક અશુદ્ધિ અનુવર્તે છે. માટે તેવા લોક સાથે વ્યવહાર કરવો યોગ્ય નથી.

ફળવાળી ઉપાસનાઓ યજ્ઞમાને કરવી જોઈએ એવો નિયમ નથી કારણ બ્રાહ્મણોથી કરાવવાથી એનું ફળ યજ્ઞમાનને મળે છે, તથા દક્ષણા આદિ વડે બ્રાહ્મણ તેનું ફળ યજ્ઞમાનને આપે છે કારણ યજ્ઞ આદિ કાર્યમાં જે કાંઈ પ્રાર્થના ભણે છે તે યજ્ઞમાનને માટેજ ભણાય છે.

મૈત્ર (નિદિધ્યાસન) એ જ્ઞાનના ઉપકારક છે. અવિધિ પ્રધાન જ્ઞાન (માહા) વાક્યમાં જ્ઞાનના ઉદયને માટે તેના ઉપાયના અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત થયલાને, ભેદ દર્શનના પ્રયત્નપણાના હેતુથી જ્ઞાનપાત્રિ ન થાય ત્યાં સુધી શ્રવણ અને નિદિધ્યાસનનું વિધાન છે. જ્યાં સુધી ઉપાસક જ્ઞાન, અધ્યન અને ધાર્મિકપણા વડે પોતાને નહીં પ્રકટ કરતો છતો દાંલ દર્પ આદિ રહિત થાય ત્યાંસુધી એ વિધાના પ્રવૃત્તકને જાત્ય કહેવાય છે. અને જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયના અને કર્મેન્દ્રિયના પરવશપણાને લજીને આ લોકમાં પ્રારબ્ધવશાત્ ભ્રમણ કરે છે અને અપ્રકટ ધર્મ ચિન્હ અને અપ્રકટ આચારવાલો થાય છે. ત્યારે તેને વિદ્વાન કહેવામાં આવે છે અને તેનેજ પરમહંસ કહે છે. આત્મા જ્ઞાન એજ તેનું યજ્ઞોપવીત છે અને ધ્યાનનિષ્ઠા એ શિખા છે.

ભોગ દેનારા કર્મોના વિપાકની ઉપસ્થિતિરૂપ પ્રતિબંધ વિદ્યમાન ન હોય તો આ જન્મમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જો પ્રતિબંધ વિદ્યમાન હોય તો જન્મોત્તરમાં જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ “અમેને આ જન્મમાંજ જ્ઞાન સિદ્ધિ થાઓ” એવી પ્રયત્ન જ્ઞાન ઇચ્છા સર્વને હોતી નથી અને તેથી જ્ઞાન સાધનમાં ઉત્તમોત્તમ પ્રવૃત્તિ પણ સર્વમાં હોતી નથી. શ્રવણ આદિ વડે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન પણ પ્રતિબંધની અપેક્ષા વડેજ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનના ફળ મુક્તિનો નિયમ નથી કેમકે સર્વ ઉપનિષદોમાં જ્ઞાનરૂપ મોક્ષ અવસ્થાના એકરૂપનો નિશ્ચય છે. જ્ઞાનરૂપ મોક્ષ અવસ્થા અને એકરૂપ છે માટે મોક્ષ પણ એકરૂપજ છે. શ્રુતિઓ જ્ઞાનના એકરૂપત્વનો નિશ્ચય કરે છે, મુક્તિના સાધનરૂપ નિર્ગુણજ્ઞાનના ભેદના અભાવથી તેના ફળરૂપ મોક્ષના ભેદના નિયમનો અભાવ છે. સગુણ વિધામાં ગુણનો સહભાવ હોવાથી તેમાં ફળ ભેદનો સંભવ છે પણ નિર્ગુણ વિધામાં ગુણનો અભાવ હોવાથી તેમાં ફળ ભેદ સંભવતો નથી.

શ્રવણ મનન આદિ વિશે કર્તવ્યતા.

વેદાંતવાક્યવડે પ્રતિપાદિત અર્થનું અનુસંધાન તે શ્રવણ; યુક્તિવડે સંભાવિતપણાનું અનુસંધાન તે મનના અને તે બંનેવડે સંશય રહિત થયલા અર્થમાં સ્થાપન કરેલા ચિત્તની એકતાનતા ને નિદિધ્યાસન કહેવાય છે. શ્રવણ, મનન આદિ સાધકને તત્ત્વ સાક્ષાત્કાર પર્યંત વારંવાર અનુષ્ઠાન કરવું અવશ્ય છે. જે શુદ્ધ અને એકાગ્ર ચિત્તવાળા મુમુક્ષુઓ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો એકવારના યથાયોગ્ય શ્રવણથી જ્ઞાતમપણાનો અનુભવ કરવાને શક્તિમાન છે, તેમને શ્રવણ આદિના ફરીથી અભ્યાસની અપેક્ષા નથી. પણ જેઓ અધિકારની ન્યુનતાને લીધે એકવારના ઉપદેશથી તેવો અનુભવ કરવાને

અશક્ત છે તેમને અભ્યાસની અપેક્ષા છે. તત્ત્વમસિ:—ત્વં પદાર્થ અને તત્ પદાર્થ, તત્ પદ વડે સત્ જ્ઞાન અનંત વિજ્ઞાન અને આનંદરૂપ અજર અને અમર એવું બ્રહ્મ કહેવાય છે. અજ શબ્દથી ભાવવિકારનો નિષેધ કરેલો છે. સર્વ સંસાર ધર્મ રહિત અનુભવરૂપ બ્રહ્મનામવાળો આ તત્ પદનો અર્થ વેદાંતનું રહસ્ય જાણનારાઓને પ્રસિદ્ધ છે અને ત્વં પદનો અર્થ ચૈતન્ય રૂપ પ્રત્યગાત્મા છે. જેઓને એ એ પદના અર્થો અજ્ઞાન સંશય અને વિષયવડે પ્રતિબંધ પામેલા છે તેમને આ માહાવાક્ય પોતાના અર્થમાં પ્રભા ઉપગત્વી શકતું નથી. વાક્યાર્થ જ્ઞાનનું પદાર્થ જ્ઞાનપૂર્વકપણું હોવાથી પદાર્થ વિવેકના પ્રયોજનવાળો શાસ્ત્ર અને યુક્તિનો અભ્યાસ તેવા મંદ અધિકારીઓને અવશ્યનો છે. આત્મા નિરંશ છે ખરો તો પણ તેમાં દેહ ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ અને વિષય જ્ઞાન આદિ બહુ અંશપણું અધ્યારોપિત છે. એક નિશ્ચયવડે એક અંશ દુર થાય છે બીજા નિશ્ચયવડે બીજો અંશ ત્રીજાવડે ત્રીજો અંશ, એમ કરતા કરતા તેમાં ક્રમવાળું જ્ઞાન થાય છે વાસ્તેજ તેવા અધિકારીઓને શાસ્ત્ર અને યુક્તિનો અભ્યાસ નિરર્થક નથી. “સર્વ દુઃખ વિમુક્ત એક ચૈતન્યરૂપ હું છું” એજ આત્મા અનુભવ અને લાંજ સર્વ કર્તવ્યની સમાપ્તિ છે.

તત્વ જ્ઞાન માટે ધ્યાન અભ્યાસ કાળે આત્મા ઇશ્વર છે એમ ઇશ્વરને આત્માપણા વડે ગૃહણ કરવું અને “હું બ્રહ્મ છું” એમ ધ્યાન કરવું પણ પ્રતિકમાં (પ્રતિમામાં) આત્મા બુદ્ધિ કર્તવ્ય નથી કારણ ઉપાસક પ્રતિકને આત્માપણા વડે અનુભવતો નથી, તેમાં ઉપાસક અને પ્રતિકનો ભેદ રહે છે અને તેથી પ્રતિકમાં આત્મા બુદ્ધિ કરવી યુક્ત નથી.

ઉપાસના એસીને કરવી યોગ્ય છે, કારણ મન અને દેહનું ભિન્નપણું છતાં પણ દેહ આંચલ્યમાં મનનું અનવસ્થાપણું હોવાથી મન વ્યાપાર રૂપ ઉપાસનામાં દેહની સ્થિરતા માટે આસનના નિયમની અપેક્ષા છે. ઉભા રહીને પણ ઉપાસના થઇ શકતી નથી કારણ તે કાળે મન દેહ ધારણામાં વ્યાપારવાલું હોવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુનું નિરક્ષણ કરવામાં સમર્થ થતું નથી. સુતાં સુતાં ઉપાસના થઇ શકતી નથી કારણ સુતેલો પણ અકસ્માતજ નિંદ્રાને પરાલવ પામે છે. માટે ઉપાસકને એસીને ઉપાસના કરવાની અવશ્યકતા છે કારણ તેવી સ્થિતિમાં પુર્વોક્ત બહુ દોષોનો અભાવ હોય છે તેથી તે અવસ્થામાં ઉપાસના શુદ્ધ છે. ઉપાસના એજ ધ્યાન છે. ધ્યાન કાલે અંગચેષ્ટાઓ અતિ સિધ્ધિલ હોય છે દૃષ્ટિ સ્થિર હોય છે ને ચિત્ત એક વિષયમાં તક્ષીન થાય છે જે

જેટલાથીજ સુખ પૂર્વક થાય છે. અચળપણુની અપેક્ષા એ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં એકાગ્રતા થાય ત્યાંજ ઉપાસના કરવી એવો નિયમ છે. દશા આદિનો નિયમ નથી. મરણુ પર્યંત ઉપાસનાની આવૃત્તિ કરવી અવશ્ય છે કેમકે જેમ કર્મો જન્મંતરમાં ઉપભોગ્ય ફળનો આરંભ મરણુ કાળમાં કરે છે તેમ ભાવનારૂપ વિજ્ઞાન પણ મરણુકાળમાં પ્રાપ્ત્ય ફળનો આરંભ કરે છે.

બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં ઉત્તરના અને પુર્વના પાપનો ક્રમથી અસ્પર્શ અને વિનાશ થાય છે એમ શ્રુતિ છે. બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર થયે (ઉત્તર) આગામિ પાપનો સંબંધ થતો નથી, અને પુર્વના (સંચિત) પાપનો વિનાશ થાય છે જેથી નિર્ગુણ બ્રહ્મ વિધાની પ્રાપ્તિમાં પુર્વ સંચિત પાપના વિનાશ અને ઉત્તરના પાપનો વિનાશ છે, એટલે બ્રહ્મ વિધાની પ્રાપ્તિમાં પાપનો ક્ષય છે તેમજ પુણ્યનો પણ એ પ્રમાણે વિનાશ થાય છે જેથી વિદ્વાનને શરીર પાતમાં નિશ્ચય મુક્તિ થાય છે. પણ જેના ફળનો આરંભ થયો નથી એવા જન્મંતરનાં સંચિત અને જ્ઞાન ઉત્પત્તિની પુર્વના આ જન્મના સંચિત પુણ્ય પાપ જ્ઞાન પ્રાપ્તિથી નાશ પામે છે પણ જે કર્મોએ ફળનો આરંભ કર્યો છે અર્થાત્ જે કર્મ વડે આ શરીર નિર્માણ થયું છે અને જે કર્મના કેટલાક ફળ ભોગવાઈ ગયા છે તે કર્મ નાશ પામતાં નથી તે તો શરીરની અવધિએજ નાશ પામે છે. તત્ત્વ જ્ઞાન વડે અવિધાનો આવરણુ કરનાર અંશ નિવૃત્ત થાય છે પણ વિક્ષેપ કરનાર અવિધાલેશ કેટલો સમય રહે છે જેથી બાહ્ય પામેલું શરીર પણ તેટલો સમય પ્રતિત થાય છે. અગ્નિહોત્રાદિ જ્ઞાનના ફળ માટેજ છે. કારણુ એ વૈદિક નિત્ય કર્મ છે, નિત્ય કર્મથી ચિત્ત શુદ્ધિ, ચિત્ત શુદ્ધિથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનથી મોક્ષ છે. જ્યાંસુધી જ્ઞાની પ્રારબ્ધથી મુક્ત થતો નથી ત્યાંસુધી તેને વિદેહ કૈવલ્યમાં વિલંબ થાય છે. પ્રારબ્ધ કર્મના ઉપભોગ વડે ક્ષય કરીને જ્ઞાની બ્રહ્મને પામે છે. વિક્ષેપ કરનાર જે અવિધા લેશ વડે ભેદ દર્શનની અનુવૃત્તિ હતી તે અનુવૃત્તિ, જ્ઞાનીના દેહપાત કાલે અવિધા લેશની નિવૃત્તિ થવાથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. કર્માશયનું મુળ જે અવિધા તેનો જ્ઞાન અગ્નિ વડે નિઃશેષ નાશ થવાથી જ્ઞાનીને પુનઃ સંસાર પ્રાપ્તિ નથી તેથી તેના દેહ પાત થયે તેને વિદેહ કૈવલ્યનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે.

મરણુ સમયની ઉત્કાંતિ (ગમન).

વાક વૃત્તિ મનમાં લીન થાય છે. આથી સર્વ ઇન્દ્રિયો વૃત્તિ દ્વારા મન પાછળ દોડે છે. મન પ્રાણમાં વિલય પામે છે અને પ્રાણ જીવમાં લીન થાય છે એમ પ્રાણનું ઉપગમન અને અનુગમન અને અવસ્થા કહેનારી શ્રુતિઓથી

જાણાય છે. એ પ્રાણ સંયુક્ત જીવ તેજ સહિત સુક્ષ્મ ભૂતોમાં સ્થિત થાય છે પણ તેજમાં સ્થિત થતો નથી. અહંગૃહ ઉપાસકની દેવાયન માર્ગની પ્રાપ્તિના આરંભથી પૂર્વની ઉત્ક્રાંતિ અજ્ઞાનીના સમાન છે. ઉપાસક સુષુમ્નાનાડી-દ્વારા દેવાયન માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે અને અવિદ્વાન તેને પ્રાપ્ત થતો નથી, એટલો વિશેષ છે. ઉપાસક અપર વિદ્યાના સામર્થ્યથી અવિદ્યા ક્લેશનો અત્યંત દગ્ધ નહીં કરીને આપેક્ષિક અમૃતપણાને ધૃષ્ટ છે માટે માર્ગનો ઉપક્રમ અને ભુતાશ્રયપણું તેને સંભવે છે. કારણ જ્યાંસુધી યથાર્થ જ્ઞાનદ્વારા સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી ત્યાંસુધી અજ્ઞાની જીવેને તેજ આદિ ભુત સુક્ષ્મમાં લય પામે છે. મરણ વખત તેમનો અત્યંત લય માનીએ તો વિધિ શાસ્ત્ર તથા વિદ્યા શાસ્ત્ર નિરર્થક થાય. મિથ્યા જ્ઞાન વડે ઉપજેલો બંધ સમ્યક જ્ઞાન વિના નાશ થતો નથી જેથી ‘બ્રહ્મનું’ ઉપાદાન કારણપણું છતાં સુષુપ્તિ અને પ્રલયની પેઠે બીજાલાવ અવશેષ રહે છે.

શરીરમાંથી નિકળનારા જીવના આશ્રયરૂપ જે અન્યભૂતો સહિત તેજ છે તે પરિણામથી અને સ્વરૂપથી સુક્ષ્મ છે અને એ તેજ (લિંગ-શરીર) આ શરીરમાંથી નિકળે છે ત્યારે સુક્ષ્મ નાડીદ્વારા નિકળે છે તેથીજ એનું સુક્ષ્મપણું જાણાય છે. સુક્ષ્મપણાથી સુક્ષ્મ નાડીમાં સંચારનો સંભવ થઇ શકે છે અને સ્વચ્છપણાથી તેના અપ્રતિવાતનો સંભવ થઇ શકે છે આથીજ દેહથી નિકળેછે ત્યારે સમિપમાં સ્થિત રહેલા પ્રરૂપેને તે જાણાતું નથી. સુક્ષ્મપણાથીજ દેહ આદિ નિમિત્તવડે સ્થુળ દેહના વિધ્વંસવડે પણ સુક્ષ્મ દેહનો વિધ્વંસ થતો નથી. સુક્ષ્મ શરીરના સંબંધથીજ આ જીવીત શરીરમાં સ્પર્શવડે જાણાતો આ ઉજ્જ્વલ સ્પર્શ છે. મૃત અવસ્થામાં દેહ અવસ્થિત છતાં અને શરીરના રૂપ આદિ ગુણો વિદ્યમાન છતાં પણ ઉજ્જ્વલતા જાણાતી નથી, આથી પ્રસિધ્ધ શરીરથી ભિન્ન આ ઉજ્જ્વલતાનો આશ્રય સુક્ષ્મ દેહ છે એમ સંભવે છે અને શ્રુતિ પણ એજ અર્થ બતાવે છે.

જ્ઞાનીના પ્રાણોની ઉત્ક્રાંતિ આ દેહથી થતી નથી, અજ્ઞાનીને ઉત્ક્રમણ એને સંસાર ગમન સંભવે છે. જ્ઞાનીને તે બંને સંભવતાં નથી. કારણ અન્ય શ્રુતિઓ જ્ઞાનીને ઉત્ક્રાંતિ અને સંસાર ગમનનો અભાવ સુચવે છે. વળી જનન કામ્ય કર્મ અત્યંત ક્ષીણ થઇ ગયા છે એવા બ્રહ્મરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાને નિમિત્તના અભાવથી ઉત્ક્રાંતિ અને ગતિ સંભવી શકતી નથી કારણ બ્રહ્મવેત્તાની ગતિ અને ઉત્ક્રાંતિના અભાવનું માહાભારતમાં સ્મરણ છે.

બ્રહ્મવેત્તાની પ્રાણશબ્દ વાચ્ય ધન્દ્ર્યો અને ભૂતો પરમાત્માંજ લીન થાય છે. જેમ નદી સમુદ્ર ને મળી સમુદ્રમાંજ લીન થાય છે તેમજ સર્વાત્ર

બ્રહ્મ દેખનાર જ્ઞાનીની, પુરૂષમાં કદ્દપીત પ્રાણુ શ્રધા આદિ આ સોળ કળાઓ જેય પુરૂષ (આત્મા) ને પામી તેમાંજ લીન થાય છે. વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ એ કળાઓ પોતપોતામાં ઉપાદાનકારણમાં લય પામે છે અને પારમર્થિક દૃષ્ટિએ બ્રહ્મવેદાનો સકળ કલાઓનો સમૂહ બ્રહ્મમાંજ લય પામે છે એટલે પુનર્જન્મની યોગ્યતા વિનાનો નિર્વિશેષ લય થાય છે.

વાક આદિ સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપસંહત (નજીક સંકોચ) થઇ ગઇ છે એવા ઉત્ક્રમણ કરવા તત્પર થયેલા જીવનું હૃદય સ્થાન છે તેના નાડી મુખનું ભાવિક્ષણસ્ક્રુરણુ અને તે વડે પ્રકાશિ નિકળવાના ચક્ષુ આદિ દ્વાર એ બન્ને ઉપાસકને અને અનુપાસકને વિશેષ સમાન છે. પણ ઉપાસક ઉપાસનાના સામર્થ્યથી અને ઉપાસનાની ઉપકારક જે સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા ગતિ છે તે ગતિના અનુસ્મરણના યોગથી હૃદયમાં સ્થિત ઉપાસ્ય બ્રહ્મના અનગ્રહથી બ્રહ્મભાવને પામેલો તે સો નાડીથી અધિક સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા નિકળે છે અને અનુપાસક બીજી નાડી દ્વારા નિકળે છે. સુષુમ્ણા નાડીદ્વારા ઉપાસક રસ્મિને (કિરણે) અનુસરી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે. તે ઉપાસક દિવસના મરે કે રાત્રિએ મરે તોપણ સમાનપણે રસ્મિને અનુસરનાર થાય છે. રાત્રિમાં મરનાર ઉપાસકને રસ્મિની પ્રાપ્તિ માટે સૂર્ય ઉદયની વાટ જોવી પડતી નથી, કારણ નાડી અને કિરણના સંબંધની સ્થિતિ દેહપર્યંત છે અને રાત્રિએ પણ વતાવરણમાં વક્રી ભાવ પામેલા અદ્ય કિરણોની અનુવૃત્તિ છે તેમજ દક્ષિણાયનમાં ઉપાસકનું અવશ્ય ભાવી ફળપણાથી અને મૃત્યુનું અનિયત કાળપણું હોવાથી દક્ષિણાયનમાં મરનાર ઉપાસક ઉપાસનાનાં ફળને પામે છે. ઉત્તરાયણનું પ્રશસ્તપણું અજ્ઞાનિઓ માટે છે, જ્ઞાનીઓ અને ઉપાસક માટે નથી. ભગવદ્ આરાધના યુદ્ધિ વડે અનુજ્ઞાન કરવું તે યોગ અને ધારણાપુર્વક અકર્તાપણાનો અનુભવ એ સાંખ્ય-યોગ અને સાંખ્ય સ્માર્ત છે જેથી દિવસ આદિ કાળનો વિનિયોગ તેઓને નથી, જોકે અનાવૃત્તિ માટે સ્મૃતિમાં કહ્યો છે.

પંચામિ વિધાવાળા નૈજીક બ્રહ્મચર્ય પાળનારા અને અમિના ઉપાસકો, બ્રહ્મજ્ઞોકને સંપાદાન કરવા ઇચ્છતા, સર્વે એ માર્ગે જાય છે. ઉપાસનામાં ભેદ છે તોપણ ઉપાસ્ય બ્રહ્મના એકપણાથી બ્રહ્મ જ્ઞોકને પ્રાપ્ત કરનારો એકજ માર્ગ છે એટલે પિતૃયાણુથી ભિન્ન એકજ દેવાયન માર્ગ એ ઉપાસકો માટે છે. એ ઉપાસકો અમાનવ પુરૂષ કાર્યરૂપ (સચ્ચુ) અપર બ્રહ્મ પ્રતિ લઇ જાય છે, કેમકે કાર્ય બ્રહ્મ એક દેશમાં હોવાથી તેમાં અંતવ્યપણાનો સંભવ હોવાથી તે

પ્રતિ મનિનો સંભવ થઇ શકે છે. પણ સર્વગતપણાથી અને જનારના પ્રત્યગાત્મપણાથી પન્નબ્રહ્મમાં તો ગંતપણું ગંતવ્યપણું કે ગતિ સંભવી શકતી નથી. પરબ્રહ્મના સમીપપણાથી કાર્યરૂપ અપર બ્રહ્મમાં પણ બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ વિરોધ પામતો નથી. પ્રસિદ્ધ પરબ્રહ્મ, જે વિશુદ્ધ ઉપાધિના સબંધથી ક્વચિત્ મનોમયપણાદિરૂપ કોઇ કાર્ય ધર્મે વડે ઉપાસનાને માટે ઉપદેશ કરાયું હતાં, અપરબ્રહ્મ છે. બ્રહ્મલોકના પ્રણય કાળમાં તે લોકમાં યથાર્થ જ્ઞાન પામીને તે લોકના અધ્યક્ષ દ્વિરણ્યગર્ભની સાથે એ બ્રહ્મલોકથી પર એવા પરિશુદ્ધ પરમાત્માના પરમપદને પામે છે. વસ્તુતાએ ગતિપુર્વક પન્નબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સંભવી શકતી નથી. જ્યારે મહાપ્રણય થાય છે ત્યારે દ્વિરણ્યગર્ભના અંતમાં સર્વ બ્રહ્મ લોક નિવાસીઓ યથાર્થ જ્ઞાનને પામી, પરમપદને પામે છે.

નામ, વાક અને મન આદિ ઉપાસના તે પ્રતીક ઉપાસના કેહેવાય છે અને કાર્યબ્રહ્મની ઉપાસના એ અપ્રતીક ઉપાસના કહેવાય છે. કાર્ય બ્રહ્મની ઉપાસનામાં બ્રહ્મકૃતપણું (જેમાં બ્રહ્મનું ધ્યાન થાય છે) તે નેને પામે છે. પ્રતીક ઉપાસનામાં પ્રતીકનું પ્રધાનપણું હોવાથી તે ઉપાસનાનું બ્રહ્મકૃતપણું નથી અને તેથી પ્રતીકની ઉપાસના કરનાર બ્રહ્મલોક પ્રતિ જતા નથી. સર્વ ઉપાસકોને દેવાયન માર્ગની પ્રાપ્તિ કહી છે તે સર્વ સગુણબ્રહ્મના ઉપાસકને કહી છે, પ્રતીક ઉપાસકોને કહી નથી. પ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓના જેવી રૂળ પ્રાપ્તિ નથી પણ બ્રહ્મ ઉપાસનામાં તો બ્રહ્મના અવિશિષ્ટપણાથી રૂળ વિશેષ છેજ નહીં.

નિર્ગુણ અને સગુણ ઉપાસકોની સ્થિતિ.

જ્ઞાની કોઇપણ દેવ લોકાદિ ઉપભોગસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યા વગર સ્વઃ સ્વરૂપ વડે પરબ્રહ્મેતિને પ્રાપ્ત થઈ આત્મા સ્વરૂપ વડે અર્વિભાવ પામે છે. મોક્ષકાળમાં જ્ઞાની કોઇ અંગતુક વિશેષરૂપને પામતો નથી. મોક્ષ અવસ્થા અને જાત્રાદિ ત્રણ અવસ્થાઓમાં ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે જાગૃત દેહના અંધપણાદિ ધર્મવાળો હોય છે. સ્વપ્નમાં કોઇથી હણાયા જેવો, કિંવા પુત્રાદિના નાશથી રૂદન કરનારના જેવો હોય છે અને સુષુપ્તમાં વિશેષના અજ્ઞાનથી વિનષ્ટના જેવો હોય છે. એવી રીતે બંધ દશામાં કલુષિતરૂપે રહે છે. પણ મોક્ષમાં તો સર્વ દુઃખ રહિત જ્ઞાન સ્વરૂપ અને પુર્ણાનંદ સ્વરૂપવડે સ્થિત થાય છે. મોક્ષ અવસ્થાને પામેલો સર્વ પ્રકારના બંધથી મુક્તજ છે. મોક્ષના રૂળપણાની સિદ્ધિ પણ બંધના નિવૃત્તિ માત્રથીજ થાય છે. ઉપર જણાવેલો જ્યોતિ શબ્દ

આત્માનેજ કેહેલો છે પણ તેથી ભૌતિક જ્યોતિનું (દીપકનું) ગૃહણ થઈ શકતું નથી.

પરમાત્મા અભેદ રૂપેજ હોવાથી, મુક્ત પરમાત્માથી અભેદ રૂપેજ સ્થિત થાય છે. મુક્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારા શ્રુતિ વાક્યો અને નદી, સમુદ્ર આદિના ઉદાહરણો અભેદનેજ દર્શાવનાર છે.

ઉપન્યાસ (ઉદ્દેશ-જ્ઞાન-ધર્મ વિશેષના કથન) થી અને સર્વજ્ઞ સર્વેશ્વર ઇત્યાદિ સિદ્ધ ધર્મના જેવા કથનથી મુક્ત પુરૂષ નિષ્પાપપણું, સત્યકામપણું, સત્ય સંકલ્પપણું, સર્વજ્ઞપણું અને સર્વેશ્વરપણું ઇત્યાદિ બ્રહ્મ સંબંધિ ધર્મોથી મુક્ત થઇને તે રૂપે સ્થિત થાય છે એમ એક મત છે. બીજો મત એવો છે કે આત્માના ચૈતન્યપણાથીજ કૈવલ્ય ચૈતન્યરૂપેજ મુક્ત સ્થિત થાય છે, પણ ત્રીજો પક્ષ જે શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છે અને જેમાં ધર્મના સત્ય અસત્ય પણાનો બાધ નહીં આવે તે પક્ષ એમ કેહે છે કે પરમાર્થિક ચૈતન્ય માત્ર સ્વરૂપના અંગીકારમાં વ્યવહારની અપેક્ષાથી પુર્વોક્ત ઉપન્યાસ આદિ પ્રાપ્ત થયલા બ્રહ્મસંબંધી ઐશ્વર્યરૂપનો બાધ નથી. પરમાર્થિક અને વ્યવહારિક એ બન્ને સત્તાઓ ક્રમથી સત્ય અને અધ્યસ્ત હોવાથી તેમના ધર્મો પરસ્પરમાં વિરોધ પામતા નથી. જે ઇશ્વરના ધર્મો છે તેજ મુક્ત ચિદાત્મામાં અન્ય જીવ વડે વ્યવહાર કરાય છે એટલે અખંડ અદ્વિતીય મુક્તમાં પણ વ્યવહાર પક્ષે ઇશ્વરના ધર્મનો સંભવ છે. કેવલ સંકલ્પથી પિતૃઆદિનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે.

સગુણ-બ્રહ્મવેદાના સંકલ્પનું પ્રાકૃત પુરૂષના સંકલ્પથી વિલક્ષણપણું હોવાથી સંકલ્પના બળથીજ એમને પ્રયોજન પર્થત ભોગ સાધનોની સ્થિરતા સંભવી શકે છે અને આથી વિદ્વાન અન્ય અધિપતિ વિનાનો થાય છે અને સ્વતંત્ર ગતિવાળો થઈ સર્વ લોકમાં વિચરે છે. કારણ ઇશ્વર ધર્મજ વિદ્વાનમાં અર્ચિલાવ પામેલો છે તે તેના સંકલ્પનો ભંગ કરતો નથી. વિદ્વાન જ્યારે સશરીરપણાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે સશરીર થાય છે અને જ્યારે અશરીરપણાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે અશરીર થાય છે. જે સત્ય સંકલ્પ-પણાથી અને સંકલ્પના વિચિત્રપણાથી થાય છે. તેમજ તેના શરીરનું અભાવમાં સ્વપ્નની પેઠે મોક્ષમાં પણ ભોગનો સંભવ હોવાથી વિદ્વાનને ભોગ અભાવનો પ્રસંગ નથી, કારણ મોક્ષ અવસ્થામાં વિદ્વાન કેવળ મન વડે સુક્ષ્મ ભોગોને ભોગવે છે. જેમ જ્યારે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનો અભાવ હોય છે ત્યારે સ્વપ્ન અવસ્થામાં શરીર ઇન્દ્રિયો અને વિષયો અવિધમાન છતાં પણ માત્ર મનથીજ પ્રતીતિમાત્ર એવા સુક્ષ્મ ભોગોને જીવ ભોગવે છે, તેમ મોક્ષ અવ-

સ્થામાં મનવડે સુક્ષ્મ ભોગોને ભોગવે છે. વિદ્વાનને શરીરના અભાવમાં ભોગ ભોજવાનો પ્રસંગ નથી. શરીર આદિના અસ્તિત્વમાં જેમ જગત્તુલ્ય વિદ્યમાન ભોજને ભોગવે છે તેમ મોક્ષ અવસ્થામાં તેને પુષ્કળ ભોગ થાય છે. જેમ એક દિપક પોતાના કાર્યશક્તિના યોગવડે અનેક વાટના યોગથી અનેક દીપકના ભાવને પામે છે તેમ વિદ્વાન પણ વિદ્યા અને યોગના બળથી અનેક શરીર સંબંધને પામે અનેક શરીરમાં યુગપત્ (એકાન્વ્યખતે) પ્રવેશને પામે છે. અનેક શરીર પ્રવેશઆદિરૂપ ઐશ્વર્ય મુક્ત પુરૂષમાં કરી શકાય છે કારણ સુષુપ્તિ અને કૈવલ્ય એમાંથી એકની અપેક્ષાએ વિશેષવિજ્ઞાનનો અભાવ કહ્યો છે. પણ તે ક્રમ મુક્તિની અપેક્ષાથી નથી કારણ શ્રુતિમાં સુષુપ્તિઆદિના પ્રકરણનાં બળથી કેહેલા વચનોનું એમાંથી એકની અપેક્ષાવાળું પણ દર્શાવ્યું છે. સગુણ વિધાના બળથી સગુણ ઉપાસકને ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ સ્વીકારવામાં કંઈ પણ બાધ નથી.

જગત્ઉત્પત્તિઆદિનું પ્રકરણ નિત્ય શુદ્ધ ઇશ્વરનું હોવાથી અને ઇશ્વરના જ્ઞાન પૂર્વક અન્ય પુરૂષોને અણિમાઆદિરૂપ ઐશ્વર્યના શ્રવણવડે જગત્ના ઉત્પત્તિ આદિ વ્યાપારમાં તેમના અસીમપણાથી જગત્તની ઉત્પત્તિ રિથિતિ અને લય રૂપ તજીને અન્ય સર્વ અણિમાદિરૂપ ઐશ્વર્ય મુક્તોને સ્વાધીન હોય છે કારણ જગત્ના ઉત્પત્તિ આદિનો વ્યપાર નિત્ય સિદ્ધ ઇશ્વરનો છે. મુક્તોનો નથી. તેનું ઐશ્વર્ય સ્વતંત્ર છે. કારણ મુક્ત વિદ્વાનના ભોગમાં સ્વરાજ્ય સ્વતંત્ર છે. જગત્તની ઉત્પત્તિ આદિમાં નથી. સવિતૃમંડલ આદિ વિશેષ સ્થાનમાં રહેલા અને આદિત્ય આદિને પોતાના અધિકારરૂપ કાર્યમાં જોડનાર જે પરમેશ્વર તેને આધિન સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ છે.

શ્રુતિ પરમાત્માની એ પ્રકારની રિથિતિને કહે છે. એટલે સવિકાર અને નિર્વિકાર. નિર્ગુણ ઉપાસક નિર્ગુણરૂપને અભેદરૂપે પામે છે અને સગુણ ઉપાસક સગુણ રૂપને પામે છે. તેમાં સગુણ ઉપાસક નિરાકુંશ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થતા નથી પણ સાંકુશ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ સ્મૃતિ પણ પરમાત્માને નિર્ગુણ-પણે દેખાડે છે જે પરમત્યોત્ક્રિષ્ણ છે. એ પ્રમાણે પરમાત્માનું વિકારાતીત પણ પ્રસિદ્ધ છે. માત્ર ભોગના સમાનપણાથી પણ બ્રહ્મ લોકમાં ગયેલા ઉપાસકનું ઐશ્વર્ય નિરઅંકુશ નથી પણ અનાદિસિદ્ધ ઇશ્વરના સમાન માત્ર તેમને ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. નાડી અને રરિમના સળંધદ્વારા દેવાયન માર્ગવડે જે ઉપાસકે બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે તે સ્વર્ગમાં ગયેલાની પેઠે પુનઃ આવૃત્તિ પામતા નથી એમ શ્રુતિવચન છે. એ બ્રહ્મ લોકમાં “અર” અને “ણ” એ નામના એ સમુદ્ર સમાન એ અમૃતના હૂદ છે. અજના વિકારરૂપ હર્ષ ઉપજાવનાર સરોવર છે. અમૃતની વૃષ્ટિ કરનાર અશ્વત્થ છે. અપરાજિતા પુરી અને હિરણ્યમય ગૃહ

છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે* બ્રહ્મ લોકમાં ગયલાનું અશ્વર્થ અંતવાલુ છતાં પણ તેમની પુનઃ આવૃત્તિ થતી નથી. પણ તેઓ ત્યાંના ભોગ ભોગવીને બ્રહ્માની સાથે વિદેહ કેવલ્યને પામે છે. પચાંચી વિધા વડે અશ્વમેધયજ્ઞ વડે અને સુદૃઢ બ્રહ્મચર્ય વડે જેઓ બ્રહ્મ લોકમાં ગયા છે તેઓ ખીજા કલ્પમાં પુનઃ આવૃત્તિ પામે છે, મોક્ષ પામતા નથી. પણ સમ્યગ્દર્શન વડે જેમના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થઈ છે અને જેઓ નિત્ય સિદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ થયા છે તેમની અનાવૃત્તિ તો સિદ્ધજ છે. એવા નિત્યસિદ્ધબ્રહ્મરૂપ યોગી આ લોક અને પરલોકના અનર્થ સમુદાયને સંપુર્ણરીતે ત્યજી બ્રહ્માનંદ સ્થિતિમાં રહે છે. સર્વ ચેતન્ય પ્રાણિમાત્રને પોતામાં (આત્માસ્વરૂપમાં) જોતા અભયતાને પામે છે. પુણ્ય અને પાપરૂપ કર્મેર્થે તજી સર્વદા આત્માનું સ્મરણ કરતા પોતે કરેલા કર્મેર્થે પોતાના આત્મારૂપે જુએ છે.

મનુષ્યોને મોક્ષના સાધન કરી આપવા સાડ્યોગ છે. જ્ઞાનયોગ, કર્મ-યોગ, અને ઉપાસના કહેતા ભક્તિયોગ. એ ત્રણ શિવાય ખીજે સકામ કર્મભક્તિક ઉપાય છેજ નહી. સંસારબંધનમાંથી નિકલવાની યુક્તિને યોગ કહે છે. યોગ કહેતા ચિત્તનું ઉપશાંત. યોગ એ પ્રકારનો છે. આત્માજ્ઞાન અને પ્રાણનિરોધ, એ બન્ને ઉપાયો સંસારમાંથી નિકળવાના માર્ગમાં સમાન છે અને એકજ ફળ આપનાર છે. આત્મા જ્ઞાન સુલભ છે પણ પ્રાણ નિરોધ સહેલો નથી. જ્ઞાન, વિચારથીજ સાધ્ય હોવાને લીધે શરીર અંદરજ રહેલું છે અને ખરી સમજણરૂપ હોવાને લીધે નિર્મળ છે. સિદ્ધિઓની ઇચ્છાવાળાને યોગ સિદ્ધિ આપે છે અને જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાને સાક્ષાત્કાર કારણ રૂપ થાય છે. ઉપાસના કહેતા ભક્તિયોગ સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થવાનો ત્રીજો માર્ગ છે. ફરક એટલોજ કે નિષ્કામના ભક્તિ, વિરુદ્ધ પ્રેમ અને ભાવનાથી થતી જોઈએ. અત્યંત વૈરાગ્યવાળા પુરૂષો જેઓ સુક્ષ્મ ભુદ્ધિથી વિવેક જન્ય જ્ઞાન મેળવવા સમર્થ છે એટલે કર્મોના ફળોને દુઃખરૂપ સમજીને કર્મમાં રૂચિ નહીં ધરાવનાર અને તેથી તે ફળોના સાધનરૂપ કર્મોને છોડી દેનાર પુરૂષને

* કૌષીતકિ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ લોકમાં ગયલા ઉપાસકનું આવૃત્તિ રહિત બ્રહ્મ લોકમાં જાય છે એનું કથન છે. ત્યાં સ્વર્ગ લોકની ઇચ્છાવાળા સ્વર્ગ લોકનું પુણ્ય ભોગવી પોતાના કર્મોનુસાર મનુષ્ય વા પશુ આદિ થાય છે. પણ સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનાવાળા સુપ્રભાદ્રા મૂર્ધાનો ભેદ કરી પ્રથમ અગ્નિલોક, કંભાત વાયુ, આદિત્ય, વરૂણ, ઇન્દ્ર, પ્રજા-પતિ અને બ્રહ્મલોક પ્રતિ આવે છે જ્યાં ઉપર જણાવેલા અમૃતના ક્ષેત્ર વિવેચન સંપુર્ણ રીતે કરવામાં આવ્યું છે. એ ઉપનિષદના ત્રણ અધ્યાય છે. પેડેલામાં આવરોહણ ખીજામાં પ્રાણોપાસના અને ત્રીજામાં બ્રહ્મવિદ્યા છે.

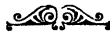
જ્ઞાનયોગ સિદ્ધિ આપે છે. પણ જેઓ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારમાં અસમર્થ છે અને ચિત્ત ત્રી બહુ વ્યાકુળતાને કારણે અને મંદ બુદ્ધિને લીધે જેઓને વિવેક, વિચાર થતો નથી, એટલે કર્મોના ફળોને દુઃખરૂપ નહીં સમજતા તે ફળોમાં અરૂચિ નહીં ધરાવનાર પુરુષોને કર્મયોગ સિદ્ધિ આપે છે. પણ જેઓને ભગવત કથામાં શ્રદ્ધા હોય, બીજા કર્મોથી ઉદ્દેગ થયો હોય અને કર્મોના ફળરૂપ વિષયોને દુઃખરૂપ જાણતા છતાં પણ તેઓને ત્યાગ કરવાની શક્તિ ન હોય એટલે બહુ વૈરાગ્ય પણ ન થયું હોય તેવાઓને ભક્તિયોગ સિદ્ધિ આપે છે. સારાંશ એ કે પરમતત્ત્વમાં મનને સતત સ્થિર રાખવું તે સિદ્ધ કરનાર કલ્યાણરૂપ જ્ઞાનયોગ છે, અને કર્મ કર્તવ્ય છે એમ વિહિત કર્મોમાં મનને નિત્ય સ્થિર રાખવું તે કર્મયોગ છે. ભગવાનનું નિરંતર ભજન કરનાર પુરુષના હૃદયમાં ઇશ્વરની વ્યાપ્તિ હોવાથી જે યોગથી હૃદયની સઘળી કામનાઓ નાશ પામી વ્યાપક આત્માનું દર્શણ થતા દેહાભિમાન ભેદાઈ જાય છે, અસંભ લાવના વિપરીત લાવના આદિ સઘળા સંશયો છેદાઈ જાય છે અને માત્ર પ્રારબ્ધ કર્મ શેષ રહી સચિત અને ક્રિયામાન કર્મો જે યોગથી ક્ષય પામે છે તે ભક્તિયોગ છે.

વૈરાગ્ય સમ્પન્ન થઈ અભ્યાસ યોગવડે ગ્રાણુ અને મનનો નિરોધ કરી પ્રત્યગ ભિન્ન પરબ્રહ્મમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું એજ આ જ્ઞાન યોગનો મુખ્ય હેતુ છે. કારણ યોગમાં જણાવેલા અનુષ્ઠાનથી આ અનાદિ સંસારમાં સંગ્રહ કરેલા કરોડો કર્મો વિલીન થઈ શુદ્ધ ધર્મ વૃદ્ધિ પામે છે. વાસનાઓનો સમુદ્ધ નિઃશેષ વિલીન થયે પુણ્યપાપનો સચ્ચ મુળ સહિત ઉખડી જતા “તત્ત્વમસિ” માહાવાક્ય પ્રતિબંધ વિનાનું થઈ સ્પષ્ટ અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પુર્વના જેવો રાગ, દ્વેષ યુક્ત સંસાર હતો તે નિઃસંસાર થઈ બ્રહ્મતત્ત્વનો અનુભવ આપે છે. ભાવકર્મને સંબંધ છુટી જાય છે. અને અધ્યાત્મા શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વ દ્વૈતની નિવૃત્તિ થાય છે. જેઓ સ્વર્ગાદિક સુખની ઇચ્છાવાળા છે અને અગણિત પુણ્યપાપરૂપી કર્મોના અનાદિ સંસારમાં ઘસડાઈ જતા હોય છે તેઓને તો ફક્ત કર્મ અધિકારનોજ ઉપદેશ કરવો જોઈએ, કારણ તેવા અધિકારીઓનું અંતઃકરણ મોહયુક્ત છતાં અથવા રાગ દ્વેષાદિકથી મગ્નિત છતાં મનનો નિગ્રહ કરવા અસમર્થ હોય છે, અને તેથી તેઓને તો કર્મોનુષ્ઠાનની અવશ્યકતા છે. એ ઉપરાંત તેઓ કર્મકાંડ અંતર્ગત શ્રુતિએ કહેલા કર્મોનું અનુષ્ઠાન ભોગ અને ઐશ્વર્ય મળે એવી ઇચ્છાથી કરતા હોવાથી તેઓના અંતઃકરણ સંસારમાં રમી રહેલા હોય છે,

અને તેઓને વિવેક બુદ્ધિ હોતી નથી. એવાઓને ઉપદેશ પ્રથમથી નિષ્કામ કર્મનોજ કરાવો જોઈએ. નિષ્કામ કર્મમાં નિષ્ઠા રાખી યથાશક્તિથી કર્મકાંડ પઠિત કર્મો કરવામાં આવે તો અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને વિવેકજન્ય જ્ઞાન સંપાદન કરવા તેઓની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે, કારણ એ કર્મોના ફલોના અંતર્ભાવ જ્ઞાનફળમાંજ છે. યોગના આઠ અંગો છે, જેવા કે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ છે.

જ્ઞાનયોગ.

ટાઢ, તડકો, આહાર અને નિદ્રાનો વિજય, સર્વદા શાંતિ, નિશ્ચલપણ અને ધ્વન્દ્યોનો નિગ્રહ આ યમ છે; ગુરુલકિન, સત્યમાર્ગમાં પ્રીતિ, સંતોષ, નિઃસંગપણ, એકાંતવાસ, મનોનિગ્રહ, ફલેચ્છાનો અભાવ, અને વૈરાગ્ય, આ નિયમ છે; સુખપુર્વક ભાંગા સમય સુધી અચલ બેસી શકાય અથવા જે સુખરૂપ બ્રહ્મને વિષે સ્થિત થવાથી “આ મારૂ કૃતવ્ય છે આ મારૂ કૃતવ્ય નથી” એવી ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય તે આસન છે; ચિત્ત આદિ સર્વ વસ્તુઓનો બ્રહ્મ વિશે ભાવના કરી વૃત્તિ માત્રનો નિરોધ કરી સર્વ જગત મિથ્યા છે એવી પ્રતીતિ તે પ્રાણાયમ છે. પ્રાણાયમ ત્રણ પ્રકારનો, રેચક, પુરક અને કુંભક; અનાત્મા પદાર્થ મિથ્યા સમજી તેની અપેક્ષા કરવી એ રેચક પ્રાણાયમ છે; “હું બ્રહ્મરૂપ છું” એવી તદાકાર વૃત્તિએ પુરક પ્રાણાયમ છે. અને એવી અખંડાકાર વૃત્તિને નિશ્ચય કરવી એ કુંભક પ્રાણાયમ છે. જેને અસંભવના વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિપુર્વક આત્માસાક્ષાત્કાર થયો છે તેજ આ પ્રાણાયમનો અધિકારી છે. બાકી અજ્ઞાનીને તો નાસીકા દાખી પ્રાણ રોકવો એજ પ્રાણયમ છે. શબ્દાદિ વિષયોને વિશે તથા ઘટપટને વિશે સત્તાસ્કૃતિ તથા પ્રિયતારૂપે આત્માજ છે એમ જાણી નામરૂપનો ત્યાગપુર્વક આત્મા સ્વરૂપની ભાવનાવડે મનને આત્મામાં સ્થિર કરવું એ પ્રત્યાહાર છે. જે જે પદાર્થ વિશે મન જાય તે પદાર્થમાં સત્તા સ્કૃતિ પ્રિયતારૂપે બ્રહ્મ છે, નામરૂપ મિથ્યા છે એવી રીતે ઉપેક્ષા પુર્વક સત્ય આત્માના અનુસંધાનને ધારણા કહેવાય છે. “હું બ્રહ્મ છું,” એવા કોઇ પણ પ્રમાણુવડે બાધરહિત અખંડાકાર વૃત્તિવડે

દેહાદિના લાવ વગર સ્થિત રહેવું એજ ધ્યાન છે; અને પ્રથમ વૃત્તિમાં વિષયોનું વિસ્મરણ થયા પછી ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય એની સંસ્કાર રહિત વૃત્તિની અભા-
કાર સ્થિતિ તે સમાધિ છે. જ્યારે જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી સાધનનો ત્યાગ કરી
સિદ્ધ થઈ બેસનાર પુરૂષ પોતે અભ્રસ્વરૂપમાં રહે છે ત્યારે તે સ્વરૂપાકાર
સ્થિતિને જ્ઞાનસમાધિ કહે છે. જ્ઞાન સિદ્ધ થયા છતાં પણ ચિત્તની વ્યાકુલતા રહેતી
હોય અથવા ચિત્ત ઉપસમ ન થતું હોય તો “અભ્ર સ્વયંભુ એકજ છે જે સર્વ
જુનમાં નિર્લેપ સ્વન્ય એકાકાર પુરૂષ છે અને આ દેહના અભ્રરંધ્રમાં રહેલો છે”
એવી રીતે સાધકે સમજી ચિત્તની વૃત્તિઓ ખીજ વિષય ઉપર ન જવા દેતા
ચિત્તને એ અભ્રરંધ્રમાં સ્થિર રાખવું. પોતાની દ્રષ્ટિ શરીરના અંદરના ભાગમાં
રાખી નાસિકાના બે દ્વારથી ચિત્તને મુળાધાર સુધી લાવી પાછલા બરડાની
કરોડથી પાછું ચિત્તને અભ્રરંધ્રમાં લઈ જવું. આવી રીતે અભ્યાસથી ચિત્તની
ચડ ઉતર થાશે. એવા અભ્યાસના ક્રમથી સમાધિનો યોગ થોડા વખતમાં
પ્રાપ્ત થાય છે. નાસિકાદ્વારાથી ચિત્તને મુળાધાર પર્યંત લાવવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય
છે અને પાછલના બરડાની કરોડમાંથી લઈ જવાથી સમાધિમાં જવાય છે એ
અભ્યાસને ચિત્ત સમાધિ કહે છે. કારણ આવો અભ્યાસ કરવાથી ધ્યાતા ધ્યાનનો
પરિત્યાગ થાય છે અને ક્રમથી ધ્યેયનેજ વિષય કરનારી વાયુ વિનાના
સ્થાનમાં રહેલી ચિત્તની અવસ્થા એજ ચિત્ત સમાધિ છે.

મોક્ષત્રાણ વાસ્તે જ્ઞાનયોગમાં વેદાંતવાક્યો વડે પ્રતિપાદિત અર્થનું
અનુસંધાનને શ્રવણ કહે છે. યુક્તિ વડે સંભાવિતપણાનું અનુસંધાન તે
મનન કહેવાય છે એને બંને વડે સંશય રહિત થયેલા અર્થમાં સ્થાપન કરેલા
ચિત્તની એકતાનતાને નિદિધ્યાસન કહે છે. ઉપર જણાવેલા આઠ અંગો ઉપરાંત
પરમાત્માના આ નિદિધ્યાસના ખીજ સાત અંગો છે અને જે જ્ઞાનની
સિદ્ધતાના કારણ રૂપ છે. જેવા કે ત્યાગ, મૌન, દેશ, કાળ,
મુળમંદ્ર, દેહની-સમતા અને દૃષ્ટિની-સ્થિરતા છે. નામરૂપાત્મક
સંપુર્ણ જગત જેવડે પ્રકાશ અભ્રરૂપ છે એવો વિચાર સદા કરી
નામરૂપાંતરની ઉપેક્ષા કરવી એ ત્યાગ છે. શબ્દની વૃત્તિના કારણે
જાતિ ક્રિયાઆદિ રહિત થઈ ફક્ત અભ્રનું અનુસંધાનમાં સદા કાળ તત્પર
રહેવું એ મૌન છે, અથવા શબ્દની પ્રવૃત્તિનું કારણ જાતિઆદિરહિત
હોવાથી અભ્રવાણીનો વિષય નથી, સંસાર અનિર્વચનીય છે એમ સમજી
અભ્ર અને જગતના વિશે વિવાદ તજવો એ મૌન છે. એજ મૌન
સત્ય પુરૂષોની સ્વભાવિક સ્થિતિ છે. પણ વાણી વડે મૌન અજ્ઞાનીનું છે.
આત્મા વિશે, આદિ મધ્ય અને અંતમાં જગત નથી. આત્માથી સર્વ

જગત્ ભરપુર છે એમ સમજી આત્મા વિશે સ્થિતિ રાખવી તે જન્મ રહિત દેશ છે. નિમેષથી આરંભીને બ્રહ્મઆદિ સર્વ બુતોના આયુષ્યને નાશ, ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનો આધાર હોવાથી અખંડ આનંદ સ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય બ્રહ્મજ્ઞ કાળી શબ્દવડે કહેવાય છે. આકાશ આદિ સર્વ બુતોનું મુળ તથા ચિત્ત બંધન એટલે અજ્ઞાન એનું મુળ જે અધિજ્ઞાન બ્રહ્મને આશ્રે રહેલું સદા સેવવા યોગ્ય છે એવો લક્ષ્યપૂર્વક નિઘ્રહ તે મુળબંધ છે. સ્વભાવના વિષયો જે બ્રહ્મને વિશે આરોપિત છે તેના અધિષ્ઠાન સર્વ બ્રહ્મરૂપજ છે એમ સમજી અંગની વિપ્રમતા સર્વત્ર સમાન બ્રહ્મને વિશે લય પમાડી અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનવડે અધ્યસ્ત વસ્તુને અધિષ્ઠાનમાં લય થાય એજ દેહસારથ છે, અંતઃકરણની વૃત્તિને અખંડ બ્રહ્માકાર કરી સંપુર્ણ જગતને બ્રહ્મમય જોવું એ દૃષ્ટિ-સ્થિરતા અથવા દૃષ્ટિ, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રિપુટીનો બ્રહ્મને વિશે સ્થિર કરવી એ દૃષ્ટિ-સ્થિરતા કહેવાય છે.

મનુષ્ય શરીર ત્રણ પ્રકારનું છે એટલે સ્થુળ, સુક્ષ્મ અને કારણ. તેમાં રહેલો આત્મા નિર્વિકારી અને સ્વપ્રકાશ છે અને એનેજ કુટસ્થ કહે છે. જ્ઞાનના સાધન વિના જેનું જ્ઞાન થાય એ સ્વપ્રકાશનું લક્ષણ છે. એ ત્રણ શરીરોને અનુકુળ પડતા ત્રણ પ્રકારના તાપ છે. સ્થુળ અને સુક્ષ્મ શરીરના તાપ ઠોષ પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિથી મનુષ્યને મુખ્ય દુઃખ આપે છે પણ કારણ શરીરમાં રહેલો પુરૂષ કારણરૂપ અવિદ્યાથી પોતાને અને પરને જાણતો નથી અને જીવ શરીરોની સાથે એકતા પામી એ ત્રણે શરીરો પોતાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે એવી રીતે માની બ્રાંતિયા સંતાપને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો કુટસ્થ આત્મામાં કંઈ પણ સંતાપનો સંબંધ નથી. આવી રીતે ત્રિવિધ શરીરોમાં આરોપણ કરી રહેલો જીવ કહેતા ચિદાભાસ બ્રાંતિ જન્ય સંતાપનું કારણ છે એનેજ ત્રિપુટી કહે છે, ત્રિપુટી કહેતા સ્થુળ, સુક્ષ્મ અને કારણ એવા ત્રણ દેહમાં ત્રણ પુટ તરીકે રહેલો ચિદાભાસ. એ બ્રાંતિ ન્યારે વિવેક વિચારથી નષ્ટ થાય છે એટલે તત્વજ્ઞાનથી એ જીવ સંતાપનો નાશ કરી અભેદ જ્ઞાનથી વિવેક લાવે છે ત્યારે તે સ્થિતિને ત્રિપુટી નષ્ટ કહે છે અને આ સંતાપ ત્રિવિધ શરીરના છે એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. સ્થુળ, સુક્ષ્મ અને કારણ ત્રિવિધ શરીરોમાં ત્રિપુટીરૂપે રહેલો ભોગતા, ભોગ્ય અને ભોગ, દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય અને દર્શણ, ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાન અને જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાનરૂપે રહેલો ચિદાભાસ તત્વજ્ઞાનથી બ્રાંતિનો ત્યાગ કરી સદા સાક્ષીપરાયણ આત્માને શરણે જાય છે.

જ્ઞાનયોગના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભોગ્યમાં વાસનાનો અનુદય તે વૈરાગ્યની અવધિ છે. દેહાદિમાં અહંભાવના ઉદયનો અભાવ તે જ્ઞાનની અવધિ છે, અને લીન થયેલી વૃત્તિની અનુત્પત્તિ તે ઉપરતિની મર્યાદા છે. સર્વ આશાઓનો સારી રીતે ક્ષય થવો જોઈએ. એ ક્ષય થતા ચિત્તના વિક્ષેપ નાશ થાય છે અને મનમાં કોઈ પણ રીતના સંકલ્પ વિકલ્પ જે અંધનું કારણ છે તેનો પરિભાગ થાય છે ત્યારે મોક્ષ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મ અને આત્માના એકપણાને વિષયકરનારી વિકલ્પરહિત ચિત્ત માત્ર વૃત્તિને પ્રજ્ઞા કહે છે. એ પ્રજ્ઞા જેને સર્વદા હોય છે, દેહ-ઇન્દ્રિયોમાં અહંભાવ અને તેનાથી ભિન્નમાં “આ” એવો ભાવ જેને કદી ઉત્પન્ન થતો નથી, સત્ય પુરુષોથી પુણ્ય છતાં અને દુર્ગુણોને વડે પીડા પામ્યા છતાં જેમાં સમભાવ રહે છે, અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ સર્વિચ્છાનંદ બ્રહ્મમાં જે જગત્માંથી સ્નેહ ત્યજી શકે છે તે જીવનમુક્ત છે. એ જીવન મુક્તના હૃદયમાં પુર્વજન્મના અંકુર રહિત શેકાયેલા બીજ જેવી શુદ્ધ વાસના રહે છે જે વાસના પવિત્ર, પરમ ઉદાર અને શુદ્ધ સત્ય ગુણને અનુસરનારી આત્માના અનુસંધાનમય હોય છે. મુળ જ્ઞાનની સાથે સઘળી કલ્પનારૂપ વાસનાને છોડી દઈ વ્યવહારાદિકથી તમામ રહિત થઈ શાંત પામે છે એટલે જોય (જાણવાનું હતું તે જાણી લીધું) વાસનાનો ભાગ કરી આ દુનિયામાં વિચારનાર પુરુષને વિદેહમુક્ત કહે છે. એ એમાં ફરક માત્ર એટલોજ કે જ્યારે ધ્યેય (ધ્યાન કરવાની વસ્તુ) નામની વાસનાનો ભાગ કરી જીવન મુક્ત લોકસંગ્રહ વાસ્તે યોગ્ય વેદવારથી જગત્માં વર્તે છે ત્યારે જોય વાસનાનો ભાગ કરી વિદેહમુક્ત શાંત થઈ અખંડ સર્વિચ્છાનંદ બ્રહ્મમાંજ રહે છે. એ બન્ને સરખા છે કારણ એ બન્ને પરમવિશ્રાંતિરૂપ નિર્મળ પરબ્રહ્મમાંજ રહેલા હોય છે. તદ્વાવત માત્ર એટલોજ કે પેહેલાને દેહ સ્ફુરે છે, બીજાને દેહ સ્ફુરતો નથી. ભોગના પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતા જીવનમુક્તનું શરીર પડી જાય છે ત્યારે પુર્વજન્મથી રહિત જે બ્રહ્માત્મપણું છે તેને પ્રાપ્ત થાય છે અને વિદેહમુક્તપણાને પામે છે. એ વિદેહમુક્તને પ્રાપ્ત થયેલા યોગી કોઈના જોવામાં આવતા નથી પણ ભક્તવત્સલ થઈ ભક્તો જેવી રીતે શુદ્ધબુદ્ધિથી આરાધના કરી જેવી રીતે તેનું ચિંતવન કરે છે તેવી રીતે તેના ઇચ્છાનુસાર દરશણ વિદેહમુક્ત આપે છે.

સર્વને પ્રકાશ આપનાર ચૈતન્ય આત્માના અનુસંધાનમાં રિચત થઈ ચિત્ત શીતલતાને પામે છે અને સાધકને દૃશ્ય પ્રપંચ મિથ્યા જણાઈ સ્વરથતાથી ચિત્તનું અકર્તાપણું પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સાધકની તે રિચિતને કેવલદય કહે છે.

એને વિશ્રાંતિ પણ કેહે છે. જ્યારે યોગી મન કેવળ બુદ્ધિના સાક્ષીમાંજ વિશ્રાંતિ લઇ બીજા સઘળા વિષયોને તુચ્છ સમજે છે અને વ્યાપક ચૈતન્ય આત્માના અનુસંધાનમાં તત્પર રહે છે અને પછી જીવસાક્ષિ ચૈતન્યનો પણ ત્યાગ કરી શાંત ચૈતન્યઘન થઇ સ્વરૂપમાં રહે છે અને જ્યારે આ (જગૃત સુષુપ્ત) સ્થિતિ એના અભ્યાસના યોગથી સર્વદા દ્રઢમય થાય છે ત્યારે એ યોગીની સ્થિતિને તુર્યાવસ્થા કેહે છે. આવી સ્થિતિ ધણીજ દુર્લભ છે અને કોઈ ભાગ્યશાળી જ્ઞાની પુરૂષને પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાની સઘળા દુઃખથી અત્યંત રહિત થાય છે, એનું મન અત્યંત અસ્ત પામી જાય છે, અને આ તુર્યાવસ્થા રૂપ પવિત્ર પદવીને પામી આ બ્રાંતિકલ્પિત જગતને દોષદૃષ્ટિથી હસતો હસતો જુએ છે. અને જીવતા સુધી આ અખંડ સ્થિતિને પામી આનંદમાંજ લીન રહે છે. એમ હોવાને લીધે અંતે વિદેહકલ્પને પ્રાપ્ત થાય છે એ વિદેહકલ્પ સ્થિતિ પ્રાપ્તને તુર્યાતીત પદ કેહે છે. એ તુર્યાતીત પદ તેજ વિદેહમુક્તિ છે. સારાંશ એજ કે તુર્યાવસ્થાના અનુભવરૂપ જે બ્રહ્મભાવનું પદ જ્યાંસુધી હોય છે, ત્યાં સુધી તે જીવનમુક્ત, અને તુર્યાતીત પદ પ્રાપ્ત થયા પછી વિદેહમુક્ત યોગી કેહેવાય છે. વિદેહમુક્ત થયેલા પુરૂષો મનથી રહિત હોય છે અને તેને લીધે પોતાના વિદેહમુક્તપણાને જાણતા નથી અને તેથી તેઓનું વર્ણન પણ શ્રુતિઆદિના વચનોથી કરી શકાતું નથી. એ પરમવિશ્રાંતિપદ જીવતાઓને દુર કરતા અત્યંત દુર છે.

મન્દિરો આદિ ઉપાધિઓ છોડી દેતા જે સામાન્ય અનુભવ અવશેષ રહે છે તેજ કેવળ આત્મા સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી સાધનનો ત્યાગ કરી કેવળ મિથ્ય થઈ બેસનાર પુરૂષને સિદ્ધ-યોગીરાજ કેહે છે. કારણ એજ પોતે બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. એ સ્થિતિરૂપ મોક્ષાકાંક્ષાને પોહોયતાં પેહેલા મધ્યે ઘણા વિદ્વો આવે છે જેવા કે બ્રહ્મનું અનુસંધાન છુટવું, આજ્ઞા અને ભોગમાં ઇચ્છા, નિદ્રા, કાર્ય અકાર્યનો અનિવેક, વિક્ષેપ રસાસ્વાદ, અને રાગદ્વેષાદિ તીવ્ર દોષવડે થયેલી ચિત્તની જડતા એવા વિદ્વો. તેઓનો યોગવિતપુરૂષે ધીરેધીરે તજવાના ઉપાયો કરવા. બ્રહ્મના અનુસંધાનમાં પ્રમાદ કે ગાફલતા રાખવી નહી. વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરી અહંમમતા અને સંકલ્પથી રહિત થઈ, બ્રહ્મભાવમાં સિદ્ધ રહેવું અને એ બ્રહ્મભાવની વાસનાશિવાય બીજી કોઈ પણ વાસના રાખવી નહી. બ્રહ્મચર્ય, ધીરજ અને વૈરાગ્ય ધારણ કરવો અને તેમાં મગ્ન રહેવું. સત્વગુણ વધારવાના ઉપાયોમાં એકાગ્રતાવાળી બુદ્ધિ રાખવી. શાસ્ત્ર, ઉત્તમ વૈરાગ્ય, અને સજ્જનોના સંગથી, મનને પવિત્ર કરી આત્માજ્ઞાનમાં

સ્થિર કરી રહેવું. સર્વદા એકાંતમાં સેવવું કારણ એકાંતમાં રહેવાથી ધન્દ્રિયોના ઉપરામ થાય છે. ધન્દ્રિયોના ઉપરામથી ચિત્તનો સમ પ્રાય છે અને તેના નિરોધથી અહંકારની વાસના મટે છે. અને અહંકાર મટવાથી યોગીને સર્વદા બ્રહ્મના આનંદ રસનું અનુભવ થાય છે. વાસ્તે વાણીનો મનમાં, મનનો બુદ્ધિમાં, બુદ્ધિનો બુદ્ધિના સાક્ષીમાં અને તે સાક્ષીનો નિર્વિકલ્પ પુર્ણાત્મામાં, લય કરી પરમ શાંતી પદ પામવું એજ આ જ્ઞાનયોગનો મુખ્ય હેતુ છે. આ જ્ઞાનયોગને કાંઈ રાજ્યયોગ પણ કહે છે કારણ પ્રાણ અને ચિત્તના નિરોધ વગર સુક્ષ્મ બુદ્ધિ અને વિવેક વિચારથી આ વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે, અને એમાં મનના વિનિયોગ શીવાય કાંઈ પણ ઉપાસનાની અવશ્યકતા નથી. શાસ્ત્રથી, ઉત્તમ વૈરાગ્યથી, અને સજ્જનોના સંગથી, મન પવિત્ર થાય છે. જ્યારે મન અભિમાન રહિત થઈ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ગુરૂ પાસે જઈ ગુરૂ અતાવે તે માર્ગથી પરમાત્માના ધ્યાન વગેરે કર્મમાં પ્રવિણ થવું. ધન્દ્રિયોનો ઉપરામ થાય એવા એકાંત સ્થાનમાં નિવાસ કરવો. ધન્દ્રિયોના ઉપરામ થતા ચિત્તનો સમ થાય છે જેથી અહંકારની વાસના મટે છે અને અહંકાર જવાથી સર્વદા આનંદરસનું અનુભવ થાય છે.

બ્રહ્મરૂપ સિદ્ધ થયલા જ્ઞાની માટે અશૈથ્ય પાળવાની, પિંડદાન કરવાની, જલાં-જલિ આપવાની, કે શ્રાદ્ધાદિ કરવાની અગત્ય નથી. જેણે પોતાનો આત્મા જાણ્યો છે તેને વેદોનું પ્રયોજન નથી. જ્ઞાનામૃતથી તૃપ્ત થયલાને કાંઈ કર્તવ્ય નથી પછી તીર્થમાં અથવા ચંડાળના ઘરમાં શરીર ત્યજે તો પણ તે કૈવલ્યને પામે છે એમ પૈંગલોપનિષદનો મત છે.

કર્મ યોગ.

એ યોગનો મુખ્ય હેતુ કર્મના પ્રધાનપણાથી, પ્રાણાયમના દૃઢ અભ્યાસથી અને આસન, ભોજન, વિગેરેની બરાબર યુક્તિથી પ્રાણની ગતિનો નિરોધ કરી ચિત્તની સ્થિરતા મેળવવાનો છે. કારણ ચિત્તનો આધાર પ્રાણ છે અને પ્રાણ ચિત્તની સાથ અભિન્ન છે. પ્રાણના ચલનથી ચૈતન્યનું ચલન થાય છે અને ચૈતન્યના ચલનથી વિષયોનો દેખાવ દેખાય છે. ચિત્તનું ચલન પ્રાણના આધિન છે, જેથી પ્રાણનું ચલન રોકવામાં આવે તો ચિત્તનું ચલન ઉપશમ થાય છે અને એ ઉપશમ થતાં સંસાર ઉપશાંત થાય છે. ચિત્તં ચત્તિ-ત-ચિત્ત જેની ચિંતવન કરવાની ક્રિયા તે ચિત્ત છે. અથવા જે પ્રકાશ કરે છે તે ચિત્ત એવી વ્યુત્પત્તિ વડે દ્રશ્ય પદાર્થનો પ્રકાશ કરવો એ ચિત્તની ક્રિયા છે. જેથી

ચિત્તના સ્વરૂપની સ્થિતિનો સંસાર સાથે નિત્ય સંબંધ છે, અને યત્નવડે રોકવામાં આવતા રોકાતું નથી પણ બોધવડે બાધીત થઇ જતાં તેને સંસાર દેખાતું નથી અને તે પોતાની મેજેજ શાંત થાય છે. એનો શરીર સાથે નિત્ય સંબંધ હોવાથી ચિત્ત દ્રશ્ય અને શરીર વિના નિરંતર રહી શકતું નથી, એની બ્રાંતિથી અને પુરું જન્મની વાસનાથી ધર્મ અધર્મ આદિ કૃણ શરીર ભોગવે છે. વિવર્તભાવ પાંચવાથી અનેક તરેહના જગતો ઉત્પન્ન કરે છે જે વસ્તુતાએ જોતા ચિત્તનો વિલાસ છે. ચિત્ત જે પદાર્થ ઉપર પડે છે તે પદાર્થમય થાય છે એવો નિયમ છે. ચિત્ત મલીન હોય તો મલીનપણું દેખે છે. શુદ્ધ હોય તો શુદ્ધપણું દેખે છે. એથી યોગીઓનું શરીર જે રાગદ્વેષ વગરના જીવના વિલાસવાળું હોય છે તેના ઉપર જ્યારે હિંસક પ્રાણિઓનું ચિત્ત પડે છે ત્યારે તે ચિત્ત પણ તુરંતજ રાગદ્વેષથીરહિત થઇ જાય છે અને હિંસક પ્રાણિઓ યોગીના શરીરને કશી અડચણ કરતા નથી. પણ એજ પ્રાણિઓ યોગીના શરીરથી દુર જાય છે ત્યારપછી તેઓ હિંસકપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આનું કારણ એજ કે જેવા પ્રકારના પદાર્થો જોવામાં આવે છે તેવા તેવા પ્રકારનું ચિત્ત થઇ જાય છે.

ચિત્ત વૃક્ષના બે બીજ. એક પ્રાણુગતિ અને બીજું દૃઢવાસના. જ્યારે પ્રાણુની ગતિ થાય છે ત્યારે ચિત્ત ચલાયમાન થાય છે. એ ચલાયમાન ચિત્ત પ્રાણાયમ અને ધ્યાનવડે શાંત થાય છે. દૃઢ વાસના વડે પુર્વાપરનો વિચાર સજી જે પદાર્થગૃહણ તેજ વાસના છે. જ્યાંસુધી મન વિલીન ન થાય ત્યાંસુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી. જ્યાંસુધી વાસનાનો ક્ષય ન થાય ત્યાંસુધી ચિત્તની શાંતિ થતી નથી અને ચિત્તની શાંતી ન થાય ત્યાંસુધી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી. અને તત્ત્વજ્ઞાન થાય નહીં, ત્યાંસુધી વાસનાનો ક્ષય થતો નથી. એવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાન, મનોનાશ અને વાસનાક્ષય પરસ્પર કારણપણાને પામે છે. જીજ્ઞાસુએ ભોગ ઇચ્છાનો દુરથી ત્યાગ કરી એ ત્રણનો ચિરકાલ અભ્યાસ કરવો જોઇએ. એ ચિરકાળ અભ્યાસ આદરપુર્વકસાથ કરવામાં આવે તો હૃદયની અંધિઓ તુટી જાય છે. સંસારના સત્યપણાની બ્રાંતિ નિવૃત્ત થાય છે અને શરીરનો વિનાશ વિચારવાથી વાસના દુર થાય છે. વાસના નિર્બીજ એજ તુર્યામોક્ષ છે.

આ યોગમાં પ્રથમ સાધકે પ્રાણવાયુનો જય કરવો અને એ પ્રાણનો જય, મિતાહાર, આસન, અને શક્તિચાલન આ ત્રણ ઉપરથી થાય છે. શી, દુધવાલો, સુન્નિગ્ધ અને મધુર આહાર પેણા ભાગ જેટલો

એવો તે મિતાહાર કેહેવાય છે. અત્યંત ઉપયોગી આસન બે છે. પદ્માસન અને વજ્રાસન. બન્ને ઉરઝોના ઉપર બન્ને પગની પાટલીઓ રાખી સરળ બેસવું તે પદ્માસન છે. એ આસન સર્વ પાપનો નાશ કર્તા છે. ડાબા પગની પાની કંદની નિચે રાખી જમણા પગની પાની તે ઉપર રાખવી તથા ડોકુ માથું અને ઘડ સમ રાખવા તે વજ્રાસન છે. કુડલીજ શક્તિ કેહેવાય છે. તેને પોતાના સ્થાનથી બૂના મધ્ય પર્યંત લાવવી તે શક્તિ આલેન કેહેવાય છે. નાડીઓ ત્રણ મુખ્ય છે. ઈડા, પિંગલા, અને સુષુમ્ણા. શરીરના ડાબી બાજુના નાશિકાદ્વારા જે આસની નાડી જાય છે તેને ઈડા કેહે છે. જમણી બાજુના નાશિકાદ્વારા જે આસની નાડી જાય છે તેને પિંગલા કેહે છે અને ઈડા અને પિંગલાની વચ્ચેની નાડીને સુષુમ્ણા કેહે છે. ઇડામાં પ્રાણવાયુ વેહેતો હોય ત્યારે દૃઢ પદ્માસન કરીને બેસવું પછી બન્ને હાથના અંગુઠાને તર્જનીઓ વડે તેને ચાર ઘડી પર્યંત ચલાયમાન કરવી, પછી તેને ઉપર સુષુમ્ણામાં ખેંચવી, એમ કરવાથી કુંડલી સુષુમ્ણાના મુખમાં જાય છે. પેટને ખેંચવાથી અને કંદનો સક્રોત્ય કરવાથી પ્રાણવાયુ સુષુમ્ણામાં જવા લાગે છે. પ્રાણવાયુને રોકવો તે કુંભક કેહેવાય છે. કુંભક બે પ્રકારનો, એક સાહિત અને બીજો કેવળ છે. કેવળની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાંસુધી સાહિતનો અભ્યાસ કરવો. અત્રે જે કુંભકનું વિવેચન કરવામાં આવે તે સાહિત કુંભક છે, કારણ કેવળ કુંભકમાં રેચક પુરકની કંઈ પણ અવશ્યકતા હોતી નથી. અને તે સ્થિતિમાં ચિત્તની ઉપશમ અવસ્થા હોવાથી તેનું અકર્તાપણું હોય છે.

પવિત્ર, નિર્જન, કાંકરા આદિથી રહિત સમાન દેશમાં સુખદ આસન પર બેસી પદ્માસન કરી પિંગલાનાડીદ્વારા ગુરૂએ આપેલા મંત્રનો જપ કરતા કે પ્રણવ જપના ઉચ્ચારણ કરતા બાહેરના વાયુને ધીરે ધીરે અંદર ખેંચી યથેષ્ટ વાયુ પુરી રહ્યા પછી કુંભક કરી પછી ઇડાવડે રેચક કરવો. આ કુંભક સુર્યભેદન કેહેવાય છે. મુખ બંધ રાખી બન્ને નાડીઓ વાટે પવન સૈન: સૈન: અંતર ખેંચી પછી કુંભક કરી પશ્ચાત ઇડા વડે રેચક કરવો. એ ઉજ્જાથી કુંભક કેહેવાય છે. જલવડે વાયુને ખેંચી પુર્વની પેઠે કુંભક કરી પછી બંને નાસાપુટથી ધીરે ધીરે રેચક કરવો એ શીતલી કુંભક કેહેવાય છે. પ્રથમ સુર્યનાડીથી પુરક રેચક કર્યા કરે પછી ચંદ્રનાડીથી રેચક કર્યાકરે શ્રમ જણાય ત્યારે પુરક કર્યા કરે પછી કુંભક કરે, પછી ચંદ્રનાડીથી રેચક કરી તે નાડીવડે વારંવાર પુરક રેચક કર્યા કરે પછી પુરક કરી કુંભક કરે અને સુષુ નાડીથી રેચક કરે. આવી રીતે યથાશક્તિથી કરે તેને લક્ષ્મીકુંભક કેહે છે.

આ કુંભક કુંડલિનને જાગૃત કરનાર તથા બ્રહ્મનાડીના મુખમાં રહેલા ત્રિદોષ પ્રતિબંધને દૂર કરી ત્રણ ગુણથી ઉપજેલી ત્રણ ગ્રંથિઓનો ભેદન કરનાર છે.

બંધ ત્રણ છે. મૂળબંધ, ઉડડીયનબંધ અને જાલંધરબંધ. અધોગતિ-વાળા અપાનને બલથી આંકુચનવડે ઉપર જનારો કરવો તે મૂળબંધ છે. આમ કરવાથી પ્રાણ અને અપાનની એકતા થાય છે. પછી નાભિ તથા તેના ઉપરના અને નિચેના ભાગ બરડાની કરોડ ભણી ખેંચવો તે ઉડડીયાનબંધ છે. આ બંધથી પ્રાણ સુષુમ્ણામાં પ્રવેશ કરે છે. કંઈનો સંકોચ કરવો તે જાલંધરબંધ કેહેવાય છે. આ ત્રણ બંધના અભ્યાસથી પ્રાણવાયુ સુષુમ્ણામાં પ્રવેશ કરે છે. કપાળના પાછલના છિદ્રમાં જીલનો પ્રવેશ કરાવી જુના અંતર દષ્ટિ રાખવી તે ખેચરી મુદ્રા છે. આ મુદ્રા રોગોને દૂર કરી દ્વંદ્વોથી પરાભવ ન થાય એવું સામર્થ્ય આપનારી છે. શ્વાસના પ્રમાણ જેટલી અથવા ઊંચે એ અક્ષરના ઉચ્ચારણ કરવાના વખત જેટલી માત્રા કેહેવાય છે. એવી બાર માત્રાથી પુરક, સોળ માત્રાથી કુંભક અને દશ માત્રાથી રેચક કરવો એને કનિષ્ઠ પ્રાણાયમ કેહે છે. તેથી બમણી માત્રાઓને મધ્યમ પ્રાણાયમ અને ત્રણ ગણી માત્રાઓ તે ઉત્તમ પ્રાણાયમ ગણાય છે. પદ્માસને બેસી ગુરૂને નમસ્કાર કરી પ્રણવનો ઉચ્ચારણ કરી નાસત્ર ઉપર દષ્ટિ રાખી પ્રાણાયમનો અભ્યાસ કરવો એ દષ્ટિ, જે ધારણના અનુસંધાનમાં કૃતવ્ય છે. તે ત્રણ પ્રકારની છે. અંતર બાહ્ય અને મધ્ય. તર્જનીના અગ્રવડે કાનના બંને છિદ્ર બંધ કરવાથી જે નાદ સંભળાય છે તેમાં અથવા હૃદયમાં મન સ્થિર કરી નેત્રમાં રહેલી કીકાના સ્થાનને અંતર દષ્ટિથી જોવું એ અંતર દ્રશ્ય; નાસિકાના અમથી ચાર, છ, આઠ, દશ, કે બાર આંગળ છેટે રહેલા આકાશને જોવાનો અભ્યાસ અથવા બ્રહ્મરંધ્રથી ઉપર દ્વાદશ આંગળ છેટે રહેલા આકાશને જોવાનો અભ્યાસ અથવા બ્રહ્મરંધ્રમાં સ્થિત આકાશ જ્યોતિનો અનુભવ કરી ચિત્તની સ્થિરતાના આ અભ્યાસને બર્હિદષ્ટિ કેહે છે; અને ત્રિકુટીમાં પ્રતીત થતા પ્રકાશમય આકાશમાં દષ્ટિ સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ એ મધ્ય દષ્ટિ કેહેવાય છે. દષ્ટિ કેહેતા લક્ષ્ય, આવી રીતે લક્ષ્યનું અનુસંધાન કરવાથી સાધકની નિવાસ ભુમિ પવિત્ર થાય છે.

આસનથી રોગની નિવૃત્તિ, પ્રાણાયમથી પાપની નિવૃત્તિ, પ્રત્યાહારથી મનના વિકારની નિવૃત્તિ છે. ધારણાવડે મનમાં ધૈર્ય આવે છે અને સમાધિથી મોક્ષ મેળે છે. બાર પ્રાણાયમથી (પ્રાણાયમ જેટલા કાળથી) પ્રત્યાહાર, બાર પ્રત્યાહારથી ધારણા, બાર ધારણાથી ધ્યાન, અને બાર ધ્યાનથી સમાધિ કેહેવાય છે. ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયમાંથી વાળવી એ પણ પ્રત્યાહાર છે. સાત્ત્વક

સુદ્ધિવડે નિત્ય પ્રાણાયમનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ જેથી શરીરમાં સુષુમ્ણા નાડી મુળાધારથી* અક્ષરંધ્રપર્યંત ગયલી છે અને તેમાં પ્રકાશમય સુક્ષ્મ કુંડલિની છે જેને મનવડે અનુભવી સાધક સર્વ પાપના વિનાશદ્વારા મુક્ત થાય છે. આવી રીતે નિત્ય પ્રાણાયમના અભ્યાસથી થતા ચિત્તસ્થિરતાવાળા સાધકને સિદ્ધિઓ† પાસે આવે છે.

* મુળાધાર સ્વાધિષ્ઠાન, મણીપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ અને આજ્ઞાચક્ર એવા પંચ ચક્રો શરીરમાં છે. તે ઉપરાંત સસ્ત્રદળ, અક્ષરંધ્રમાં છે જ્યાં સુષુમ્ણા નાડીનું મુખ છે. પ્રાણાપાનની ક્રિયાથી જીવ ત્યાં સ્થિત થઈ રહે છે ત્યારે વિનાશદ્વારા મુક્ત થવાય છે. મુળાધાર ચક્ર શરીરના ગુડાઉપર છે, મેઠના મૂળમાં ચક્ર છે તે પ્રાણનો આધાર હોવાથી એને સ્વાધિષ્ઠાન કહે છે. મણીમાં જેમ સૂત્ર પડેવાય તેમ તેમાં સુષુમ્ણા પડેવાયલી છે તેથી ત્યાં રહેલા ચક્રને મણીપુર કહે છે. એનું સ્થાન નાભિની નિચે છે; તેમાંથી સુષુમ્ણા નિકલી અક્ષરંધ્રના અક્ષરંધ્રમાં ગયલી છે. એ શર્પના આકાર જેવી છે જેથી એને કુંડલિની કહે છે. અનાહત ચક્ર હૃદયની નિચે, વિશુદ્ધ ચક્ર કંઠના ભાગમાં, આજ્ઞા ચક્ર મુર્ધિસ્થાનમાં છે. મેઠના બંધન માટે એ કુંડલિની સુતી છે. એને (કુંડલિનીને) પ્રાણાપાનથી હંસ ગાયત્રીના જપથી નળત કરવી એ મુખ્ય હેતુ છે. એવી રીતે ચક્રો ભેડી સુષુમ્ણામુખ એટલે અક્ષરંધ્ર આચ્છાદન થાય છે ત્યારેજ સાધકને મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. એવી જપવામાં આવતી ગાયત્રી મંત્ર “સાહ” છે કારણ પ્રાણ હકારથી બાહર આવે છે ત્યારે મ્કારથી પાછો પ્રવેશ કરે છે. એ ગાયત્રી જપ સર્વદા રાત દિવસ આ શરીરમાં બહુદા શ્વાસોશ્વાસથી જપાય છે જેથી એને અજપા ગાયત્રી કહે છે.

† અણિમા, મહિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકસ્ય, ઇર્શિતા, વશિતા પ્રાકામ્ય, અનુભિર્ભવ, દુરશ્રવણ, દુરદર્શન, મનોજય, કામરૂપ, પરકાયા પ્રવેશ, સામ્બન્દ મ્રાયુ, દેવસહ ક્રિડાનુ દર્શન, સંકલ્પ સંસિદ્ધિ, અપ્રતિહતાજ્ઞા, ત્રિકાલજ્ઞાન, અપદ્મંદ, પ્રતિષ્ઠા, પરાચિતાધભિજ્ઞતા, અને અપરાજય, એ મુખ્ય સિદ્ધિઓ છે. અણિમા ક્રેહતા મોટા શરીરમાંથી નાનું થવાની સિદ્ધિ, મહિમા એટલે નાના શરીરમાંથી મોટું થવું; લઘિમા એટલે ભારે શરીરમાંથી હલકું થવું; પ્રાપ્તિ એટલે સર્વ પ્રાણિઓની ઇન્દ્રિયો સાથે તે તે ઇન્દ્રિયોના દેવરૂપ સંબંધ; પ્રાકસ્ય એટલે પરલોક અને આલોકના સઘળા વિષયોમાં સામર્થ્ય; ઇર્શિતા એટલે ઇશ્વરમાં માયાની અને બીજામાં માયાના અંશની પ્રેરણા કરવાનું સામર્થ્ય; વશિતા એટલે વિષયોના ભોગમાં અસંગપણ; પ્રાકમ્ય એટલે જે જે સુખની ઇચ્છા થાય તે તે સુખની પરાકાષ્ટાને પોહોંચવું; અનુભિર્ભવ એટલે આ શરીરમાં ક્ષુધાપિપાસાદિકથી રહિતપણ; દુરશ્રવણ એટલે દુરંથી સાંભળવાની સિદ્ધિ; દુરદર્શન એટલે દુરંથી જોવાની સિદ્ધિ; મનોજય એટલે મનનથી ત્યાં શરીર પોહોંચવું; કામરૂપ એટલે ધારેલા રૂપની પ્રાપ્તિ; પરકાયા પ્રવેશ એટલે પરાયા શરીરમાં પેસવું; સામ્બન્દ મ્રાયુ એટલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મરણ; દેવસહક્રિડાનુ દર્શન એટલે દેવતાઓ અપસરાંની સાથે જે ક્રિડા કરે છે તેની પ્રાપ્તિ; સંકલ્પ સંસિદ્ધિ એટલે સંકલ્પ પ્રમાણે પ્રાપ્તિ; અપ્રતિહતાજ્ઞા એટલે કોઈ સ્થળમાં આશાનો ભંગ ન થવો; ત્રિકાલ જ્ઞાન એટલે ત્રણ કાલ જાણનારપણ. અપદ્મંદ એટલે શીત ઉષ્ણાદિકથી પરાભવ ન થવો; પ્રતિષ્ઠા એટલે અગ્નિ સુર્ય જળ કે જેર આદિથી શરીરને હાનીને પોહોંચવું; પરાચિતાધભિજ્ઞતા એટલે પરાયા ચિત્તને જાણવાની સિદ્ધિ અને અપરાજય એટલે કોઈ સ્થળમાં હારવું નહીં એ સિદ્ધિઓ છે.

પાસે આવે છે, અને નોખી નોખી ધારણાથી સાધકને એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. પાપના વિનાશદ્વારા મુક્તિ ઇચ્છતા સાધકે એવી સિદ્ધિઓનો અનાદાર કરવો જોઈએ, કારણ સિદ્ધિઓમાં લાગી જવાથી તેઓને કાલવિક્ષેપ થાય છે અને મુક્ત દશાની પ્રાપ્તિ થતી નથી. જેથી એને વિઘ્નરૂપ ગણવામાં આવે છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસમાં જે ઉચ્ચારણ શરીરના સર્વ પ્રાણોને પટ-ચક્રના બેદનવડે સુપુમ્ણા નાડીદ્વારા અહરંધ્ર પ્રતિ લઈ જાય છે અને મર-ણાદિ સંસારના મહાનભયથી તારનાર છે તેથી એને તારક કહે છે; અને એ સર્વ પ્રાણોને નમાવે છે તેથી એને પ્રણવ કહે છે.

જે જે પદાર્થમાં મનને લાંબા કાળસુધી રોકવાથી અને એકના એક અભ્યાસથી મનની એકાગ્રતા પરિણમે થાય ત્યારે પ્રાણુનું ચલન રોકાઈ જાય છે અથવા પુરક રેચક અને કુલંક પ્રાણાયમના દૃઢ અભ્યાસથી મનની એકાગ્રતા તે પદાર્થમાં ધ્યાનથી થાય, રેચકના અભ્યાસને લીધે પ્રાણુવાયું બાહરના આકાશમાં આવીને નાસીકાના છિદ્રોનો સ્પર્શ ન કરે અથવા પુરકના અભ્યાસથી પ્રાણુવાયું શરીરની અંદર પુરાણ પર્વત જેવો ધાટો થવાથી સ્થિર થાય અથવા પુરક કર્યા પછી દૃઢ કરેલા કુલંકમાં પ્રાણુને રતંજિત કરી રાખવામાં આવે ત્યારે પ્રાણુનું ચલન રોકાઈ જાય છે. નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે સઘળી કલ્પનાઓથી રહિત થએલ “નિકિંચિત” નામના સુક્ષ્મ હૃદયાકાશમાં બાહરના અને અંદરના સઘળા વિષયોના જ્ઞાનો લીન થાય ત્યારે પ્રાણુનું ચલન રોકાઈ જાય છે, અથવા દૃષ્ટિથી માંડી બાર આંગલ સુધીના નિર્મળ આકાશમાં ચક્ષુને તથા મનને રોકી દેવામાં આવે અથવા પ્રાણાયમના અભ્યાસથી કપાળના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરી તાલવાની ઉપર બાર આંગુલને છેટે જે અહરંધ્ર નામનું સ્થાન છે તેમાં જઈ ગતીત જેવો થઈ જાય, અથવા લાંબા કાળના નિરોધને લીધે ચક્ષુનો ઉપરામ થતા અને પ્રાણુ અહરંધ્રમાં આવતા ભૂમધ્ય નામના સ્થાનની અંદર ચૈતન્યરૂપ પરમેશ્વર પોતાના આત્માપણે જોવામાં આવે ત્યારે ખેચરીમુદ્રાથી પ્રાણુનું ચલણ રોકાય છે, અથવા ગુરૂ કે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી કાકતાલીય રીતે તરતજ દૃઢ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતા, ચિત્તના વિકલ્પો શાંત થાય અથવા મનને વાસનાઓથી રહિત કરી હૃદયાકાશમાં લાંબા કાળ સુધી પેસાડી રાખતા આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે પ્રાણુનું ચલન રોકાય છે. આવી રીતે આત્માસાક્ષાત્કાર થવાથી તથા પ્રાણુનું ચલન રોકાવવાથી પ્રાણુ અહરંધ્રમાં જઈ શાંત થાય છે. એમ થવાથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધિઓવાલાને અનેક રીતની જુદી જુદી સિદ્ધિઓ નોખા નોખા ફળો આપે છે પણ નિષ્કામ પુરૂષને તો તુરત ઉપશાંતિરૂપ પરમ એકજ ફળ આપે છે. સિદ્ધિ

એ તુચ્છ પદાર્થ છે અને તેની પ્રાપ્તિ દેવતાઆદિઓને સ્વભાવિક છે. જે જે વિચિત્ર ક્રિયાઓનો સમુહ જોવામાં આવે છે તે ઘણું કરીને તે યોનીઓની સ્વભાવિક ક્રિયા છે. એ સિદ્ધિઓમાં આત્માજ્ઞાનીને ઇચ્છા થવી સંભવેજ નહીં કારણુ તે સર્વદા તૃપ્ત રહેનાર, શાંત મનવાલો, રાગ અને વાસનાથી રહિત, અને આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહેનાર, સ્વરૂપમાં રહે છે જેથી તેને કાંઈ ઇચ્છા થવી સંભવતી નથી.

દીવસે સુષને, રાતના ઉજાગરો કરીને, મૈથુન કરીને, બહુ ભ્રમણુ કરીને, મુત્રમળનો વેગ રોકીને, વિષમ આસને બેસીને, પ્રયાસ કરી તથા ચિંતા મુક્ત સ્થિતિમાં, પ્રાણનો રોધ કરવો નહીં. રાગ, સંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, નિદ્રા, અવૈરાગ્ય, બ્રાંતિ, અપ્રવૃત્તિ વિગેરે જે યોગ વિધો કેહેવાય છે તેમનો સાધકે પ્રત્યનથી ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઉપાસના અને ભક્તિયોગ.

જે ક્રિયાથી અમુક પદાર્થમાં કલ્પનાના અંતરાય રહિત ચિત્તવૃત્તિની સ્થિરતાથી ધ્યાન કરવામાં તે પદાર્થની તદ્દરૂપતા થાય તે ક્રિયાને ઉપાસના કેહે છે. ઉપાસના બે પ્રકારની છે. એક પ્રત્તિક ઉપાસના અને બીજી દ્યેય અનુસાર ઉપાસના છે. પ.પાણાદિ પ્રત્તિમામાં સર્વ વ્યાપક ઇશ્વર બુદ્ધિ કરવી એ પ્રત્તિક ઉપાસના છે. અને જે દેવ અને ઇશ્વરની ઉપાસના કરવી હોય તેનું હૃદયમાં ચિંતન કરવું એ દ્યેય અનુસાર ઉપાસના છે. દ્યેય અનુસાર ઉપાસનામાં માનસિક પુજા, નિર્ગુણ બ્રહ્મનું સદાકાળ ચિંતન, અથવા ઇશ્વર સ્વરૂપના ધ્યાનનો સમાવેશ થાય છે. ઉપાસના કેહેતા ધ્યાન છે. જેઓને ઉપનિષદો આદિનું જાણ કર્યા છતાં પણ બુદ્ધિની મંદતા આદિ પ્રતિબંધને લીધે મહાવાક્યના અર્થનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી તેવાં મંદાધિકારીને ઉપાસના કૃતવ્ય છે. નદીના નિરંતર પ્રવાહની પેઠે ઉપાસ્યમાં ચિત્તવૃત્તિની એકાકાર પ્રવાહરૂપતા જે સગુણ અને નિર્ગુણ બન્ને ઉપાસનામાં સંભવે છે તે પ્રવાહરૂપતાજ ઉપાસનામાં મુખ્ય છે. એ પ્રવાહરૂપતા વગર ઉપાસના કંઈ પણ સિદ્ધિજન આપતી નથી. જે પુરૂષ વિચારમાં અસમર્થ હોય તેની ચિત્તની એકાગ્રતાદ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવા ઉપાસનાની અવશ્યકતા છે, કારણુ એથી અજ્ઞાનતાનો નાશ થાય છે અને રાગદ્વેષાદિ મળ દુર થાય છે. ઉપાસના ઉપાસકની ઇચ્છા આધિન હોવાથી તેમાં વિધિ નિષેધ આદિની અપેક્ષા નથી પણ ઉપાસનામાં જે વિધિ શાસ્ત્રકારે અથવા ગુરૂદ્વારાએ બતાવી હોય તે

વિધિ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી યથાર્થ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા વિના ઉપાસના થતી નથી કારણ ઉપાસ્ય દેવ તો અપ્રત્યક્ષ છે. વાસ્તે એનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ગુરુ મુખથી સાંભળવું જોઈએ અને પછી ઉપાસના થવી જોઈએ. ઉપાસનામાં શ્રદ્ધાની પ્રથમ અપેક્ષા છે. શ્રદ્ધાલુ પુરૂષે ગુરુ-આદિ માહાત્મા પુરૂષના ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી વિચાર વિના એક વૃત્તિથી ઉપાસ્ય તત્ત્વનું ચિંતન કરવું જોઈએ. ઉપાસ્ય તત્ત્વમાં વૃત્તિનોજ સરખો પ્રવાહ વહે અને સંસારના મિથ્યા પદાર્થનો અંતરાય આવે નહીં ત્યારેજ તેને એક વૃત્તિ કેહેવાય છે. જ્યાં સુધી. “હું પોતેજ ઉપાસ્ય સ્વરૂપ છું” એવી રીતનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય નહીં ત્યાંસુધી ઉપાસના કરવી એટલે ઉપાસ્ય તત્ત્વની દૃઢ વાસના થતા તેનું કદી પણ વિસ્મરણ ન થાય ત્યાંસુધી ઉપાસના કરવી. નિરંતર ઉપાસનાની સિદ્ધિમાં આસ્થાની અધિકતા જરૂરની છે. કારણ આસ્થા વગર ફળ સિદ્ધિ થતી નથી. બ્રહ્મતત્ત્વની ઉપાસના યથાર્થ જ્ઞાન સાધ્ય મુક્તિરૂપ ફળને આપે છે. બ્રહ્મતત્ત્વના ઉપાસકને વેદાંત શાસ્ત્રનું શ્રવણ પરોક્ષપણે જે બ્રહ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થયું હોય તેને જ્યાંસુધી આત્માની એકતાનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું નથી ત્યાંસુધી તેને ઉપાસના કૃતવ્ય છે. એ અપરોક્ષ જ્ઞાન શાસ્ત્ર જાણનાર તથા અવસ્થાવાળા પુરૂષને શાસ્ત્રના શ્રવણથી ઉત્પન્ન થાય છે. અપરોક્ષ જ્ઞાન વેદાંત મહાવાક્યનો સારી રીતે વિવેક વિચાર કરવાથીજ થાય છે. કારણ વિચાર વિનાનું જ્ઞાન અપરોક્ષજ નથી. બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં વિચાર મુખ્ય છે અને સારી રીતે વિચાર કરવાથીજ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આત્માવિચારમાં અસમર્થ પુરૂષે ગુરુમુખથી સાંભળી ઉપાસના કરવી.

પ્રતિક ઉપાસના:—પરમાત્મા પોતે ચૈતન્યરૂપણથી સર્વ પદાર્થમાં અનુસ્યૂત અને સર્વ પદાર્થો પરમાત્મામાં અધ્યસ્ત હોવાથી સંસારરૂપી મોહજળમાં ફોળેલા અને મનને વશ ન રાખી શકનાર અજ્ઞાની જન સમુદાયના હિતાર્થે પ્રતિમાં પુજનનો ક્રમ શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યો છે. એ પ્રતિમા (મૂર્તિ) શિલા, કાષ્ઠ, ધાતુ આદિની બનાવવામાં આવે છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે એમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠાઆદિ ક્રિયાઓ કરવાથી દેવોનો તેમાં નિવાસ થાય છે. અને પછી તેને દેવ તરીકે માનવામાં આવે છે. દેવ (પરમાત્મા) ઇન્દ્રિયો આદિનો વિષય ન હોવાથી તેને પરોક્ષતા આપવા માટે પ્રતિમાં પુજનનો વિધિ બતાવવામાં આવે છે. કારણ એવા વિધિવગર અજ્ઞાની જનને પરમાત્માનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી અને તેમાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતી નથી અને વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા વગર વ્યાપક પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન બીલકુલ થતું નથી. સર્વના

આત્મારૂપ સર્વ પદાર્થમાં અને સર્વ જીવમાં પરમાત્મા રહેલો છે અને તેથી એ પ્રતિમામાં પણ પરમાત્મા પરોક્ષ કેહેતા ગુપ્ત રહેલોજ છે, જેથી એ પ્રતિમાને પરમાત્મા (દેવ) તરીકે પુજા કરવામાં કાંઈ બાધ આવતો નથી. પણ એ પ્રતિમા પોતેજ પરમાત્મા છેજ એવી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી, દેવ બુદ્ધિએ કરી એની પુજા કરવામાં આવે તો મનવાંચિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે અને નિષ્કામ ભક્તિથી જ્ઞાનરૂપ મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. એ શ્રદ્ધા પણ વિશુદ્ધ અને શરીરમાં નસેનસ વ્યાપ્ત હોવી જોઈએ. તે વગર તેની પુજાનો ખરો સ્વાદ જાણી શકાતો નથી. પણ એ દેવની પ્રતિમામાં પથ્થર બુદ્ધિ રાખી દેવની પરોક્ષતા વિશે વિવાદ કરે છે તે પુરૂષને અવિશ્વાસ અને અશ્રદ્ધાળુપણાથી કાંઈ પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, થવાનું નથી, અને થાશે પણ નહીં, અને તેના ખરા રહસ્યને જાણી શકશે પણ નહીં. સ્થુળની પાર જેની બુદ્ધિ પોહોંચતી નથી એટલે વ્યાપક પરમાત્માનું જેને જ્ઞાન ખીલકુલ નથી અને જ્યાં બુદ્ધિ ન પોહોંચે તે સર્વ ખોટું એવા અશ્રદ્ધાળુ અને જડ બુદ્ધિવાળાને કાંઈપણ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. દરેક કાર્યમાં, પછી તે ધાર્મિક હોય કે સંસાર વ્યવહાર સંબંધી હોય, તો પણ તેમાં જો શ્રદ્ધા ન રાખવામાં આવે તો તે કાર્ય કદિપણ ફળદાયક નિવડતું નથી.

કર્માનુષ્ઠાન આદિ કરવા કરતા ધ્યાન ઉપાસના શ્રેષ્ઠ છે, કારણ તેનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને પછી શ્રવણ કરવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પણ કર્માનુષ્ઠાનથી તો ચિત્તની પ્રથમ શુદ્ધિ થઈ શાસ્ત્ર શ્રવણ તરફ પ્રીતિ થાય છે અને શ્રવણ પછી મનન અને નિદિધ્યાસથી જ્ઞાન થાય છે. એ કારણથી કર્માનુષ્ઠાન કરતા ઉપાસનાની અધિક શ્રેષ્ઠતા એજ છે કે ઉપાસક ઉપાસનાના બળથી કર્મોપાસક કરતા બ્રહ્મજ્ઞાનની સમીપમાં વધારે વેહેલો આવે છે.

ભક્તિ.

ભગવાનના ચરણાર્વિંદની ઉપાસના એનું નામ ભક્તિ છે. સંપુર્ણ ઐશ્વર્ય, સંપુર્ણ વિર્ય, સંપુર્ણ યશ, સંપુર્ણ લક્ષ્મી, સંપુર્ણ જ્ઞાન અને સંપુર્ણ વૈરાગ્ય એવા છ ભગ કેહેતા ગુણ સંપન્ન ભગવાન કેહેવાય છે. ભગવાન કેહેતા પરમેશ્વર છે. આ ભગવાનનો એક પાદ કેહેતા ચરણ સર્વ ભુતોમાં છે, અને બીજા ત્રણ પાદ કેહેતા ચરણ ‘સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપના અમૃતરૂપે છે.’ એમ શાસ્ત્રવચન હોવાથી ભક્તિયોગમાં ભગવાનના ચરણાર્વિંદ કે જે આ પૃથ્વી ઉપર સર્વ ભુતોમાં છે તે ચરણાર્વિંદની ઉપાસનાને ભક્તિ કેહે છે. ભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન અને પુજન, ભગવાનની સ્તુતિ, ગુણ તથા કર્મોનું કિર્તન, ભગવાનની કથા સાંભળવામાં શ્રદ્ધા અને ભગવાનનું

ધ્યાન એ ભક્તિના લક્ષણ છે.* એ ભક્તિ કરવાથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં કુળી ગયલા તથા દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થના અભિમાનથી ઉદ્દેગ પામેલાઓના સંસારભય નિવૃત્ત થાય છે એટલે જન્મ મરણનો ભય મટે છે. એવા માયાથી મોહ પામેલા લોકને વાસ્તે ભગવાન ભક્તિ સર્વોત્તમ છે. કારણ માયાથી મોહ પામેલી બુદ્ધિવાળા પુરૂષો પોતાના કર્મ અને રૂચી પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના કલ્યાણના સાધન કેહે છે અને તે સાધનના અનવયે પોતપોતાના કર્મથી એ પુરૂષને જે લોકો રૂણ રૂપે મળે છે તે આદિ, અંતવાળા, દુઃખ ભરેલા, તુચ્છ આનંદથી અને શોકથી વ્યાપ્ત છે. એ ભક્તિ માર્ગના ખરા રહસ્યનો આધાર શ્રદ્ધા અને ભાવના ઉપર છે. કરેલા કર્મો, કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, અને અહંકારથી, અને અધ્યાસથી ભગવાનને અર્પણ કરવા એજ એ માર્ગનો મુખ્ય હેતુ છે. એમ કરવાથી સર્વ પ્રકારની શરીરાદિક ક્રિયા ભગવત સંબંધી ધર્મરૂપ થાય છે અને સર્વ પ્રકારના દોષોનો નિવારણ થઈ નિવૃત્તિ માર્ગ ઉપર જવાનો માર્ગ સુલભ થઈ જાય છે. ભગવાનની પુજા ઉપરાંત ભગવત્ત્વ સ્મરણ કિર્તન વિગેરેનો સમાવેશ એ ભક્તિયોગમાં થાય છે.

ઇશ્વર ઉપર વિશુદ્ધ પ્રેમ રાખવો એજ આ માર્ગનો મુખ્ય હેતુ છે. ચિત્ત ભગવાનમાં લગાડી વિષયનું ગ્રહણ નજ કરવું અને કદાચ ઇન્દ્રિયોથી વિષયનું

* પુરાણોમાં જે ભગવાન વિષે કથા કહેવામાં આવે છે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પુરાણમાં સર્ગ, વિસર્ગ, વૃત્તિ, તથા મન્વતર, વંશ, વંશજોનું ચરિત્ર વિગેરેનું વિવેચન કર્યા પછી મુક્તિ અને હેતુ એ વિષયોનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે. આથી ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓ રૂપ પ્રપંચને મિથ્યા સમજવી, ચિત્ત વિરામ પમાડી, પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન આપે છે. એ જ્ઞાન સમ્પાદન કરાવવામાં જે પુરવણી રૂપ કથાઓ તેને પુરાણ કહે છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં, પુરાણોને પાંચમો વેદ કેહેલો છે.

† પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમાં અને બૈષ્ણવી એવી ભગવત્ત્વના સ્મરણની ચાર અવસ્થા છે. જ્યારે ભગવત્ત્વના ઉચ્ચારણ રિથિતિમાં, મુખમાંથી અત્યંત સ્પષ્ટ અતિસ્થુળ થઈ બાહર આવે છે ત્યારે એને બૈષ્ણવી કહે છે, જ્યારે એ નામસ્મરણનું ઉચ્ચારણ છાતીમાંથી નિકળી કંઠમાં થઈ મુખમાંથી સ્થુળ અને ધીરેથી અતી સ્પષ્ટ રીતે બાહર નિકળે છે ત્યારે એને મધ્યમાં કહે છે, પણ જ્યારે ઉચ્ચારણ કર્યા પેહેલા મનથી અક્ષરો જોઈ લઈ સૂક્ષ્મરૂપે સ્મરણ કરવામાં આવે છે અને ઉચ્ચારણના શબ્દોનો નાદ નાભિમાંથી નિકળી છાતી અને કંઠમાંથી થઈ મુખમાંથી કાંઈક ન સંબલાય એવી રીતે બાહર આવે છે ત્યારે એને પશ્યંતી કહે છે. આધાર ચક્રમાં અસ્ફૂટ અક્ષરવાળો ઉચ્ચારણનો જે અતિસૂક્ષ્મ નાદ ચાલે છે તેને પરા કહે છે. એ પરા સ્મરણ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે અને ભક્તિ માર્ગના સ્મરણની અવધિ છે. એ સંઘળા દોષોનો નિવારણ થઈ સર્વમય જગત્ ભગવત્ત્વે બતાવી આપે છે.

અહણુ થાય તો પણ આ જગત્ ભગવાનની માયારૂપ છે એમ સમજી પ્રતિકુળતા-
માં દ્વેષ ન રાખવો તથા અનુકુળતામાં રાજી થવું નહીં. ભગવાનનું હરહમેશ
સ્મરણ કરવું તથા દેહના ધર્મરૂપ જન્મ મરણ, પ્રાણના ધર્મરૂપ ભુખ તરસ, મનના
ધર્મરૂપ ભય, બુદ્ધિના ધર્મરૂપ તૃષ્ણા, અને ઇન્દ્રિયોના ધર્મરૂપ શ્રમ, એ સંસાર
સંબંધી ધર્મો છે એમ સમજી ચિત્તમાં કામકર્મ કે વાસનાનો ક્ષય કરવો
અને શાંત રહી સર્વ પ્રાણિઓમાં સમ બુદ્ધિ રાખવી, કર્મોના સંકલ્પ વિકલ્પ
કરનાર મનને રોકી મનનો નિગ્રહ કરવો. એવા મનના નિગ્રહથી
ભજન થાય તો અભય થવાય છે. તેથી પ્રેમલક્ષણા ભકિત, પ્રેમના સ્થાનક
રૂપ ભગવાનના રૂપની સ્પૃત્તિ, અને ઘર આદિમાં વૈરાગ્ય, એ ત્રણ ભગવાનના
ભજનથી પ્રાપ્ત થાય છે. ધણા ભજન કરવાથી ભકિત આદિ વધતા જતા પર
ભકિત પ્રાપ્ત થાય છે. અને આવી રીતે અવિચ્છિનપણાથી ભગવાનનું ભજન
કરનારને ભકિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય પ્રપ્ત થતાં અંતે સાક્ષાત્ પરમ શાંતી
પ્રાપ્ત થાય છે. ધ્યાનથી, યજ્ઞથી અને પુજનથી જે મળે છે તે ફક્ત આ ભકિતયોગ
પ્રમાણે કિર્તનથી મળે છે. સંસારમાં ભટકતા પ્રાણિઓને કે જેઓને ભગવાન
શું વસ્તુ છે એનું ખ્યાલ નથી અને સંસાર સુખ શીવાય બીજો કોઈ પણ
વિચાર જેઓને આવતો નથી એવા પ્રાણિઓને કિર્તન સમાન બીજો કોઈ લાભ
નથી. તેવાઓને કિર્તનથી પરમશાંતી મળે છે અને જન્મ મરણના ભયથી તરી
નળ્ય છે. ભજનથી શુદ્ધ કરેલા ચિત્તને ભગવાનમાંજ સ્થિર કરવા.
એ વિના અંતઃકરણ શુદ્ધ થતું નથી. ભકિતયોગથી ચિત્ત પોતાના કામવાસનાનો
ત્યાગ કરે છે અને તદ્દરૂપતાને પામે છે. ભગવાનના પવિત્ર કથાના શ્રવણ
અને વર્ણનથી જેમ જેમ ચિત્ત સ્વચ્છ થાય છે તેમ તેમ સુક્ષ્મ વસ્તુરૂપ
ભગવત્સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે. ચિદરૂપ ભગવત્સ્વરૂપ થઈ જાય એજ
જ્ઞાન કેહેવાય છે અને એ જ્ઞાન પરિપક્વ થતા સર્વ પ્રાણિમાત્ર ભગવાનનું
સ્વરૂપ કે જે માત્ર સ્વરૂપ છે એમ થાય છે ત્યારે એને વિજ્ઞાન કેહે છે.

ભગવાનમાં ચિત્ત રાખનાર અને સઘળા વિષયોમાં તૃષ્ણારહિત પુરૂષને
તેના પરમાનંદ સ્વરૂપના સ્પૃરણથી પરિપુર્ણ સુખ મળે છે. જીતેન્દ્રિય
નિરાભિમાન, શાંત, ભગવત્પ્રાપ્તિથીજ સંતોષ પામેલો અને સમદૃષ્ટિવાળો
પુરૂષ સુખમય થઈ ભગવત વિના બીજા કશાને ઇચ્છતો નથી. ભગવાન
ભકિત સઘળા પાપને ભસ્મ કરે છે. પ્રિય આત્મારૂપ શ્રદ્ધાથી થયેલી
એકલી ભકિતથી સત્પુરૂષોને ભગવાન વશ થાય છે. એ ભકિત
અંડાળ આદિ લોકોને જાતિદોષ છતાં પવિત્ર કરે છે. પણ સત્ય અને
દયાથી યુક્ત ધર્મ અને તપથી યુક્ત વિદ્યા ભકિતરહિત ચિત્તને સંપુર્ણ રીતે

પવિત્ર કરતા નથી. શરીરમાં રૂપાટાં ઉભા થયા વિના, ચિત્ત પીગલી ગયા વિના, અને આનંદના આસુના ટીપા પડ્યા વિના, શુદ્ધ ભકિત જણાતી નથી.

ભકિતમાર્ગમાં બતાવ્યા પ્રમાણે સંસાર તરવાનો ઉપાય એજ છે કે ભગવાનનું સ્મરણ કરતા કરતા સધળા કર્મો ભગવત વાસ્તે કરવા; મન અને ચિત્ત ભગવતમાં લગાડવું; મન અને ચિત્તની રૂચીઓ ભગવત કર્મમાંજ લગાડવી; નિર્મળ અંતઃકરણ કરી ભકતજને સર્વ પ્રાણિઓમાં અને પોતામાં ભગવાનને રહેલો જોવો કે જે ભગવાન આવરણ રહિત અને અંદરબાહર પુર્ણ છે. આ પ્રમાણે કેવળ જ્ઞાનરૂપ દષ્ટિ રાખતા સર્વ પ્રાણિઓને ભગવતસ્વરૂપ માનીને સર્વનો જે સત્કાર કરે એજ ખરો ભકત કેહેવાય છે. જ્યાંસુધી સર્વ પ્રાણિઓમાં એવી ભાવના ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી વાણી, મન અને કાયાની વૃત્તિઓથી ભગવાનની ઉપાસના કરવી. એ પ્રમાણે કરવાથી સર્વમાં ઇશ્વરબુદ્ધિ થાય છે. અને ઇશ્વરબુદ્ધિ થવાથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિદ્યા પ્રાપ્ત થતા સધળા સંશય મટી જાય છે. સધળું ભગવતમય જોવામાં આવે છે અને ક્રિયાઓ છુટી જાય છે.

જેમ કર્મયોગમાં નિષ્કામકર્મોને પ્રધાન્યતા આપવામાં આવે છે તેમ આ ભકિતયોગમાં નિષ્કામ ભકિતને વધારે અગત્યતા આપવામાં આવે છે. કારણ નિષ્કામ ભકિતજ શ્રેષ્ઠ છે. અને એ નિષ્કામ ભકિત વિના એ માર્ગમાં સંસાર તરવાનો બીજો રસ્તો નથી. કારણ ભગવત પ્રાપ્તિમાં જે ક્રિયાઓ કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરવામાં આવે છે અને તે તે ક્રિયાઓ કરાવવા વાસ્તે સ્વર્ગાદિકની લાલચ આપવામાં આવે છે, પણ તે ક્રિયા કરવાથી ફળ સ્વર્ગાદિક મળે એમ નથી પણ છેવટ જતા કર્મથી છુટવા વાસ્તે છે. કર્મથી છુટાય તોજ સંસાર બંધનથી મુક્ત થવાય છે. એવી લાલચ ન આપવામાં આવે તો કોઈપણ ક્રિયાઓ કરે નહીં અને ક્રિયાઓ ન કરવામાં આવે તો મોટો અનર્થ ઉત્પન્ન થઈ સંસાર બંધનમાં સંકટ આવે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે કર્મો તદ્દન છોડી દેવા એજ પુરૂષાર્થ છે. એમ નથી. પ્રથમથીજ કર્મોનો ત્યાગ કરવો નહીં. પણ નિષિધ કર્મોનો ત્યાગ કરી જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી શાસ્ત્રોક્ત કર્મો અવશ્ય કરવા જોઈએ અને તે પણ સ્વર્ગાદિક ફળની ઇચ્છા અથવા લાલચ વગર ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરવા જોઈએ. એવી બુદ્ધિથી કરવામાં આવતા કર્મો જે છુટવારૂપ છે તેથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. કર્મમાં રૂચી ઉત્પન્ન થવા વાસ્તે શાસ્ત્રોમાં ફળની પ્રાપ્તિનું કથન છે અને નિષ્કામ કર્મમાં પ્રવર્તવું એ એનો ગુણ અર્થ છે. નિષ્કામ કર્મથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ આત્મા-

વિદ્યા સમજવામાં આવે છે. એ આત્માજ્ઞાન તેના અધિકાર વિના બ્રહ્મને સમજ પડતી નથી. અધિકાર વગરના લોકો કર્મોને વૃથા લાગ કરે તો ઉલટા બ્રહ્મચાર થાય છે. એવીજ રીતે દ્રવ્ય આદિ ગુણ દોષ તથા કર્મની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનો વિભાગ જે શાસ્ત્રમાં પાડવામાં આવ્યો છે તેનો તાત્પર્ય પ્રવૃત્તિ ઓછી કરી નિવૃત્તિ ઉપર લઇ જવા ઉપર છે. કારણ નિવૃત્તિ ધર્મજ મનુષ્યને પરમ કલ્યાણરૂપ છે. જે જે વિષયોમાં મનુષ્ય આસક્ત હોય તે તે વિષયો યુક્તિથી મુકવામાં આવે એવી દીર્ઘ દ્રષ્ટિથી શાસ્ત્રમાં ગુણ દોષનું નિરૂપણ કર્યું છે જેનો તાત્પર્ય નિવૃત્તિ ઉપરજ છે. વાસ્તે દેહાદિક અહંકારરૂપ બંધનને તોડી નાંખવા પોતાને પ્રિય લાગે તેવી પ્રતિભાંતી વેદોક્ત અને તંત્રયુક્ત સાથે લઇ યથા વિધિથી પુજા કરવી એ દરેક મનુષ્યનું કૃતવ્ય છે. એ વિધિથી પુજના ક્રમમાં *આસન અને માળા વિગેરેના ક્રમનો સમાવેશ થાય છે. આ શરીર જે સુખની ઇચ્છા સદા રાખે છે તે છેવટે દુઃખના ભોગરૂપ થાય છે. પણ જે સદાચારથી ચલાવવામાં આવે તો વૈરાગ્ય અને વિવેક આપનાર આ શરીર છે. બાકી ઇન્દ્રિયો શરીરને પોતા તરફ ખેંચે છે. જેવી રીતે કે જીભ રસને વાસ્તે, તરસ પાણી માટે, શિશુ મૈથુન માટે, ચામડી સ્પર્શ માટે, પેટ અન્ન માટે, ઘ્રાણ સુગંધી માટે, ચક્ષુ રૂપ વાસ્તે અને કર્મેન્દ્રિયો પોતાના વિષયો વાસ્તે ખેંચે છે. એ ઉપાધિને લીધેજ આ શરીરનો અધિષ્ઠાન (જે વાસ્તવિક બ્રહ્મરૂપ છે) જીવ કેહેવાય છે.

* આસનનો ક્રમ:—હરણું ચામડું આસનમાં મુક્તિદાતા છે, વ્યાધ ચર્મ મોક્ષદાતા તથા લક્ષ્મિ; કુશનું આસન જ્ઞાનદાતા; પાંદડાનું આસન આરોગ્યતા; વસ્ત્રનું આસન લક્ષ્મિદાતા છે, પણ પાષાણ કે લાકડા ઉપર બેસી પુજા કરે તો દુઃખ અને રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. માળાનો ક્રમ:—સ્ફટિકની માળાથી જપ કરવામાં આવે તો સામ્રાજની પ્રાપ્તિ; પુત્ર જીવનીની કે સોનાના મણીની માળા લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ; કુશના મંથની માળાથી આત્માજ્ઞાન; રૂદ્રાક્ષ અથવા પારાની માળાથી સર્વ સિદ્ધિ; પરવાળની માળાથી લોક વશ્ય, મોતીની માળાથી સર્વ વિદ્યા, માણેકની માળા અથવા રૂપાના પારાની માળાથી પોતાને મન પસંદ કન્યાની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ આસન તથા માળાનો ક્રમ કામનાભક્તિ તથા પુજન વાસ્તે છે (શીવગીતા). નિષ્કામ ભક્તિ વાસ્તે અક્ષમાલિકોપનિષદમાં પરવાળા, મોતી, સ્ફટિક, રાખ, રૂપ, સોનું, ચંદન, કમલપત્ર અને રૂદ્રાક્ષની માળા કહી છે. પંચામૃત, પંચમઘ્ય અને ગ્રંધોદક વડે માલાને ઘોષ એક એક અક્ષર રૂપ એક એક દેવની સ્થાપના કરી પૃથ્વી, અતરિક્ષ અને સ્વર્ગ માંના દેવો તથા પિતૃઓને નમસ્કાર કરી જ્ઞાનમયી અક્ષમાળાને શોભા યુક્ત કરવા તેમની અનુમતિ માંગવી અને સર્વાત્મકપણાની ભાવના તે માળામાં કરવી, આવી રીતે અક્ષમાળા વડે જપેલો મંત્ર સદ્ય સિદ્ધિ આપનાર છે.

સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ સારથીજ ક્રિયા શક્તિ જેમાં પ્રધાન છે એવા પરમાત્માએ
 સંકલ્પ લક્ષણ કર્મથી એવું નિર્માણ કાઢેલું છે કે અમુક અમુક જીવોને અમુક
 અવસ્થામાં અમુક કાળ સુધી અમુક પ્રકારનું દુઃખ થાશે એવા નિર્માણના
 સંકલ્પના સ્વભાવથી ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને ધ્રુવર પોતે જીવભાવથી
 ઉપાધિમાં પ્રવેશ કરી તે દુઃખ જીવ પાસે ભોગવાવે છે. એ પરમાત્માની
 સ્પુરણાંશી ચિત્ત શક્તિને નિર્ચીત કહે છે. એ નિયતિને માહાસત્તા માહાશક્તિ
 પ્રારબ્ધ વિગેરે કહે છે. તે સર્વ જનપ્રત્યે અવશ્ય રહેલી છે. એ
 નિયતિની સત્તા સર્વ કલ્પમાં છે અને એ નિયતિને લીધે સૃષ્ટિની
 આદિથી અમુક પદાર્થમાં અમુક પ્રમાણમાં અમુક ગુણ અમુક
 કાળ સુધી અમુક પ્રમાણે રહેશે વિગેરે જે નિર્માણ થયું છે તે તેમને તેમ રહે છે.
 એ નિયતિની અન્યથા સ્થિતિનું અનુમાન થઈ શકતું નથી વાસ્તેજ એને દૈવ કહે
 છે. એ નિયતિએ કરી પુરુષાર્થની સત્તા છે. પુરુષાર્થ કરીને નિયતિની
 સત્તા છે. પુરુષાર્થ વગર નિયતિ કાંઈપણ કૃણ આપતી નથી. વાસ્તે પુરુષાર્થ-
 પરાયણ રહી ઉપર જણાવેલા કોઈપણ માર્ગથી નિષ્કામ સાધનરૂપ
 કલ્યાણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરવી એજ મુખ્ય પુરુષાર્થ છે. એ
 શીવાય અન્ય બીજો કોઈ પણ પુરુષાર્થ આ જગતમાં નથી. બ્રહ્મની
 સત્તા નિયતિના વિલાસથી સર્વ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે અને સર્વથા સર્વ
 કાળમાં સર્વ દેશમાં સર્વ કાર્ય કરવા સમર્થ છે અને સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વને
 નિયમમાં રાખવા સમર્થ છે. એ સત્તા સર્વ પ્રકારની શક્તિ છે એને એ
 શક્તિ અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં જીવભાવથી પ્રવેશ થઈ ચિત્ત શક્તિ ઉત્પન્ન કરે
 છે જેથી જે ઠેકાણે જેવા પદાર્થની ભાવના કરે તે ઠેકાણે તે સમયે તેવા પદાર્થ
 જોઈ શકે છે. અને તેની સર્વ પ્રકારની શક્તિ હોવાથી જેમ કલ્પના કરે
 તેમ થાય છે. તે શક્તિ એજ આત્મા છે. પોતે ચૈતન્યરૂપ હોવાથી અને સર્વ
 ઇન્દ્રિયોદ્ધારા સર્વ દશ્ય વર્ગને જણાવનાર હોવાથી એ આત્માને ચિદ્રુપ
 એવું બીજું નામ આપેલું છે. એ અનંત ચિદાકાશરૂપ છે. ચિત્તરૂપ ઉપાધિમાં
 ચિદ્દરૂપિંબનો પ્રતિબિંબ એને ચિદાભાસ એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. જે વડે
 ક્રિયા આ દેહરૂપી ધરમાં થાય છે. ક્રિયાના કુશળપણના અનુસંધાનથી મનનો
 ઉત્પન્ન થતો વિકાસ એજ કર્મ બીજ છે. અને ક્રિયાની સ્પુરણા થવી એનેજ કર્મ કહે
 છે. જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી કર્મને લીધે વિચિત્રતાને પામે છે. સર્વ જીવોની વાસનાને
 લીધે, ભુદા ભુદા આકાર અને ચિત્તરૂપને લીધે કર્મ થાય છે જેથી જન્મ અને
 ઉંચ નિચ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવી રીતે આદિ કારણ બ્રહ્મમાંથી ચૈતન્યની
 સ્પુરણાથી શુભ અશુભ કર્મને લીધે નાના પ્રકારના જગત તથા જીવનો ઉત્પન્ન થાય છે.

બ્રહ્મ પોતાના સંકલ્પવડે પોતાનાથી સત્તાવાળી સુક્ષ્મશરીરરૂપ ઉપાધિમાં પ્રવિષ્ટ થઇ તેને ટકાવી રાખનાર ગ્રાહ્યનો આધાર હોવાથી એને સમષ્ટિ જીવ કહે છે. જોકે એનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ચિન્માત્રા અનુભવરૂપ સર્વત્ર વ્યાપ્ત અને સર્વ રૂપે છે. જે જે પદાર્થનાં જાતિગુણ આકૃતિ આદિ જે કાંઇ અસાધારણરૂપ છે તે તે રૂપે તે પદાર્થની અંદર રહેલો છે અને વારંવાર તે પદાર્થ જોવામાં આવતા આકૃતિ આદિનું ભાન થવાથી તે તદ્રુપતાને પામે છે. સત્યસંકલ્પપણાને લીધે જ્યાં જ્યાં જેવી કલ્પના કરે તેવી રીતે થઇ જાય છે અને સર્વના અનુભવમાં આવે છે. એ સમષ્ટિ જીવમાં વિચિત્ર ચૈતનાત્મક સૃષ્ટિ રહેલી છે અને એ બ્રહ્મતત્ત્વમાં એકરસરૂપે રહેલી છે. પોતામાં સમષ્ટિ અંહુકારને કલ્પી લઇ પોતાના સર્વ શક્તિમાનપણાથી દેશ કાળ ક્રિયા આદિ સર્વ સબધિ વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓને પ્રગટ કરે છે પછી સંસ્કાર રૂપે કાંઈક પ્રકટપાછું થવાથી કાંઈક પ્રતીતિમાં આવનાર અને અસ્કુટપણે રહેલા અસત્ય છતાં સત્યની પેઠે ધણું વિસ્તારવાળા મિથ્યા આકારને ધારણ કરી રહેલા સમષ્ટિ ચિત્તને પોતાની અંદર કલ્પે છે. અને મન સમષ્ટિનું અભિમાન ધારણ કરે છે. મન સમષ્ટિનું અભિમાન થતા પોતાનું સ્વરૂપ ભુલી જઈ સ્થુળ ભાવની કલ્પના કરી તે રૂપે બની જાય છે. અને પંચીકરણ વિરાટ રૂપ થઇ જઈ પોતાના સ્થુળ ભાવની ભાવનાવડે વિસ્તાર પામે છે. અને શુદ્ધિ સમષ્ટિનું અભિમાન ધારણ કરી લઇ એ વિરાટ પુરૂષ મનના અનંત વિકલ્પોને લીધે અનંત આકારવાળો રહે છે. જગત્તમાં જે કાંઇ ઉત્પન થયેલું જોવામાં આવે છે તે સર્વ વિરાટના સંકલ્પ રૂપ છે. પોતાની પુર્વકાળની ઉપાસનાવડે ઉત્પન થયેલી વાસનાના યોગથી સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં વિરાટ રૂપ થઇ જઈ પોતાની પ્રથમ ઉપાસનાના ફળરૂપે સર્વ વિષયોના ઉપભોગમાં તત્પર થઇ રહે છે. એ વિરાટ જગતના સર્વ પદાર્થ સમુદ્ધોના કારણરૂપ અને કાર્યમાત્ર કારણના જેવાજ હોય છે. તેને લીધે જેમ સમષ્ટિ જીવમાં તેના અધિષ્ઠાન સત્તાની અંદર આ વિરાટ જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રત્યેક જીવમાં પોતાની અંદર સર્વ સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે. અને મનોવૃત્તિને અનુસરી પોતાનો આત્માચૈતન્ય બાહ્ય અને અંદર વિષયોને આકારે પસરી જતા વિરાટની પેઠે એ જીવ પણ તે અર્થને અનુભવે છે. વિરાટનું સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય પ્રત્યેક આત્મામાં રહેલું છે. જેવો આ વિરાટઆત્મામાં સધળો વિસ્તાર રહેલો દેખાય છે તેવોજ વિસ્તાર નાના દેહવાળા સર્વ જીવોમાં પણ રહેલો છે. પ્રથમ અમૃતકણના જેવો અતિ સુક્ષ્મ અને અમર જીવે પ્રથમ વિર્થ રૂપ

ઉપાધિનો આશ્રય કરી એ વિર્યરૂપ ઉપાધિના જીવને લીધેજ માતા પિતાના મૈથુન સમયમાં પુણ્ય આનંદરૂપ બ્રહ્મ જે સર્વત્ર ભરપૂર છે તેની ભોગાકાર થયેલી ચિત્તવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી વિષયાનંદ રૂપે અનુભવમાં આવે છે. એ બ્રહ્મના આભાસરૂપ આનંદ જે જીવ ચૈતન્યની અંદર રહેલો છે તેને પોતાનો આત્મા જે અધ્યાસવડે વીર્યના સ્વભાવરૂપ થઈ રહેલો છે તે વડે અનુભવે છે. અને પોતાનું ખરૂં આનંદરૂપ સ્વરૂપને વિર્યરૂપ સમજી લઈ તદ્દાત્મના અધ્યાસને લીધે પછી એ વિર્યરૂપ ખીજથી આરંભી પોતે તનમય થઈ જાય છે, તદ્દુપતાને ધારણ કરે છે, અને એ જીવ ચૈતન્ય વીર્યની અંદર સુક્ષ્મરૂપે રહેલા આ પાંચલૈભ્યક દેહેને પણ અધ્યાસને લીધે આત્મારૂપ માની બેસે છે અને પોતે તે રૂપ બની જાય છે.

આત્મા અધ્યાસ અને જ્ઞાતિ વિના ખીજી કાંઈ કારણપણું કે કાર્યપણું નથી. જીવ અને જીવપણું વિકલ્પવાલી બુદ્ધિવડેજ ભિન્ન કલ્પાય છે. જોકે પોતે વાસ્તવિકરીતે બ્રહ્મરૂપ છે. પણ અનિર્વચનીય અજ્ઞાન વડે વીટાઈ જઈ દ્રશ્ય વસ્તુમાં વાસનાવડે બંધાઈ રહી પ્રાણ ધન્દ્રિયો આદિ જડ વર્ગમાં અધ્યાસવડે પોતાનું માની લઈ જન્મથીજ આંધળાની પેઠે ખરા માર્ગને દેખતો નથી. જગતને આકારે પસરી રહેલી આ અતિ વિસ્તરેલું અવિદ્યા શક્તિવડે વિટાઈ રહેલો જીવ પોતાના સ્વરૂપ (અદ્વિતિય છે) માં દ્રષ્ટા અને દ્રશ્ય એવી દ્વૈતની કલ્પના કરી લઈ તેમાં અભિનિવિષ્ટિ થઈ જાય છે. પણ વાસ્તવિક રીતે અજ્ઞાનના આવરણથી રહિત પ્રકાશમય ચૈતન્યતત્ત્વજી પોતાનો આત્મા છે અને દેહાદિક આકારે પરિચ્છિન્ન થઈ રહેલી અહંકારરૂપ ઉપાધિને આત્મારૂપ સમજે છે એજ અધ્યાસ છે. એને જીવાશ્રિત તુળાવિધા કહે છે. પુર્વાર્શદ સંસ્કારથી ઉદય પામેલા પોતાના જ્ઞાતિજન્યજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા અધ્યાસથીજ અજ્ઞ જીવો એમ જાણે છે કે પોતાનો, પોતાની વૃત્તિ તથા વિષયોનો જ્ઞાતા પોતાથી ભિન્ન અન્ય પુરૂષ છે અને જે પુરૂષને પરમાત્મા એવા નામથી કહેવામાં આવે છે. વસ્તુતાએ તે પુરૂષ સર્વ જીવોના ચૈતન્ય પ્રત્યગાત્મા છે. પણ જ્યારે એ અધ્યાસ કહેતા અજ્ઞાનતા નિવૃત્ત થાય છે, સદાકાળ આત્મા જ્ઞાન સ્પુર છે ત્યારે પ્રતીત થતું સર્વ જગત એવા ઉપજેલા જ્ઞાનવડે પ્રત્યગાત્મા રૂપ જણાય છે.

પોતાના કાર્ય મિથ્યા હોવાથી પોતાના કારણમાં એ વિરાટ અસ્પૃટ પણ રહેલો છે વસ્તુતાએ બ્રહ્મ અધિષ્ઠાન સત્તા સિવાય ખીજી વિરાટનું

અધિષ્ઠાન ન હોવાથી તે નિર્વિકારજ છે. કારણ બ્રહ્મ એ વિરાટ મનમયેરૂપે ઉદય પામેલો છે. જેથી બ્રહ્મથી અગિયાર અને અનંત વ્યાપ્ત અને અનંત સમષ્ટિના દેહ સંબંધવાળી અધિષ્ઠાન સત્તાવડેજ વિર્પત થઈ રહેલો વિરાટ પુરૂષ માયાના સંબંધથી સખળ બ્રહ્મમાં રહે છે.

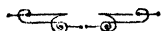
ભજ વિશ્રાંતિં ત્યજ રે શ્રાંતિં નિશ્ચિનુ શૈવં નિજરૂપમ્ ॥ હેયાદયાતીતં સચ્ચિત્સુખરૂપસ્ત્વં ભવ શિષ્ટઃ ॥ ૧ ॥ દશ્યમશેષં ત્વત્તો મિશ્રં મા ભૈષીઃ કિલ ભૂમાનમ્ ॥ વિન્દ્યાત્માનં વેદનરૂપં વેદશિરસ્થં ભવ શિષ્ટઃ ॥ ૨ ॥ નૃણવત્ ત્યજ ધનવનિતાપુત્રાન્ લોકં શોકં ભેદભવમ્ ॥ હૃદમહમિત્થં કલનાં હિત્વા પૂર્ણાનંદો ભવ શિષ્ટઃ ॥ ૩ ॥ કૃત્યાકૃત્યે ત્યજ રે દૂરે વિધિગોચરતાં માગાસ્ત્વમ્ ॥ માનાગોચરરૂપં જ્ઞાત્વા કિં ત્વં કર્તા ભવ શિષ્ટઃ ॥ ૪ ॥ લોકવિલક્ષણચરિતો મૂયા લોકાતીતં પદમિચ્છન્ ॥ પાવય સકલાં પૃથિવીમેનામાત્મારામો ભવ શિષ્ટઃ ॥ ૫ ॥ નિંદાસ્તોત્રે માનામાનો સમદષ્ટેસ્તે કિં કુરુતામ્ ॥ કુરુતાં લોકઃ કામં સ્વેષ્ટં કાતે હાનિર્ભવ શિષ્ટઃ ॥ ૬ ॥ શૈવઃ શાક્તો ગણપતિભક્તો વૈષ્ણવ-સૌરાવિતિ નાના ॥ અજ્ઞાત્વાઽયં જાતા લોકે સત્ત્વં શંભુ મર્ત્ત્વ શિષ્ટઃ ॥ ૭ ॥ જલ-બુદ્ધુદવજગદિદમસ્થિલં પડ્યજ્ઞાત્મનિ તિષ્ઠ ત્વમ્ ॥ કો વા મોહઃ શોકઃ કો વા દ્વૈત દશસ્તવ ભવ શિષ્ટઃ ॥ ૮ ॥ અજપામંત્રં દેશિકવચનાલુબ્ધ્વા દેવં સ્વાત્માનમ્ ॥ જ્ઞાત્વા સહજાવસ્થાયાં વસ ભાવાતીતો ભવ શિષ્ટઃ ॥ ૯ ॥ શિષ્ટસ્તોત્રં બ્રહ્મિષ્ઠાનાં તુષ્ટિકરં સ્યાદિતિ કલયે ॥ ઇક્તાવસ્થા સર્વેષાં સ્યાદ્ગુરુરૂપયા કિલ બુદ્ધિમતામ્ ॥ ૧૦ ॥

ॐ શાન્તી, શાન્તી, શાન્તી.

સમાપ્ત.

બ્રહ્મ નામાવલો.

(કવાલીના રાગ ઉપર)

સુનો સદ્ગુણીજન ગુરવાણી, ચિત્તધન થઈ ધરો કરણી;
જગત મિથ્યા છે ગુરુ સત્યમ, નિરાકાર અવિકાર છે સદા નિત્યમ.
નિત્ય શુદ્ધ અત્યંત મુક્ત છે પરમાનંદ, શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે અખંડાનંદ;
અસંગ, નિર્લેપ, અચ્યુત છે ભુમાનંદ, આત્મારામો નિર્દોષ છે પુર્ણાનંદ.
પ્રકૃતિપર થઈ પ્રત્યેક છે ચૈતન્યોહં, અવિનાશી રહે છે શાશ્વતાનંદ;
સ્વપ્રકાશ રૂપ તું છે બ્રહ્માનંદ, ગુણત્રય વ્યતીત છે તું નિત્યાનંદ;
કુટસ્થ અંતર્યામી છે પરમાત્મહંમ, સર્વદા પ્રકાશક છે ચિદ્ધનાનંદ.
બ્રહ્માનંદન સ્થિત અચલ રૂપોહં, સનાતન સર્વઆત્મા છે અભોક્તાનંદ;
તાપ ત્રિય વિમુક્ત છે સચ્ચિદાનંદ, દેહત્રીય વિલક્ષણ છે વિધાનંદ.
સ્થાવર જંગમ છે સાક્ષિ અચ્છોહં, નિષ્કલો નિષ્ક્રિયો છે અપરોક્ષાનંદ.
દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય, દ્વંદ્વ પદાર્થ વિશ્વમાં, નામરૂપ બાધા કરતા રહે આત્મા;
દ્રષ્ટા છે બ્રહ્મા દ્રશ્ય રહે માયા, વેદાંત શાસ્ત્ર કરે છે પોકારા.
અંતર જ્યોતિ રૂપ છે આત્માનંદ, માયાપર સ્થિત રહે કર્ણાનંદ;
આત્મા જ્યોતિ છે કલ્યાણ રૂપ, જ્યોતિપર જ્યોતિ સ્વયં પ્રકાશમ.
સ્વામી નારાયણ કહે સુનો ગુણીજન, ગુરુશિક્ષા ધરી રહો ચિત્તમગન;
ગુરુ ગુરુ ધ્યાન કરો તમે સદા, નિવારણ કરે ભવસાગર આપદા.

श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचित

सदाचार ।

જગદગુરુ શ્રી મચ્છંકનયાર્ય શ્રી શાન્દામહ દ્વારકા સંસ્થાનાધીશ્વર
શ્રીમન્માધવતીર્થ સ્વામી.

શ્રીમચ્છંદ્રાચાર્યવિરચિત

સદાચાર.

સદ્ કહેતા આત્મા, આચાર કહેતા ક્રિયા, એટલે આત્મા સાક્ષાત્કાર થયા મધ્ધી જ્ઞાની પુરુષનું આચરણ કેવી રીતે હોય છે તેનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરનારી વિદ્યાનું નામ સદાચાર.

સચ્ચિદાનંદકંઠાય જગદંકુરહેતવે ।

સદોદિતાય પૂર્ણાય નમોઽનંતાય વિષ્ણવે ॥ ૧ ॥

કોઈ પણ પુસ્તકરચનાના આરંભમાં ગણપતિ વિગેરેની આરાધના કરવામાં આવે છે તેમ આ જ્ઞાન માર્ગનું પુસ્તક હોવાથી અહીં આ અનંત કહેતા જેનો આદિ અને અંત નથી એવા વિષ્ણુની આરાધના શરૂઆતમાં કરવામાં આવે છે.

અર્થ:—સત્, ચિત્ત અને આનંદરૂપ વિષ્ણુ જેનો હેતુ જગતનો અંકુર છે એટલે જેની ઉત્પત્તિ, જગત્ અને લય છે એવા હરહમેશ્વ સ્થિતિ રહેનાર પૂર્ણ એવા વિષ્ણુને નમસ્કાર કરે છું.

વિવેચન:—સૃષ્ટિની પૂર્વે જે (સત્) સદા કાયમ (આત્મા) છે તેજ કેવળ પ્રાંતિ વગરનો, જ્ઞાન અજ્ઞાનની પેલી બાજુએ રહેનાર કેવલ બ્રહ્મ છે. ઉત્પત્તિની અગાઉ સૃષ્ટિ મધે આશ્રય કરી વ્યાપી રહેલું નામરૂપ છે તે તે પદાર્થ મધે બ્રહ્મ છે. પાંચ ભુતથી ચારે ઉત્પત્તિઓ જરૂર, અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજ જે દેખાય છે તે મધે ચંચળ ચૈતન્યતત્ત્વથી ભાસન થતો બ્રહ્મ છે. એ પાંચ તત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓનો બાધ કરતા જેને નામરૂપ ઉત્પન્ન થાય તેનો પણ લય કરી વિવેકવિચાર કરતા જે શેષ વસ્તુ રહે તે ચૈતન્ય તે બ્રહ્મ છે. જે ત્રણ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો નથી. એવો ત્રણ કાળથી બાધ રહિત સદોદિત કાયમ રહેનાર આત્મા એજ સત્તરૂપ (સદ્રુપ) બ્રહ્મ છે. તે એના લક્ષણ સ્વરૂપથી સમજવાનું છે.

ચિદ્રૂપ (ચિત્તરૂપ) બ્રહ્મનું લક્ષણ:—જડત્વ પદાર્થનું નિવારણ કરતા સ્વરૂપથી તે કાંઈ ભુદ્ધ નથી. ચિદ્રૂપ માયાનું લક્ષણ છે જેનાથી ભાસ અભાસમાન

થતા લક્ષણો ત્રુતિથી વિરૂદ્ધ છે. એ માયાને સ્વતંત્ર કીધી એટલે તેનો નિષિદ્ધ કરતા જે બાકી રહે તે ચિદ્રુપ બ્રહ્મ છે. માયા સહિત સર્વ જડત્વ બ્રહ્મ છે એવી ચિદ્રુપતાથી માયાને જાણવી એનેજ આ વિદ્યાથી બુદ્ધિ કેહેવાય છે. ખુલ્લી આંખોથી સર્વત્ર સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ આંખો બંધ કરવાથી જે કાંઈ અનુભવમાં આવે છે તેજ બ્રહ્મનું સર્વજ્ઞપણું બતાવે છે; કારણ સર્વની હસ્તી છતાં સર્વને જાણે છે, સર્વનો લય પણ દેખે છે છતાં પણ તે પ્રકાશ કરે છે, એવો પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશકરનાર બ્રહ્મ છે. વૃત્તિ નષ્ટ થતા સુષુપ્ત અવસ્થાનો જાણનાર એ સ્વયંજ્યોતિ છે. એ જાણનાર ચિન્મુર્તિ, વૃત્તિના અભાવને દેખે છે, અભાવ માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો માનસિક જ્ઞાનથી લય થાય છે. એ જ્ઞાનનું નષ્ટપણું થવાથી કેવળ સાક્ષી રહે છે. ચિદ્રુપ બીજી રીતે ભાસમાન થાય છે તે એવી રીતે કે તે જ્ઞાન લયનો સાક્ષી છે એ આપણે પોતે અનુમાનથી સમજીએ છઈએ. આપણો લય આપણે પોતે જોઈએ છઈએ જેને માયાના અભાવથી દુષ્ણ કેહેવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે આપણે પોતે વૃત્તિઓનો લય સમજીએ જોઈએ. જેથી ચિદ્રુપનો લય થવાથી સદ્રુપ જાણવામાં આવે છે; અને સદ્રુપમાં ચિદ્રુપનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી ચિદ્રુપ સત્ય ગણાય છે. એ સત્યનું જડત્વપણું અનાયાસે જવાથી સદ્રુપ વાસ્તવિક રહે છે. સત્ત એનું ચિત્ત એનાથી બ્રહ્મને જાણવો એનું નામ સત્ત ચિત્ત (સચ્ચિદ્). હવે તેનું ત્રિજુ લક્ષણ આનંદ પ્રતિપાદન કીધેલું છે.

જ્યાં દુઃખની અવધી પુરી થઈ કે જે છે એ સદાકાળ કાયમ અવસ્થા, એજ આનંદ, અને તેજ બ્રહ્મનો આનંદ. સુખ દુઃખનો અભાવ તે નિર્ગનંદ. તે સદા કાયમ છે અને તેમાંજ આનંદ પૂર્ણ છે. એ બ્રહ્મના ત્રણ લક્ષણ એટલે સત્ત, ચિત્ત, આનંદ (સચ્ચિદાનંદ). સુખ દુઃખનો અભાવ એટલે જડ વસ્તુમાં ભેદ નહીં અને જે સદા કાયમ છે તેજ સત્ય છે એવી બુદ્ધિ તેજ આનંદ મનાય છે. જડ ચૈતન્ય એનો વિકાર જાણવો જોઈએ. સુખ દુઃખ વિકારી છે તેમાં આનંદ નથી જો કે તેમાં ચૈતન્યથી સુખ દુઃખ દેખાય છે, કારણ તેમાં જડ તત્વ ગુપ્ત છે. જડત્વ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સુખ દેખાય છે અને તે લય પામે છે ત્યારે દુઃખ જણાય છે અને ત્યાં આનંદની સમાપ્તિ છે. પણ જ્યારે આદિ અંતમાં વિકાર હોતો નથી ત્યારે તે આનંદ પ્રગટ થાય છે એવો એ સત્ત ચિત્ત આનંદ છે. એ ત્રણમાં ભેદ એકનો નથી.

હવે અનંત :—એ બ્રહ્મ સ્વભૂતિ, વિભૂતિ અને સ્વાગત ભેદ રહિત આવરણ આદિ કોઈ નથી, પણ ત્રણ કાળમાં અને ત્રણ અવસ્થામાં કાયમ છે.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પુર્વે કાંઈ બેદ ન હોતો પણ ઉત્પત્તિ વખતે બેદ રહે છે. જેથી જીવ અને ધર્શ એ શબ્દોનો હૃદય થાય છે એ તત્વનો સન્નતિ બેદ છે. તેવી રીતે જડ પણ દેખાય છે તે વિન્નતિ બેદ છે. સ્વરૂપ સ્ફુરણમાં એ સ્વાગત બેદનું લક્ષણ દેખાય છે એવી રીતે સૃષ્ટિ કાલે પણ બેદ દેખાય છે ત્યારે અનંત કેમ કેહેવાય? કારણ જેવી રીતે દરપણમાંનો ભાસ દરપણથી જુદો કેહેવાય છે તેવી રીતે અવિદ્યાથી જીવ અને ધર્શ કેહેવાય છે; જે અવિદ્યાકૃત ઉપાધિના ખોટા ભાસથી દેખાય છે પણ ખરા સ્વરૂપથી તે એક રસ અલ્પ છે. સન્નતિ વિન્નતિ અને સ્વાગતમાં કંઈ પણ બેદ નથી પણ ત્રણમાં અનંતત્વ પુર્ણ છે. અલ્પ સર્વદા સર્વકાળે પરિચ્છેદ રહિત સર્વ વ્યાપક છે. અલ્પસ્વરૂપ શીવાય કોઈ પણ પદાર્થ નથી વસ્તુપરિચ્છેદ લક્ષણ એ અલ્પ કેહેવાતો નથી. જે જે દેખાઈ ભાસમાન થાય છે તે ઉત્પન્ન થઈ લય પામે છે તે પદાર્થ અપુર્ણ સમજવો પણ પુર્ણ તો તે એક જ છે. આંગતુક લક્ષણ:—જેમ મૃગજળનું મુખ્ય કારણ સૂર્ય છે તેમજ જગતરૂપના ખેળનું મુળ કારણ અધિષ્ઠાન અલ્પ છે. સૃષ્ટિ વખતે જગત દેખાય છે, પણ તેનો લય થતા દેખાતું નથી. સ્વરૂપ વગર જગત દેખાતું નથી ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયનું અને સ્થિતિ સંહારનું કારણ અધિષ્ઠાન અલ્પ છે. જેવી રીતે ઉત્પત્તિનું કારણ છે તેવી રીતે સ્થિતિ લયનું પ્રયોજન છે. માયા એનું સુદૃઢ બીજ છે. ગુણ સામ્ય એ માયા ઝાડનું થડ છે અને તેના સત્ત્વ રજસ અને તામસ એવા ત્રણ ગુણો વિસ્તાર પામે છે. પાંચભુત એની ઉપશાખા, સ્થાવર જંગમ આદિ તેની ડાંખલીઓ, સુખ દુઃખ એવા એ કૃણ એવો એનો બીજ ક્રમ છે. એનો ભોકતા જીવ છે જેને ખરું ખોટું એવું નામ રાખ્યું છે. એ સર્વ પ્રપંચ એ વૃક્ષના છે. એ જગતરૂપના કારણમાં “અહ” અલ્પ (અહંકાર) સ્ફુરે છે તેજ માયા જાણવી; જે સ્વરૂપ વગર હોતી નથી. માયા કેહેતા કાંઈજ નહી. પણ સત્ય અધિષ્ઠાન કેવળ અલ્પ છે. તે અલ્પ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. પણ સત્ત ચિદ્રુપથી દેખાતો નથી પણ અસ્તી ભાતિથી જોઈએ તો તે પદાર્થ કોણ છે એવો વ્યાપક અલ્પને વિષ્ણુનામથી ખોલાય છે. કાંણુ જ્યાંસુધી વસ્તુ દેખાય છે ત્યાંસુધી તેની વ્યાપકતા કેહેવાશે પણ પદાર્થનો નાશ થવાથી તેની વ્યાપકતા દેખાતી નથી. એ કારણથી એ લક્ષણને આંગતુક લક્ષણ કેહે છે અને એ ઉપરથી અલ્પને આલેખવો એ એ લક્ષણનું ચિન્હ છે.

सर्ववेदांतसिद्धांतप्रथितं निर्मलं शिवम् ।

सदाचारं प्रवक्ष्यामि योगिनां ज्ञानसिद्धये ॥ २ ॥

અર્થ:—સર્વ વેદાંત સિદ્ધાંત ગ્રંથમાં કલ્યાણરૂપ મળ રહિત શિવ જેનાથી યોગીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે સદાચાર છે.

ટીકા:—સત્ત શબ્દ નિર્વિકાર આત્મારૂપ છે આચાર શબ્દ ક્રિયારૂપ વિકારી છે ક્રીયારૂપ જે આચાર તેનો અધિકાર અજ્ઞાન છે. જ્ઞાતા પાર અપાર હોવાથી તેને ક્રીયા સંભવે નહી. જેની જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ છે તેને ક્રીયા કંઈકામ આવે નહી, તેથી જ્ઞાતાની નિવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. સદ્રુપ જેવો પરિપૂર્ણ છે તેવો જ્ઞાતા આપણા સ્વરૂપને વિષે પરિપૂર્ણ સમજે છે અને એવું જ જ્ઞાતાને આચાર રૂપે ધ્યેય અને ધ્યાન હોય છે, એવું સિદ્ધિનું લક્ષણ સાધક શિવાય અન્યને જોવાનું વ્યર્થ છે. વેદ અને ઉપનિષદ વિગેરેના માહવાક્યનો અર્થ પરિપૂર્ણ અંતર્યામી છે. વેદાંત મધે બ્રહ્મ એ નિશ્ચય આત્મા છે જે કલ્યાણ નિજ રૂપ શીવ છે તેને માયા જગતનો આરોપ લાગુ પડતો નથી તેમજ તેને અહંકારનો દોષ લાગુ પડતો નથી. જે કારણથી તેને નિર્મળ કહેવામાં આવે છે. વેદાંતસિદ્ધ જ્ઞાનની યોગથી સિદ્ધ થવાય છે. જેનું લક્ષણ નહી કે તે જ્ઞાની હોવો જોઈએ પણ પૂર્ણ સમાધાની હોવો જોઈએ. એ ઉપરાંત જે પણ વિશેષણ તેને અધિકારથી લાગુ પાડે તો ત્યાં દોષ વિરોધ આવ્યા વગર રહેશે નહી. હઠ યોગ મંત્ર જપ તપ કરનાર, તીર્થવાસમાં રહેવાની ખટખટ કરનાર, એઓ અધિકારી ગણાતા નથી. તેમજ વેદ અધ્યન કરનાર, વ્યાકરણ જાણનાર, અથવા ગર્વ અને ઇચ્છાવાલાઓને એના શ્રવણથી આત્મા હીત થવાનો નથી. કામ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કાંધે પરંતુ નિલનૈમિત્તિક કર્મમાં ગુંથાયલો રહ્યો છે તે એવા અધિકારને પાત્ર થયો એમ ન સમજવું. કારણ તેને ક્રિયાના ઓછા અધિકપણાવિષે અભિમાન રહે છે અને તેને શ્રવણ મનનથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત થાશે નહી; પણ જે સર્વ પ્રપંચથી દુર થઈ ત્રિવિધ તાપની અવધિને મુકી બેઠો છે તેજ એ બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકારી છે, કારણ તેને બધું મિથ્યા લાગે છે અને તેનો નિશ્ચય એકજ સત્ય વસ્તુના નિવારણમાં છે. દ્રવ્ય દેખતા માટી સમાન તે ગણે છે. મનનું આકર્ષણ તેના ઉપર થતું નથી મનનો અહંભાવ તથા તૃષ્ણા તેને છોડેલી હોય છે. સ્વપ્ન અને જાગૃતનું જ્ઞાન જેને છેજ નહી, વિષય વાસનાનો ત્યાગ કાંધેલો છે. ઇન્દ્રિયોને વિવેકથી તેને દમન કાંધેલી છે. પ્રારબ્ધથી સુખ નિરર્થભિમાનથી ભોગવે છે. વેદાંત શ્રવણ ઉપર પ્રિતી રાખી સ્વાનુભવથી તર્ક કાઢી તે અર્થમાં પોતાનું મન ઘાલે છે, એ વિગેરે જેના લક્ષણો હોય તેજ આ ત્રિપયનો અધિકારી છે, એવોજ અધિકારી સુલભ એવા વિચારથી તરતજ સદ્ગુરુ પ્રસાદ વડે પરપાર પામે છે, પ્રાતઃસ્મરણ, શૌચ, સ્નાન, સંધ્યા. જપ તર્પણ આમિહોત્ર, અર્ચન, મૌન વિગેરે નામમાત્રથી ભિન્ન છે તો પણ તે

ભિજતા વિવેક વિચારથી નિદ્રિધ્યાસન છે, એવી રીતે જ્ઞાતાનું સમાધાન થાય છે. વેદમાં એ ભાગ કાઢા છે જેના અધિકારીઓના એ વર્ગ જુદા છે, (જુઓ ઉપોદ્ધાત) અંતઃકરણ શુદ્ધ થઈ જેને ક્રિયા કર્મની ખટપટ લાગે છે અને જેને ઉપદેશથી વિચાર જ્ઞાન થઈ સમાધાન થયું છે તેવાઓને ગાયત્રીને ૪૫ નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રાતઃ સ્મરામિ દેવસ્ય સવિતુર્ભર્ગ આત્મનઃ ।

વરેણ્યં તદ્દિ યો યો નશ્ચિદાનંદે પ્રચોદયાત્ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—પરમાત્મા અમારી બુદ્ધિને બ્રહ્માનંદમાં પ્રેરણા કરે છે તેવા મારા નિરવધ આત્માનું હું સવારે સ્મરણ કરું છું.

ટીકાઃ—સ્વપ્રકાશક દેવ ઉત્પત્તિ કર્તા હોવાથી એને સવિતા એવું નામ આપેલું છે. સર્વ દહનનો સ્વભાવ હોવાથી તેનું ભર્ગ એવું નામ આપેલું છે પ્રાતઃ કહેતા અજ્ઞાનતાનો અંત અને જ્ઞાનસુર્યના પ્રકાશનો વખત, સુર્યનો અસ્ત ઉદય થાય છે તેમ જ્ઞાનસુર્યનો ઉદય અસ્ત થવો જોઈએ એવી ભાવના કરવી એ વિપરીત વિચાર ગણાય. કારણ સુર્યનો ઉદય અસ્ત નથી. જોકે તેત્રથી દેખાય છે ખરો, પણ તે તો સદાકાળ પૃથ્વીની એક બાજુએ પ્રકાશ કરી બીજી બાજુએ પ્રકાશ કરે છે જેથી દષ્ટિ ન પડતા આપણે રાત કહીએ ઈશ્ય અને પાછો દસ્યમાન થાય છે ત્યારે પ્રાતઃ કહીએ ઈશ્ય. એ ભેદાભેદ નામની કલ્પનાથીજ છે. તેવી રીતે જેને આત્મા નથી જાણ્યો તેને અજ્ઞાનતા છે. પણ જ્યારે તે અનુભવથી આત્મજ્ઞાન જાણવા લાગે છે ત્યારે તેની-તે-સ્થિતિને પ્રાતઃ કહે છે. આત્માને જ્ઞાનાજ્ઞાન છેજ નહી પણ જીવ દેહાભિમાનથી જ્ઞાન અજ્ઞાનની કલ્પના કરે છે. જાતા જ્ઞાનમાં સમર્થ થઈ અજ્ઞાન નષ્ટ કરી સદા જ્ઞાનસ્થિતિમાં રહે છે અને કાળને પણ ઓળખતો નથી કારણ વિચારથી તેમાં જ્ઞાનનો ઉદય સદા કાયમ રહે છે. જેથી તેવા જ્ઞાતાને પ્રાતઃ નથી. જે બુદ્ધિને પ્રેરે છે તે આત્મા અસંગ નિર્વિકાર ત્રણ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત કુટસ્થ છે. આંકાશ પદાર્થમાત્રને લેપન કરતો નથી તેમ વૃત્તિઓથી અલિપ્ત એ આત્મા છે. બુદ્ધિવૃત્તિથી ક્રિડા ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્રણ અવસ્થા તેથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્રિડાના પ્રભાવથી જગૃત, સ્વપ્ન અને બુદ્ધિની વિશ્રાંતિથી સુષુપ્ત જે ત્રીજી અવસ્થા બુદ્ધિની લીનતાથી થાય છે. પ્રેરણા કરવી એથી આત્મા વિકારી ગણાય છે પણ તેમ નથી; કારણ બુદ્ધિને પોતાનું ચલણ નથી, કર્મ જડ કહેવાય છે. માયા એ બન્નેનો પડદો છે. ચૈતન્યપણાને જીવ અને માયા બન્ને સરખા છે, જે ચલણત્વથી જણાય છે, ત્યારે પ્રેરણા કરનાર

કાણુ? કારણુ આત્માત્વ વિકાર વિનાનો છે; પોતે ચેષ્ટા કરતો નથી, પણ બુદ્ધિ ચલે છે એવી શંકા થાય, સારે જ્ઞાતા સમજે છે કે આત્માને ચલણુ નથી. એ બુદ્ધિનો ચલણુ કરનાર સમર્થ પરમાત્મા છે. બુદ્ધિ વિકારી ચેષ્ટા કરે છે જેથી પ્રેરક બુદ્ધિનો માલીક આત્મા છે. બુદ્ધિ એક ઉપલક્ષણુ છે. તેના ઉપર મન આદિ ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણુ છે. એટલે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણુ, મન અને બુદ્ધિ એ સત્તરતું ચલણુ આત્મા સત્તાથી થાય છે. જે યોગથી મનથી મનન વિગેરે કલ્પના થાય છે પણ મન તે અધિષ્ઠાનને જાણતો નથી. પ્રાણુ જે સત્તાથી ચાલે છે તે સત્તાને તે વિકારી કરી શકતો નથી અને જે સત્તાથી આંખ દેખે છે તે આંખ તેને દેખતી નથી. તે તે યોગથી બીજી ઇન્દ્રિયોતું સમજવું. એવો સુક્ષ્મ-વહેવાર જીવ સહિત સાચો હોય છે. ઉદ્ભવ સ્થિતિ અને લય અધિષ્ઠાનથી સાક્ષીત્વ થાય છે. એવો સર્વ લિંગનો સમુદાય જેતું હિરણ્યગર્ભ નામ છે તે જીવ અને ઇશનો લય ઉદ્ભવ અધિષ્ઠાન સત્તાથી કરે છે. જ્યાં વ્રતિ ઉત્પન્ન થઈ વિષયાકાર થાય છે ત્યાં તેની અધિષ્ઠાનમાંજ સમાપ્તિ થાય છે અને એજ અજ્ઞાન છે એમ જ્ઞાતા સમજે છે. કારણુ એમ થવાનો હેતુ ચિદાનંદ છે. જેને બુદ્ધિને આનંદી કહેતા નિર્મમ કીધી કે સુષુપ્તિ સમયે વ્રતિના અભાવની સરખી સ્થિતિ સમજવી. જે બુદ્ધિ પ્રેરક તેજ સ્વપ્રકાશક આત્મા. જેનો ભર્ગાદિ એવું લક્ષણુ છે. જે ત્રણ કાલમાં સરખો છે. એવો દેવ બધાને પ્રકાશ કરે છે. જે વહેવાર જીવનો થાય છે તે આપણા સ્વપ્રકાશથી જાણે છે અને પોતાના જ્ઞાને કરીને સર્વનો લય અંત જાણે છે. આથી તેને ચિદ્રૂપ કહેવાય છે. સવિતા કહેતાં ઉત્પન્ન કરતા ઇશ્વર, એટલે જેનાથી આ જગતનો પ્રસાર છે. અને જ્યાં છે ત્યાંજ રહે છે અને સર્વનો લય કરે છે તેજ સવિતા. જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંજ તેનો લય થાય છે આજ હેતુથી સવિતા કહેવાય છે. ભર્ગ:—જેનાથી માયા અવિદ્યા કામ-કર્મ જીવશીવ વિગેરે જગતનો ભ્રમ-જેનો નામ રૂપ વગેરેનો ભસ્મ કરી અસ્તી ભાતિ એજ ખરા છે એવું જ્ઞાન કરતા છે જેથી એને ભર્ગ કહેવાય છે. બ્રહ્માનંદનું સુખ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને શ્રુતિ નિરતિશયાનંદ (જેની તુલના નહી થઈ શકે એવો આનંદ) કહે છે એને અકૃત્રિમાનંદ કહે છે. જે આનંદ સ્વતઃ સિદ્ધ છે જેથી તેને વરેણ્ય કહે છે. એ આનંદ શીવાય બીજો આનંદ નથી. એ આનંદ જેને પ્રાપ્ત થાય છે તેને તદ્રૂપતા નિશ્ચય થાય છે એવો તે તેજશ છે. આ પદને અધિક શબ્દ આત્મા લગાડ્યો છે. કારણુ તે અભેદ તથા પરિપુર્ણ છે. આત્મા બુદ્ધિનો પ્રેરક, સર્વમાં વ્યાપ રહેલો, સદ્રૂપ એકજ દેવ ચિદ્રૂપથી પ્રકાશિત છે. જેનો સવિતા જગત હેતુ છે. ભર્ગ શબ્દ નામ રૂપનો બાધ કરી નિરતિશય આનંદ જેનો હેતુ છે તે આપે છે વાસ્તે વરેણ્ય કહેવાય છે. આ એનું અંગલક્ષણુ છે.

જે લક્ષણથી વરેણ્ય સ્વભાવલક્ષણ છે. સવિતા ભર્ગ પ્રેરક છે એવા બે લક્ષણથી **બ્રહ્મની** પરિપુર્ણતા જાણવામાં આવે છે. જીવ અને શીવ એકજ છે, એ ગાયત્રીનું માહાવાક્ય છે. તત્ પરમાત્મા અને ત્વં પ્રેરક આત્મા એજ આત્મા ને પરમાત્મા એજ આ માહાવાક્યનો લક્ષણાર્થ છે.

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ ॥

ચદેકં કેવલં જ્ઞાનં તદવાહં પરં બ્રહ્મ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અન્વયવ્યતિરેકથી જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહેલું એકજ જ્ઞાન તેજ કેવલ બ્રહ્મ છે, એવું સ્મરણ કરવું.

ટીકા:—અંતઃકરણવૃત્તિ ઇન્દ્રિયદ્વારા વિષયમાં પ્રવર્તે છે જેથી પ્રાણી માત્રને સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે એ સ્થિતિ જાગૃત. બુદ્ધિ જાગૃતના સંસ્કારથી વિષયોમાં નાચે છે જેથી અપાર સુખદુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્વપ્ન અવસ્થા અને બુદ્ધિ નિઃશેષ હોતા લીન થઈ પુર્ણ સુખમાં વિશ્રાંતિ લે છે જેથી દુઃખનો કંઈપણ લેશ માત્ર હોતો નથી તે સુષુપ્ત અવસ્થા. જાગૃતના જ્ઞાનની સ્ફુરણા તે અન્વય અને સ્વપ્નમાં જાગૃતિ જેવાં સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે તે વ્યતિરેક. સ્વપ્નમાં જ્ઞાનની સ્ફુરણા તે અન્વય અને સુષુપ્ત કાલમાં સ્વપ્ન નષ્ટ થાય તે વ્યતિરેક. એક અવસ્થાનો ઉદય થતા બીજનો લય છે પણ જ્ઞાન તો ત્રણ કાલમાં એક અદ્વય છે. એજ જ્ઞાન તે આત્મા છે. સમાધિ એટલે જ્ઞાતાને સ્વાનુભાવથી દેખાય તેજ ખ્યેય સમાધિ છે. એ આત્મા પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મ કેહેવાય છે કારણ બાલપણ યુવાન તરૂણ અને વૃદ્ધ અવસ્થામાં શરીર વધે ઘટે છે પણ તે તો જે છે તેજ પુરૂષ છે. તેથી લક્ષણાવૃત્તિએ તે અભેદ કેહેવાય છે. ત્રણ અવસ્થાનું જ્ઞાન અને પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ એનું અનુસંધાન હર હમેશ રાખવું એટલે એના સ્મરણ સહિત જાગવું સ્મરણ કરતા નિંદ્રા લેવી અને એમાં પ્રાણ અનુસંધાન કરી રાખવો. દરેક જાગૃતમાં ભોજન આદિ વેહવારમાં આત્મા તત્વનો વિસાર ન પડવા દેવો. એવી રીતે અભ્યાસ કરવાથી નિઃસંશય અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. કારણ વિસ્મરણ ન થવા દેતા આપણેજ જ્ઞાતા થવું એ સાધકનું કર્તવ્ય છે.

જ્ઞાનાજ્ઞાનવિકાસોઽયં જ્ઞાનાજ્ઞાને ચ પશ્યતિ ।

જ્ઞાનાજ્ઞાને પરિત્યજ્ય જ્ઞાનમેવાવશિષ્યતે ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન અજ્ઞાનનો વિકાસ હું પોતે છું જ્ઞાન અજ્ઞાન પોતે રહે છે જ્ઞાન અજ્ઞાન પરિત્યાગ કરીએ તો જ્ઞાન અવશેષ રહે છે.

ટીકા:—જે જે દેખાય છે અને સુક્ષ્મત્વે જાણે છે એ જે બનેનું મૂળ જ્ઞાનાજ્ઞાન તે વિલાસ છે. જે જ્ઞાનાજ્ઞાનરૂપે સાચો દેખાય છે.

અહં બ્રહ્મની સ્ફુરણા યદ્ય એ સ્ફુરણા જ્ઞાનથી જણાઈ એમ જણાવવાથી પૂર્વ અજ્ઞાન સ્થિતિનું વિસર્જન થાય છે તે અજ્ઞાન. એ જ્ઞાનના સાકાર થયો તે વિપરિત જ્ઞાન કારણ મૂળ અજ્ઞાન રૂપ હતો તે જ્ઞાનરૂપ થયો અને તે જ્ઞાન સર્વત્ર જોવામાં આવ્યું વારતે વિપરિત જ્ઞાન. કારણ એ વિપરિત જ્ઞાન જાસમાન થયું એનું નામ વિલાસ. કારણ એમાં જ્ઞાન અજ્ઞાન બંનેના કારણનો સમાવેશ થાય છે. અજ્ઞાન તે આવરણ શક્તિ અને તેનેજ જ્ઞાનથી વિક્ષેપ કેહે છે. અજ્ઞાન પ્રકૃતિ અને જ્ઞાનપુરૂષ સ્વયંજ્યોતિ એ બંનેનો વિલાસ છે. પણ એ બંનેથી જુદો જે સાકારરૂપે દેખાતો નથી અને જે બારે બ્રહ્માંડમાં અણુરૂપ વ્યાપ્ત છે, એ બંનેના બ્રમ્હનુ નિરશન આત્મજ્ઞાનથી થાય છે. અસ્તી જાતી ઉપરાંત જે નામરૂપ મિથ્યા છે તેને યથાર્થ રીતે ઓળખવામાં આવે છે ત્યારે આત્મા જ્ઞાન થાય છે. જે જ્ઞાનથી આત્મા જાણ્યો તેને મિથ્યા સમજી ત્યાગ કરવો જ્યાંસુધી અજ્ઞાન હોય છે ત્યાંસુધી જ્ઞાનનો ઉદય દેખાય છે. વાસ્તે જ્ઞાન અજ્ઞાન બંનેનો લાગ કરી કેવળ જ્ઞાનધન રહેવું એનેજ અંગે બ્રહ્મ કેહે છે પછી જે કાંઈ દેખાય ન દેખાય તો પણ તે બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય થાય છે ત્યારે સંશય મટી જાય છે અને જ્ઞાનાજ્ઞાન નષ્ટ થઈ ચૈતન્ય માત્ર આત્મા દેખાય છે. એને નિર્ગમે બ્રહ્મ કેહે છે. એવા સમાધાની જ્ઞાતાને સ્મરણ વિસ્મરણ કરવું ન કરવું એની સમાપ્તિ થાય છે. એવું કરવું ન કરવા વગર અખંડ જેનું સ્મરણ રહે છે તે એ સંધિનું સમાધાન છે.

આગલા શ્લોકથી વિચાર સાધન અને આ શ્લોકથી સમાધાન એવું એ પ્રાતઃ સ્મરણ છે. એવા જ્ઞાતાના આચરણની ખીજને ખબર પડતી નથી. પ્રાતઃ ઉઠી મુખથી કાંઈ બડબડ કરે છે અને કેહે છે કે અમો નિયમ ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરનાર છઠ્ઠાએ એવો લોકાચાર ચાલે છે. મુખથી ઉચ્ચારણ કરે છે અને મન ખીજ તરફ ભટકે છે ત્યારે સ્મરણ કેવી રીતે થાય ? એ સર્વ જ્ઞાન વગરનું છે.

અત્યંતમલિનો દેહો દેહી ચાત્યંતનિર્મલઃ ।

અસંગોઽહમિતિ જ્ઞાત્વા શૌચમેતદ્વચક્ષતે ॥ ૬ ॥

અર્થ :—દેહ અત્યંત મલિન છે, આત્મા સદોદિત નિર્મળ છે, તે અસંગ છે, તે હું જાણું છું, તેની શુદ્ધતા ખોલીએ.

ટીકા:—દેહ એક ઉપલક્ષણ સર્વ તત્વમાં મલીન છે જેની શુદ્ધતા કેહેવી ? સ્થુળ દેહ હાડ માંસનું છે. સૂક્ષ્મ દેહ કામાદિ વિકારથી ભરપુર છે. અજ્ઞાનથી એ અશુદ્ધતાનો ભંડાર જેવો સ્થુળ દેહ મળ મૂત્રથી અપવિત્ર છે એને શુદ્ધ કરવાથી ફાયદો શું ? એ દેહ જેવો છે તેવો સમજીને જે અસંગ નિર્વિકારને સર્વમાં સાક્ષિત્વ દેખે છે તેનો આત્મા નિર્મળ છે. જેમ માટીનું વાસણ બ્રહ્મ થવાથી ધોવામાં આવે છે પણ તે ધોવાની ક્રિયા ઘટમધેના આકાશને સ્પર્શ કરી શકતી નથી તેમ આ દેહમાં આત્માને પ્રાયશ્ચિત નથી. આકાશ કોઈ ઠેકાણે નથી એમ નથી પણ ત્યાં તે પદાર્થથી અશુદ્ધ થતું નથી. તેવી રીતે આત્મા આ દેહના વિકાર અને અશુદ્ધતાથી અશુદ્ધ થતો નથી. આકાશ જે અતિશુદ્ધ છે પણ શુન્યપણાથી અશુદ્ધ કહેવાય છે પણ આત્મા સદૃશ શુદ્ધ બુદ્ધ છે. આકાશ તેમ નથી. ઈશ્વર માયાએ કરીને જીવ અશુદ્ધ છે જેથી શુદ્ધતા દેહેને લાગુ પાડે છે પણ આત્મા નિર્મળ છે જેથી તેને શુદ્ધતા લાગુ પડતી નથી. તે એવો નિર્મળ અસંગ પૂર્ણ છે તેની વળી શુદ્ધતા કેવી ? દેહ બુદ્ધિનું પાપ જાય કે અખંડ બ્રહ્મ સ્ફુરે છે, સાધક નિદિધ્યાસનથી સદૃશ શુદ્ધતા મેળવે છે ત્યારે જ્ઞાતાનો શૌચ વિધિ શું છે ? તેનું લક્ષણ કેહેવામાં આવે છે.

મન્મનો મીનવન્નિત્યં ક્રીડત્યનંદવારિઘૌ ।

સુજ્ઞાતસ્તેન પૂતાત્મા સમ્યગ્વિજ્ઞાનવારિણા ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન અજ્ઞાન નષ્ટ કરી જે કાંઈ પૂર્ણપણે રહે છે તેનું નામ ઉત્તમ વિજ્ઞાન. એવા વિજ્ઞાન જળથી મનને આનંદ સમુદ્રમાં હરહરેશ ક્રિડા કરતું રાખવું એટલે પૂર્ણપણાથી સ્મરણ કરવું.

ટીકા:—મીઠું જેમ પાણીમાં નાંખવાથી પાણીસાથ એકત્ર થાય છે તેમ એ મન ક્રિડા સ્નાનમાં નિમગ્ન રહે એવા સ્મરણથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ સાગર જે નિત્ય પરિપુર્ણ અપાર છે તે મધે મનને નિરંતર ક્રિડા કરતું એવી રીતે રાખવું કે સ્વપ્ન જાગૃત્ત અથવા સુષુપ્ત અવસ્થામ જે જે પદાર્થ માત્ર જોવામાં આવે છે તે ચિન્માત્ર બ્રહ્મ છે. જડ ચૈતન્ય કહાડી નાંખી નામરૂપનું વિસર્જન કરી જે દશ્યમાન થાય છે તે બ્રહ્મ છે. અંતરમાં કોઈપણ પદાર્થનું સ્મરણ વિસ્મરણ થાય અને ભાસ માત્રથી દેખાય તો ત્યાં સિચ્ચિદાનંદ જેવો. કલ્પના નષ્ટ કરી વિજ્ઞાન જળમાં ડુબકી મારી નામરૂપ બિલકુલ નષ્ટ કરી સચ્ચિદાનંદ સીવાય નામરૂપ દેખાય નહીં એવો પણ નિશ્ચય થવો જોઈએ. જેવીરીતે સમુદ્રની માછલી જળ વગર જીવી રહેતી નથી તેવી રીતે બ્રહ્માનંદમાં મને ક્રિડા કરતા રહેવું જોઈએ. એવું સ્નાન જ્ઞાતાનું છે. જ્ઞાની વિચારથી બાળે છે કે જ્ઞાતાનો આચાર અક્રિયરૂપ છે.

અથાઘમર્ષણં કુર્વાત્પ્રાણાપાનનિરોધતઃ ।

મનઃ પૂર્ણે સમાધાય મમ્નઃ કુંભો યથાઽર્ણવે ॥ ૮ ॥

અર્થ:—પ્રાણ અપાનનો નિરોધ કરીને અધમર્ષણ કરવું જેમ કરવાથી શરીર મમ્મ રહે છે તેવી રીતે મનને પુર્ણ સમાધાનમાં રાખવું.

ટીકા:—યોગ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરક કુલંક અને રેચક પ્રાણાયામ કેહેવાય છે. અપાનનું અધો ગમન અને પ્રાણાનું ઉર્ધ્વ ગમન એ મુખ્ય ગતી છે. શકિત ખીજ તે સાકાર, અને પુરુષ ખીજ તે દ્વકાર, એ એ અક્ષર (સોહ) અધો ઉર્ધ્વગામી છે. એ વાયુ મધે રહીને પ્રાણ સહિત આવન જાવન કરે છે તેને જ્ઞાતા અર્થથી જાણીને તે “હું છું” એમ સમજે છે. સાકારથી નામરૂપ દેખાય છે અને દ્વકારથી નષ્ટ થાય છે. એવો અધોઉર્ધ્વગમન ઉદ્ભવ અને લયનું કારણ છે એ એ અક્ષરને એક કરી (સોહ) અર્થરૂપ સાક્ષીને જાણવો એને નિરોધરૂપ પ્રાણાયામ કેહેવાય છે. નામરૂપ જે ગોચર છે તેનો જડભાગ (સાકાર) છોડીને જે પ્રકાર રહે તે રેચક; અસ્તિ ભાતિપ્રિયરૂપ બુદ્ધિને સાકારરૂપે સાંધી એ પુરકની વિધીથી સાક્ષીત્વ જોવું. દેહનું ચંચલરૂપ જાણવું જે અધિષ્ઠાનરૂપ ખરૂ છે ત્યાં મનનો અંકુર છે એવો નિશ્ચય કરવો આ નિશ્ચિંત કુલંક છે. જ્યાં મનનો અંત છે એવું ત્રિવિધ પ્રાણાયામમાં ઓળખવું. એવા પ્રાણાયામ વડે મનને પૂર્ણપણે સ્થાપવાથી એ મન સ્વરૂપથી કંઈ જાણું નથી. જ્ઞાનથી સ્વરૂપને જાણીને મનનો આરોપ કાઢી નાંખો એટલે અધિષ્ઠાન સેહેજ આપોઆપ છે. ભિન્નપણુ ગયું કે અંકુર તદાકાર થાય છે, આત્મારૂપ સમરસ અભિન્નપણુ આવે છે. જેમ ઘટ પાણીમાં ડુબાવતા અંદર બાહર પાણીથી વ્યાપ્ત રહે છે તેવી રીતે એવું નિરાધારી થયણુ મન પુર્ણ થાય છે. એવી રીતે મનને સ્થાપિત કરીને અધમર્ષણ કરવું કે જ્યાં દ્વૈત ભાવ નષ્ટ થઈ પૂર્ણ અદ્વૈત રહે છે. અધ શબ્દથી પુણ્યપાપ એ આપોઆપ બન્ને નષ્ટ કરીને અધમર્ષણનું મુખ્ય સ્વરૂપ જાણવું. એવું અધમર્ષણ યુક્ત જે સાધક જ્ઞાન મેળવે છે તે થોડા વખતમાં નિર્જાગે બ્રહ્મ થાય છે. એવો નિર્જાગે બ્રહ્મ થયેલો સિદ્ધ જાણવો જેને અમૂક કરવા ન કરવાની દુરશદ મળતી નથી. હવે સંધ્યા વિધિ કેહેવામાં આવે છે.

લયવિક્ષેપયોઃ સંધૌ મનસ્તત્ર નિરામિષમ્ ।

સ સંધિઃ સાધિતો યેન સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥૧૯॥

અર્થ:—લય-વિક્ષેપની સંધીમાં મનને વિષય રહિત રાખી એ સંધિ જે સાધક સંધિ છે તે નિઃસંશય મુક્ત થાય છે.

ટીકા:—લય એટલે સમાપ્તિ અને વિક્ષેપ એટલે ઉદ્ભવ. એ બન્નેની સંધિએ સામાન્ય પ્રકાશ મારી શક્તિ (જ્ઞાન) છે. મનનો ઉદ્ભવ થાય છે

અને એ ઉદ્દેશ્ય વિશેષ ઉપર જાય છે ત્યારે ખીજા ભાવથી તેનું આચ્છાદન કરવું. એવી રીતે એકનો એક દેખાયા ન છતાં વિષયમાં વધે છે ખરો પણ એ બન્નેની સંધિ સાંધતા સામાન્ય શાક્ષી સમજાય છે. જે વખતે વિક્ષેપના પ્રકારથી મન પદાર્થકાર થયું હતું તે વખતે તે મન જ્ઞાનઅજ્ઞાનનો સામાન્ય સાક્ષી થાય છે જનગૃતિ અને સ્વમની વચ્ચે અને સુષુપ્તિની પુરણી ન થાય તેની અગાઉની સંધિ ભારી જ્ઞાન ગૃથિ સર્વ જનગતને છે. તે સંધિને જોવાથી જનગૃતિની ખબર પડે છે. સર્વદા સંધિ ઓળખવી તે સાંધિમાં જે સખશ એક કદપના લય પામીને ખીજી કદપના ઉઠે નહીં એવા વિચારથી મન ઘાલે છે તેને એ સંધિની ખબર પડે છે. એવી રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોના કાર્યકર્મની સંધિનો સામાન્ય સાક્ષીકાર કરવો જેથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય પોત પોતાના વિષયને પકડે છે. એ વખતે જ્યારે મન ઉદાસ વૃત્તિમાં જાય છે ત્યારે સર્વ કદપનાથી રહિત થઈ સામાન્ય પ્રકાશકને ઓળખવો જોઈએ. જેમ જેમ એ સંધિને પકડે છે તેમ તેમ શુન્યતા દેખાય છે અને પછી વિચાર થાય છે કે સ્વયંજ્યોતિ કેમ જોવાય? એ સંધિમાં મન આદિ સ્ફુરતી વિચાર વગરની ન થવાથી મન સેજ સુખમાં રહે છે. એવી સંધિ સાંધે છે તે વિચારમાં અભિન્ન રહી મુક્ત થાય છે એમાં સંશય નથી. નામરૂપની ભિન્નતા દેખાય છે ત્યાંજ મનની સ્ફુરણા વધતી જાય છે પણ અભિન્નપણુ છે ત્યાં મુક્તા પણ છે. અભ્યાસથી આ સંધિ સાંધતા તત્વનો પ્રકાશ દુર રાખી સામાન્યના-લય ઉદ્દેશ્ય જોતા રહેવું. સ્વાનુભવથી સામાન્ય સમજાય પછી વિશેષ જોવો એ સંધિ સાંધવાની ક્રિયા (સંધ્યા) પવિત્ર છે, જ્યાં કંઈ પણ ભેદ નથી, એ સંધ્યામાં જપ પણ જોઈએ, જેનું રૂપ નિચે પ્રમાણે:

સર્વત્ર પ્રાણિનાં દેહે જયો ભવતિ સર્વદા ।

હંસઃ સોહમિતિ જ્ઞાત્વા સર્વબંધેઃ પ્રમુચ્યતે ॥૧૦॥

અર્થ :—સર્વ પ્રાણિના દેહમાં સર્વદા જપ ચાલે છે. સોહં હંસ જાણીને સર્વ બંધનથી મુક્ત થાય છે.

ટીકા :—જે જે જંગમ પ્રાણિઓમાં પ્રાણનો પ્રવેશ છે તે પ્રાણિઓમાં અનાયાસે જપ થાય છે એને અજપા (ક્રિયા વગર થનારો) જપ યોગીઓ કહે છે, એ બે અક્ષરથી તેઓ પટ (આધાર, સ્વાધીષ્ઠાન, મનીપુર, અનહદ વિશુદ્ધિ અને આસનાચક્ર) ચક્રોથી સાંધે છે; પણ આ જપ જ્ઞાનિને અવસ્ય કરવાનો નથી. કારણ આગલ જણાવેલા ગાયત્રીના અર્થનો આ બે અક્ષરમાં સમાવેશ કરવાનો છે. બ્રહ્મ પ્રત્યગાત્મા છે. તેના બે અક્ષર છે. એક અક્ષર ઈંકાર, તેના બે અક્ષર છે

એટલે ઓમ અને તેજ ત્રિપદારૂપે વિસ્તાર પામેલા છે. આ હંસ ગાયત્રી ત્રણ પદમાં અકાર ઉકાર અને મકારમાં છે જે સમજવાતું છે. અહીંયાં ખરો વિચાર કરવો છે કે જેથી જપમાત્રથી ભવસાગરમાં પાછું આવવું ન પડે. આત્મા અભિન્ન બ્રહ્મ છે જેના લક્ષણનું નિરૂપણ આગલ થઈ ગયું છે. આ સંધ્યાનૃપ અનાયાસે સાધકને થાય છે. વિચાર લક્ષણથી એ જપને કાળવેળની જરૂર નથી. આસન, પંચપાત્ર વિગેરેની જરૂર નથી. તે અક્રિયારૂપ છે તથા નિર્લેપ અને સ્વચ્છ છે. હવે તર્પણ વિશે કેહેવામાં આવે છે.

તર્પણં સ્વસુખેનૈવ સ્વેન્દ્રિયાણાં પ્રતર્પણમ ।

મનસા મન આલોક્ય સ્વયમાત્મા પ્રકાશતે ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સ્વ ઇન્દ્રિયોતું તરપણુ કરી નિજ તૃપ્તિ સુખ કરવું (કેવી રીતે કે) મનને પ્રબોધ (જ્ઞાન) આપવો જેમ કરવાથી પોતે આત્મા પ્રકાશે છે.

ટીકા:—પરમાત્મા અસંગ નિબળનંદ રૂપ છે તેનો અલંગ નિબળે થવાથી તૃપ્તિ થાય છે. સ્વસુખને વાસ્તે જ્ઞાનથી ઇન્દ્રિયોને તૃપ્તિ કરવી કે જે તૃપ્તિ થવાથી વિષય કારણમાં ઇચ્છા પાછી થતી નથી. સૃષ્ટિ કાલે ઇન્દ્રિય દેવ નિજ સુખની ઇચ્છા કરે છે અને કેહે છે કે એવું સુખ અમોને કયે ઠેકાણે મળશે. પણ જ્યાંસુધી ઇન્દ્રિયો વિષયસુખ તરફ બર્હિમુખ થાય છે ત્યાં સુધી એ નિજસુખ મળતું નથી કારણ એવા વિષય સુખથી તૃપ્તિ ન થતા વધારે વધારે એવા સુખની તેઓને હુધા લાગે છે. વાસ્તે અજ્ઞાન નષ્ટ થાય તોજ જ્ઞાનસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. એવા વિષય સુખની ઇચ્છા દરવાથી પરમ સુખની તૃપ્તિ આવે છે અને ઇન્દ્રિયો કેવી તૃપ્ત થાય છે એ શબ્દોમાં વર્ણવાતું નથી. વાસ્તે ઇન્દ્રિયો જ્યારે જ્યારે પોત પોતાના વિષય ભણી જાય ત્યારે ત્યારે ત્રાસથી તેને પાછી તે વિષયોમાંથી ખેંચી લેવી અને તેમ કરવાના અભ્યાસથી નિજસુખની પ્રાપ્તિ થાશે, અને તેથી ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થઈ આનંદ વૃષ્ટિ આવે છે, એવી રીતે જ્ઞાતા સમાધાન કરે છે જે અજ્ઞાનીને સમજ પડતી નથી મનને સમજવવાની રીત એ છે કે મનનો વિષય અવિવેકી છે તેને વિવેકથી બોધ આપવો. વિવેક અને અવિવેક વિષયપર મન છે તેને જગૃત કરી બન્નેને ઐક્ય જેવો તો સ્વયં આત્મા પ્રકાશશે. “હું આત્મા અસંગ છું અને એકલાનો અલંગ છું” એવી રીતની શુદ્ધ કલ્પનાથી મનને ઉમંગ કરવું. અશુદ્ધ કલ્પના જ્ઞાનથી જાય છે, શુદ્ધ કલ્પના ઉડી જાય છે, પછી જે કાંઈ રહે છે તે નિજ આત્મા

પ્રભા છે. અહંબ્રહ્મનું સ્પુરણ ગયું નિબળે બ્રહ્મ થયેા કે સુખ દુઃખ વગરનું નિબળત્મા સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા સમાધાનથી ઇન્દ્રિયો તૃપ્ત થતા જ્ઞાતાનું તર્પણ કેહેવાય છે. હવે અગ્નિ હોત્ર વિષે વિવેચન.

આત્માનિ સ્વપ્રકાશાગ્નૌ ચિત્તમેકાદૃતિં ક્ષિપેત્ ।

અગ્નિહોત્રી સ વિજ્ઞેય હતરે નામધારકાઃ ॥૧૨॥

અર્થ :—આત્મા સ્વપ્રકાશ અગ્નીમાં એક ચિત્તની આહુતી અરપણ કરે તેને અગ્નિહોત્રી જાણવો બાકી બધા નામધારી છે.

ટીકા:—દેહ કુંડને શુદ્ધ કરી વિવેકથી લીપણ કરી ઉપસાહિત સાથ અતુષ્ય સાધનથી તૈયાર કરવો; તે એવી રીતે કે આત્મા આ કુંડ વાસ્તે નિયેના અરણીનું કાળ છે, પ્રણવ તેની ઉપરના અરણીનું કાળ છે અને જ્ઞાન વિચાર એ મંથન સ્થાન છે અને મંથન અનુસંધાન છે. કામ આદિ ભુંગલી (પુક્યાની) છે જેમાં કિંચિત જ્ઞાન અગ્નિ પડતા સન્નિધ વૈરાગ્યથી પુક મરાય છે જેથી જ્ઞાન અગ્નિ ઓછી થતા જવાળા બ્રહ્માંડમાં જાય છે અને નામરૂપનું વિસ્મરણ જતા આત્મા પ્રકાશ થાય છે. એવી અગ્નિ પ્રગટયાથી એક આહુતિ ચિત્તની યોજના કીધી જે ચિત્ત નામરૂપ કલ્પનાથી અગાજી વિકારી થયેા હોતો. નિજ અનુભવથી એ ચિત્તની આહુતિ લઈને આત્મા અગ્નિ સ્વયંભૂજ્યોતિમાં નાંખતા અગ્નિ પ્રજ્વલત થઈ નામરૂપનો નાશ કરી અસ્તિભાતિરૂપનું બરાબર માપ બતાવ્યું. જે એવી રીતે ચિત્તની આહુતીને આત્મા જ્યોતિમાં અરપણ કરે છે તેજ ખરો અગ્નિહોત્રી કેહેવાય છે. બાકી બધા દેહાભિમાનથી અગ્નિહોત્રી કેહે છે. હવે અર્ચન કેહેતા પુજા વિધિ :—

દેહો દેવાલયે પ્રોક્તો દેહી દેવો નિરંજનઃ ।

અર્ચિતઃ સર્વભાવેન સ્વાનુભૂત્યા વિરાજતે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ :—દેહ દેવાલય છે. દેહની અંદર દેવ નિરંજન છે. સર્વાત્મભાવથી સ્વાનુભાવે વિરાજમાન દેવની પુજા કરવી.

ટીકા:—દેહ એક ઉપલક્ષણ છે જે જે આંખોથી જોવામાં આવે છે તે દૃશ્ય બ્રહ્માંડ સંપૂર્ણ છે. જડરૂપે દેહ એ દેવલ છે, દેવ માનવાદિ મલીને પંચભૂતના ચાર ખુણાથી દેવલ શોભે છે, એવા મારા દેવલની અંદર આત્મા બ્રહ્મ નિર્વિકારી પોતાની સ્થિર જંગમથી નિરંજન દેવ તરીકે છે. અહંકાર એનો પુખ્તરી છે, જે દેવલમાં સર્વ સામગ્રી લાવીને દેવને અર્પણ

કરે છે. જીવ-ધર્મવરના અદ્વૈતથી આ દેવનું સ્નાન થાય છે અને જડ જાતિ વિવેકથી ગળી જઈ તેનો ગંધ બતાવ્યો છે, ચંચળપણાનો પુષ્પ બતાવ્યો અને જીવ-અલ્પરૂપ દોરા (ચૈતન્યતંતુ) થી અર્પણ કીધું. સત્-ચિદ્રૂપનું અરપણ કરતા દેવ અતિ શોભાયમાન થયા, અજ્ઞાનનો ધુપ કાઢ્યો, જ્ઞાનનો દીવો કાઢ્યો, પ્રકાશનો ધુર (ધુમાડો) કાઢ્યો નિજ તૃપ્તિનું પ્રણીનવધ, અખંડ એક રસનું પાન સોપારી, દ્વૈત ભાવ રૂળમાં મુક્યું, એ જેને વિશે સમાધન થયું છે, તેની દક્ષણા અર્પણ કીધી, એવી વ્યતિરેકરૂપે પુજા થઈ; સર્વાંતર એક દેવ વિરાજમાન છે એ જ્ઞાનનો ઉદય તે પ્રદિક્ષણા થઈ. પછી સર્વમાં હું છું અને સર્વમાં દેવ પરિપુર્ણ છે એ સર્વાત્મ ભાવે પુજન એ જ્ઞાતાનું પુજન છે, અને જે પુજન સર્વભાવે સ્વાતુભૂતિને કાળત્રય બાધ્યથી વિરાજમાન છે. એ પુજની પ્રવૃત્તિથી અજ્ઞાનીને ખબર પડતી નથી અને વિધિ પૂજન કરી પોતે અભિમાન ધરે છે હવે મૌન ધ્યાન વિધિ.

મૌનં સ્વાધ્યયનં ધ્યાનં ધ્યેયં બ્રહ્માનુચિંતનમ્ ।

જ્ઞાનેનેતિ તયોઃ સમ્યક્ષિવેષાંતઃપ્રદર્શનમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—સ્વાધ્યયન તે મૌન, અભ્યયિંતન તે ધ્યાન, વાણી મનને જ્ઞાનથી નિષેધ કરી ધ્યેયનુ દર્શન ઉત્તમ છે.

ટીકા:—વેદ અધ્યન સમજવું જોઈએ અને વેદ શું છે તે જાણવું જોઈએ. અહંબ્રહ્મનું સ્ફુરણ થયું તેની અગાધિ આદિ નારાયણ છે. જેનાથી વેદ ઉત્પન્ન થયો છે, મુખ્ય રૂપ તે વેદનો પ્રણવ કેહેતા ઝંકાર છે. જેનું અંગ ત્રણમાત્રા છે. તેને સાકાર સમજવો જે એકજ પુરૂષનો પ્રકાર છે. “અર્ધમાત્રાને હકાર સમજવો જે સાક્ષિ માત્ર છે એટલે અકાર, ઉકાર, મકાર, અર્ધમાત્રા અને બિંદુ. એવા એના પાંચ અંગ છે. અર્ધમાત્રા તે ધ્વનિ છે અને બિંદુ સાદ પુરનાર એવા પ્રણવરૂપ વેદમાંથી આપોઆપ (સ્વયમ્) નાદ પ્રગટ થયો જે સ્પષ્ટ બોલતા બે અક્ષર જણાય છે. (અગ ડી જણાવેલા જપના પ્રસંગમાં હંસ અક્ષરોનું સ્વરૂપ બતાવી સ્પષ્ટ અર્થ કાઢ્યો છે તેની એજ ગાયત્રી છે) હવે એમાંથી માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, પછી સોળ સ્વર, પચીસ વ્યંજન, ચૈત્ર પછીના સાત મલી ૪૮, અને હ-ક્ષ મલી પચાસ અક્ષરની ઉત્પત્તિ થઈ. જેની વાસ્તવિક રીતે જોતા અકાર-માંથી ઉત્પત્તિ થઈ છે. અકારનું રૂપ ઉકારથી જોવામાં આવે છે, કારણત્વમાં મકાર છે આ બધાનો બીજ પ્રણવ છે. એ પુરૂષ કૃત્ત નથી. શબ્દબ્રહ્મ એટલા વાસ્તે કેહેવામાં આવે છે કે પરા આદિ વાણી તેને પોહોંચી શકે છે એજ વેદની વાસ્તવ્યકતા છે. આગલ પાછલ માત્રા મુકવાથી અનંત શબ્દો

ઉત્પન્ન થાય છે જે બ્રહ્મદેવ આદિથી ઘણાજ વિસ્તાર પામેલા છે. એ રીતે વેદનું નિરૂપણ થયું હવે અધ્યયન શું છે? તેનું વ્યાખ્યાન કરીએ. એ અધ્યયનના એ પ્રકાર છે, એક સાધક અને બીજી સિદ્ધ. સાધકનું લક્ષણ એ છે કે ઉપનિષદનો અભ્યાસ કરે અથવા ગુરુમુખથી શ્રવણ કરે. તેનું અધ્યયન મૌન છે. જ્ઞાતાનું મૌન એ છે કે છેલ્લે બ્રહ્મરૂપ જાણવાથી પાપ પુણ્ય સાર નરશું છોડી દે. એક બ્રહ્મ પરિપુર્ણ છે તેમાં કંઈ દ્વૈત નથી. એની ક્રિયા રાત-દીવસ કરી એના ચિંતનની સમાધિનું ઉત્થાન થવા દે નહીં, આ સાર ખરાબ છે એમ કહે નહીં. સત્ય મિથ્યા છે એમ બોલે નહીં, અને મુખમાંથી આવે તે બોલે એજ મૌન. યથેચ્છાપણથી વાણી કાઢાડે નહીં એ જ્ઞાતાનું મૌન છે. સાધકનું શ્રવણ મનન છે એવું મનનું અનુસંધાન જેને બ્રહ્મચિંતન કહેવાય છે તે જ્ઞાનીનું સર્વ સર્વદા ધ્યાન થાય છે. ધ્યેય બ્રહ્મ પરિપુર્ણ છે, જેના દર્શન વિષે ધ્યાનનો આશ્રય લેતા પણ વાણી મન પોહોચી શકતું નથી એવો અક્ષેપ જો કરીએ તો પણ નિરાધારી કહેવો જોઈએ. જે કારણે જે આકારી દેખાય છે તે બ્રહ્મ નહીં. મનને જે જે જણાય છે તે તે સર્વ મિથ્યા સમજવું. જ્યાં વાણી મનની ઉપેક્ષા થઈ કે ત્યાં વિકાર ગણાય છે. એવી રીતે “આ નહીં” “આ નહીં” (નેતી નેતી) એમ કહેતા કહેતા ભાગલાગ કરતા અવશેષ અધિષ્ટાન નિષેધ અંતક રહે છે કે જે જ્યાં અને ગ્રાહક એ બેઉ એક નથી, એવો જે નિષેધઅંતક અધિષ્ટાન ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એને આખરે શુન્ય કહે છે ત્યાં તેના જવાબમાં એમ પુછવાનું કે દીવો જેને દાર્યો દીવો નહીં જેવો થયો, ખરો, પણ દીવાનું નહીંપણ કોને જોયું? તેવીજ રીતે જેને મન વાચાનો લાગ કીધો અને લાગતાનો વિચાર જેને જાણ્યો? અને જેને સર્વનો અંત જોયો તેને શુન્ય કેમ કહેવાય? તેમજ મન વાણી અને વિચારથી શુન્ય સહિત ભાસ માત્ર જોતાનેજ અનુભવ ગોચર તે ધ્યેયરૂપ બ્રહ્મ છે અને ધ્યેયરૂપ બ્રહ્મ નિર્ગમે આપણે પોતેજ છોઈએ નિશ્ચય જ્ઞાન એની નિશાની છે. એનું નામ પ્રદર્શન, જેની ભેટ આપણુ પોતેજ છોઈએ. અન્યથથી પદાર્થમાત્ર એ ધ્યેય બ્રહ્મરૂપ દેખે છે તેને સદા ધ્યાનથી ઓલખ થાય છે. ચિંતન શબ્દના સ્ફુરણનું અનુસંધાનસાધક કરે છે ત્યારે સિદ્ધને એનું સ્મરણ વિસ્મરણ એ બેમાનું કંઈ હોતુ નથી. જ્ઞાતાનું ધ્યાન એવું છે કે એને એકાંત આસનની જરૂર પડતી નથી પણ જ્યાં જ્યાં મન જાય છે ત્યાં બ્રહ્મ સમાધિ થાય છે. હવે જ્ઞાતાની ભોજન વિધિ.

અતીતાનાગતં કિંચિન્ન સ્મરામિ ન ચિંતયે ।

રાગદ્વેષં વિના પ્રાપ્તં સુંજામ્યન્ન શુભાશુભમ્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—ન સ્મરણ કરવાથી તથા ન ચિંતવન કરવાથી શું ફળ થાય છે? રાગ દ્વેષ મુક્યા વગર કંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી ફક્ત શુભાશુભ ફળ ભોગવાય છે.

ટીકા:—સર્વ વિષયના નામરૂપ મિથ્યા ગણી શુષ્કદુઃખ બન્ને કાઢી નાખ્યા એટલે સુખદુઃખ સ્વપના તરીકે મિથ્યા ગણીને મનમાં ખીલકુલ સ્મરણ રાખવું નહી. કોઈપણ સમયે સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય તો તેનું ચિંતવન ન કરતા નિરાધાર સ્થિતિમાં રહેવું એવા વિચારથી કે જે થનાર જીવિષ્ય થનાર છે જે ન બનનાર છે તે બનનાર નથી, એવી દૃઢ બુદ્ધિ રાખી કાંઈ પણ તેનું ચિંતવન કરવું નહી. ગયુ તેનું સ્મરણ ન કરવું તથા ચિંતવન પણ ન કરવું. પણ પ્રારબ્ધ અનુકુલતાને જે જે પ્રાપ્ત થાય તે ભોગવી લેવું, તેમ દ્વેષ પ્રિતિ કાઢી નાખી શુભાશુભ બન્નેનો ભોગ ભોગવવો તથા પાપ પુણ્યની ગણતરી કરવી નહી. જ્ઞાતાને પ્રારબ્ધ ક્યાંથી હોય એવી જરા પણ કલ્પના થાય તો સમજવું જે કર્મ વગર દેહ રહી શકતો નથી. સચિંત જ્ઞાન નષ્ટ થયું, અહંકારની સાથે ક્રિયામાણ નષ્ટ થયો પણ પ્રારબ્ધ તો ભોગમાત્રના કારણથી દેહ સાથ રહે છે. દેહ આપણો નથી ત્યારે પ્રારબ્ધ ક્યાંથી? કારણ દેહ રહે કે જાય તેની સાથે આપણો શું સંબંધ? આત્મા દેહરૂપ થતો નથી દેહને પ્રારબ્ધ છોડતો નથી. દેહનુ રૂપ પ્રારબ્ધ કર્મ સમજવું. એવું પ્રારબ્ધ ભોગવતા જ્ઞાતા સુખદુઃખ જોતો નથી, હર્ષ શોકની વાર્તા પણ કરતો નથી, તેમજ દ્વેષ પણ કરતો નથી પણ પ્રાપ્ત વસ્તુ અનાયાસે ભોગવે છે. આત્મા દેહથી જુદો હોવાથી દેહવર આત્માધ્યાસ ખીલકુલ થતો નથી. (એ આત્માધ્યાસી અહં-મતા છે અને તે બંધનનું મુળ છે) એવો એ જ્ઞાતા છે અને તે નિરાભિમાનથી રહે છે અને નિશ્ચય બુદ્ધિથી આપણજ આત્મા કૈંઈએ એવો દૃઢ નિશ્ચય તેને હોય છે. અહંકાર વિગેરે જે જે તત્વ ભિન્ન દેખાતો હતો તેનું સંકેત કરી જડ ચૈતન્ય જુંદુ પાડી મિથ્યાથી સત્યને જુદુ કાઢી આપણે આત્મા સત્ય એવો નિશ્ચય કરીને બેસે છે જેથી પોતાની પ્રાંથિભેદન (સરાય નિવારણ) કરીને ચૈતન્ય આત્મા પરિપૂર્ણ છે અને તે અભિમાનથી જુદો છે એવો નિશ્ચય કરી રહે છે. જો કે બાહર વહેવારમાં આચરે છે તો પણ એવા નિશ્ચયથી બાંધ આવતો નથી પણ એક રસરૂપે નિર્ભંગે પુર્ણ બ્રહ્મ રહે છે એજ એનું ભોજન.

અમયં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાનમાહુર્મનીષિનઃ ।

નિજાનંદે સ્પૃહા નાન્યે વૈરાગ્યસ્વાવધિર્મતઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ :—સર્વ ભૂતની નિર્ભયતા એને જ્ઞાતા જ્ઞાન બોલે છે. વૈરાગ્યની અવધિ બ્રહ્મ શિવાય બીજા કોઈની સ્પૃહા ન રહે ત્યારે જણાય છે.

ટીકા:—બ્રહ્મ જે અભિન્ન છે તેને વિશે ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યેય છોડીને નિર્નગે આપણેજ બ્રહ્મ થવું એજ જ્ઞાન નિર્ભય છે. નામરૂપ જમનું મુખ્ય અધિષ્ઠાન મિથ્યાત્વ થઇને પોતે અંગે બ્રહ્મ થવાય તો પછી તેને લય કેનો? જ્ઞાતાનું લક્ષણ નિર્ભય બ્રહ્મરૂપ છે અને સર્વ જૂતો પોતે છે એમ સમજે છે ત્યારે અભય થાય છે. પૂર્ણ જ્ઞાતા કેહે છે કે આ અભયરૂપ સ્થિતિ તે જ્ઞાનની છેવટની સ્થિતિ છે, એ ઉપરાંત ખીણું કાંઈ એ વિષયમાં કેહેવામાં આવે તો તેની વિપરિત જ્ઞાન સ્થિતિ જાણવી. વૈરાગ્યની અવધિ એ જે છે નામરૂપનો ત્યાગ કરી નિર્નગે બ્રહ્મ થઈ સ્વાનુભવથી તૃપ્તિ રહે એવી સ્પૃહા રાખવી. નિર્નનંદ રૂપ થઇને જે જે દેખાય છે તે મિથ્યાત્વ માનવું એજ માયાનો મેળો છે. માયાનો ત્યાગ કીધો કે અંગે બ્રહ્મરૂપ થવાય છે ને વૈરાગ્યની અવધિ છે. બ્રહ્મરૂપમાં સર્વ જૂતોનું મિથ્યાત્વ સમજનાથી હુંપણાનો અંત વૈરાગ્યથી આવે છે એવા વૈરાગ્ય શીવાય બ્રહ્મજ્ઞાન કદી સ્થિત થતું નથી અને જ્ઞાન પણ પૂર્ણ રહેતું નથી. એવી રીતે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એકમેકના સહાયજૂત છે. વૈરાગ્યથી નામરૂપ છોડવું, જ્ઞાનથી બ્રહ્મ જાણવો, પછી દ્વંત છોડી નિર્નગે બ્રહ્મ પકડવો. હવે નિર્દિધ્યાસના લક્ષણ:—

वेदांतैः श्रवणं कुर्यान्मननं चोपपत्तिभिः ।

योगेनाभ्यसनं नित्यं ततो दर्शनमात्मनः ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—વેદાંતનું શ્રવણ કરવું, દષ્ટાંત યુક્તીથી મનન કરવું, યોગથી નિત્ય નિર્દિધ્યાસન કરવું તેથી આત્માદર્શન થાય છે.

વિવેચન:—ઉપનિષદ તે વેદાંતથી પ્રલગાત્મા બ્રહ્મ નિશ્ચય થાય છે જેથી એક પ્રયોજનથી વિષય નિષ્પ્રાંત થાય છે વેદાંત શ્રવણ કરવાથી અદ્વય ઓળખવામાં આવવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણુ બ્રહ્મ છતાં નિબ્રમનો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે જેથી દેહ બુદ્ધિનો સંભ્રમ થાય છે, એનું નામ બંધન છે. આપણને બ્રહ્મ નિશ્ચય થવાથી એ જમનો પડદો ખુલે છે અને તેથી સાધક સ્વાનંદને પ્રાપ્ત થઈ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી લવ બંધનનું દુઃખ જાય છે અને સ્વાત્મા સુખે તૃપ્તિ થાય છે એજ વેદાંતનો પ્રયોજન છે. સાધ્ય સાધક, ધ્યેય ધ્યાતા અથવા જ્ઞેય જ્ઞાતા એ સાધનરૂપે તત્વનો સંબંધ છે. એ વિષયનો પ્રયોજન એ છે કે મનુષ્ય અનુબંધનથી પૂર્ણ અધિકારી એ વેદાંતથી થાય છે. ઉપક્રમ (આરંભ) ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) અને અભ્યાસના દષ્ટાંત અને પ્રકારથી કળા

શ્રુતિ થવી જોઈએ. વેદાંતનું કૃણ એ છે કે સંધિની ખરી પ્રતીતિ થઈ કે દેહના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ. સર્વ શાસ્ત્ર છોડી દઈ ધટપટ આદિ બાબુ પર રાખી વેદાંત શ્રવણ કરવું. એ શ્રવણ ગુરૂ મુખે સર્વદા કરવું જોઈએ. ગુરૂ શિવાય એ શ્રવણ પ્રતીત થતું નથી. શ્રવણ એટલે નામરૂપ સ્વભાવે મિથ્યા છે અને બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ છે. એ શિવાય બીજું કંઈ પણ જાણવામાં આવે નહીં. અનેક શાસ્ત્રનું મનન કર્યા સિવાય સંશય મટતો નથી. દૃષ્ટાંત અને યુક્તિથી સર્વ સંશયનો નિષેધ કરીને મનન થતું જોઈએ. શાસ્ત્ર અનેક રીતિને મનન બોલે છે તેમાંથી એક વસ્તુ લઈને બાકીનું વ્યર્થ છે એમ સમજવું. સૂક્ષ્મ વિચારથી પૂર્ણ સ્થિતિ સમજવી. સંશય સર્વ વિષયોનો શાંત થાય, દ્વૈતભાન જતું રહે, ત્યારે મનનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજવાથી બીજું સાધન સમજાય છે. એવી રીતે ચિત્ત દદ થાય ત્યારે અભ્યાસીને યોગ્ય રીતીથી ત્રીજું સાધન મળે છે તે એ કે બ્રહ્મ સત્ય આપણે પોતે હૈંધએ, જગત્ અને જીવ સપૂર્ણ મિથ્યા છે એવું સ્મરણ રૂપે સર્વદા અનુસંધાન કરવું. અનુસંધાનની રીત એવી છે કે જ્યાંથી સ્મરણ ઉત્પન્ન થાય અને પાછું ત્યાં લય થાય કે આપણે નિશ્ચય પોતે હૈંધએ એવું અખંડતામાં રહેવું, તેમાં પ્રાણની નિરોધતા કે મનની સ્તબ્ધતાની જરૂર નથી. જે જે દેખાઈ ભાસમાન થાય છે તે આપણાથી થાય છે એવી ચિત્તવૃત્તિનું નામ યોગાભ્યાસ છે, જ્યાં દ્વૈત ઉત્પન્ન થતું નથી પણ પૂર્ણ બ્રહ્મ એક રસરૂપે આવે છે. હવે નિદિધ્યાસનનું કર્તવ્ય એ છે કે ઉપર જણાવેલી રીતે દદ અભ્યાસથી આપણુ પોતેજ નિશ્ચય થઈએ હૈંધએ અને સ્મરણ કરતાં ન કરતાં આપણને બ્રહ્મ નિશ્ચયાત્મક સાક્ષાત્કાર મળે છે. દ્વૈતાદ્વૈત ભાન જવાથી પૂર્ણ બ્રહ્મ ત્રણ કાળ પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દશકેરર્થિત્વવાચ્છબ્દાદેવાપરોક્ષધીઃ ।

સુષુપ્તઃ પુરુષો ચદ્વચ્છબ્દેનૈવાનુબુદ્ધયતે ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે સુતેલો પુરૂષ શબ્દથી જાગૃત થાય છે તેવી રીતે શબ્દની અર્થિત્ય રચના અને શબ્દથી અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

વિવેચનઃ—શબ્દનું મુળ સૃષ્ટિથી છે અને તેનું સર્વ નામરૂપથી નિર્માણ કીધેલું છે જેનું કાળ જ્ઞાન ઉદયથી આવે છે. જ્યારે અજ્ઞાન હોય છે ત્યારે જીવ સૃષ્ટિ કલ્પવામાં આવે છે અને જ્યારે પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનની જ્યોત નિકળે છે ત્યારે સર્વ મિથ્યા સમજવામાં આવે છે. સર્વ

શબ્દથી અપરોક્ષ જ્ઞાન કેમ થાય? એનો જવાબ એ છે કે મુળથી અંગમાં જ્ઞાન અપરોક્ષ છે, પણ અજ્ઞાનથી તે દુર થઇ મયું છે અને તેથી બ્રહ્મ દેખાતો નથી. દશમાનો દષ્ટાંત શાસ્ત્રકાર એ સખંધમાં વિવેચન કરી આપે છે કે તે પ્રત્યક્ષ દશમો તુજ (બ્રહ્મ) છે. આવરણથી તે દેખાતો નહતો તેજ આવરણના નિવાર્ણથીજ અપરોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. મૂળથી બ્રહ્મ ન હોય ત્યારે શબ્દ બ્રહ્મ કેમ કહેવાય છે? બ્રમથી આપણે બ્રમણતામાં છીએ જે બ્રમ જવાથી અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેવીજ રીતે શબ્દનું કારણ પરોક્ષ અને અપરોક્ષ જ્ઞાન છે. બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ છે, એ શબ્દથી બોલાય છે તેમાં કોઇ પણ જાતનો ભેદ નથી એજ અપરોક્ષ જ્ઞાન છે. ગુરૂ મુખથી માહાવાક્યની રચના અને અર્થ સમજવાથી હું પોતે બ્રહ્મ છું એવું અપરોક્ષ જ્ઞાન શબ્દ રચના શિવાય પ્રાપ્ત થતું નથી.

આત્માનાત્મવિવેકેન જ્ઞાનં ભવતિ નિર્મલમ્ ।

ગુરુના બોધિતઃ શિષ્યઃ શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—આત્માઅનાત્મના વિવેકથી તત્કાલ નિર્મળ જ્ઞાન થાય છે. શિષ્ય ગુરૂને બોધ કરતા સમજવાથી શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મમાં પ્રવર્તે છે.

વિવેચન:—આત્મા અનાત્માનો અંતર વિચાર કરી ઓળખવો અને જોવું કે જે દેખાય છે, લાસમાન થાય છે, તથા સમજવામાં આવે છે તે જડ અને ચંચળના વિકારનું પરિણામ છે. સુખ દુઃખ મિથ્યત્વપણે દેખાય છે તે અનાત્મા અને એવાં એવાં જે અનાત્મા ચિન્હ હોય તે ક્ષણમાં ત્યાગ કરવા પછી જે દેખાય નહી, લાસમાન થાય નહી તથા સમજાય નહી તે સર્વને નિર્વિકારી ઓળખવો, જે સદા સુખ માત્ર આત્મા છે. આ ચિન્હ બુદ્ધિથી સમજી નિશ્ચય કરી અનાયાસે નિર્મળ જ્ઞાન સંપાદન કરવું. જ્યાં જ્યાં જરા પણ ભેદ ન હોય ત્યાં તેનુંજ નિર્મળ જ્ઞાન સંપાદન કરવું; કારણ એના શિવાય ખીણું કોઇ પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન નથી. જેને અનાત્મા આત્માનો વિવેક છે તેજ તેનો અધિકારી છે, તોપણ ગુરૂ, શાસ્ત્ર, અને પોતાનો અધિકાર એ ત્રણ એકત્ર થતાને સમાધાન થવું જોઇએ. ૫૮ શાસ્ત્ર તે વેદાંત; અને ગુરૂ લક્ષણ એજ કે જેને નિર્ભંગે બ્રહ્મ પૂર્ણ હોય, સમાધાન હોય, સ્વાનુભાવે તૃપ્તિ હોય, અને જેના અંકુરમાં પ્રબોધ શક્તિ અને શબ્દ બ્રહ્મની પરિપૂર્ણ ગતિ હોય. એવા સદ્ગુરૂથી સાધકને તત્ક્ષીણ બોધ મળે છે. જેને નિર્ભંગે બ્રહ્મ નથી પણ શબ્દ બ્રહ્મની શક્તિ હોય તોપણ તે સદ્શિષ્યના સંશયને નિવારણ કરી શકતો નથી. જેને

પ્રબોધ શક્તિ પ્રબલ હોય પણ જેના અંગે નિશ્ચલ બ્રહ્મ ન હોય તો તેના બોધથી શિષ્યને કેવળ અનુભવ થવાનો નથી. વાસ્તે જેને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રબવશીત હોય તથા શબ્દ બ્રહ્મની તળામળ કરી શકે એવા દયાળુ સદ્ગુરૂથી પર-માર્થતા મેળવવી જોઈએ. એવા સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી શિષ્યને બોધ મળે છે ત્યારે શબ્દ શાખા બાળુ મુકી તત્ક્ષણ નિજઅર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.

न त्वं दहो नेंद्रियाणि न प्राणो न मनो न धीः ।

विकारित्वाद्दिनाशित्वाद्दश्यत्वाच्च घटो यथा ॥ ૨૦ ॥

અર્થ :—દૃશ્ય દેહ તું નથી, ઇન્દ્રિયો પ્રાણ નાશ પામશે, દેહના ઉપરીત વિકારી મન બુદ્ધિ તું નથી.

વિવેચન :—જડ દુઃખ નાશવંત છે તેને તું અનાત્મા જાણુ. અસ્તી ભાતિ સદા પ્રિયરૂપ આત્મા છે. સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ તું તે આત્મારામ છે. અસ્તી ભાતિ પરમ પ્રિયરૂપ છે. હું છું એવું તને લાગે છે અને એનો સર્વકાળ જે ઉદ્ભવ આવે છે તે અસ્તિરૂપ. જે સર્વદા પદાર્થમાત્રને જાણે છે અને પ્રકાશ કરે છે તેને ભાતિત્વપણે ચિદ્રુપ જાણવો, જે અસ્તિ પ્રિય છે તે આત્માનું સ્વરૂપ છે. એ ખુલેખુલું બોલતાને અસ્તિ ભાતિ પ્રિયત્વ છે તે તારું મુખ્ય સ્વરૂપ છે. નામરૂપે દેખાય છે તે ખોટો આરોપ છે એનાથી સર્વ તત્ત્વ જાણવા. ફેકટ તેને કેહેશે કે “હું છું, હું છું,” તે મધ્યમાં તું અસંગ છે એમ ઓળખવો જોઈએ. હું જ આત્મા એવો દૃઢ નિશ્ચય થવાથી નામરૂપનો લય થાય છે. અજ્ઞાન-તાથી જડને “હું છું,” એમ શા વાસ્તે કેહે છે? સ્થુળ દેહ અસ્થિમાંસનો છે. રક્ત અને વિર્યથી જ જન્મેલો છે તેને તું કેહે છે કે “હું છું.” અસ્થિ, ત્વચ્ચા, નાડી, માંસ, રોમ એ જૂમિનો અંશ છે એથી તે અવિનાશી આત્મા કેમ થાય? શુક્ર, શોણિત, લાલ, પરશેવો, મુત્ર એ પાણીનો અંશ છે જે આત્મા નથી. બુદ્ધિ તરશ, નિંદ્રા, મૈથુન, આલશ એ તેજના છે જેથી વિકારી છે. આંકુચન, પ્રસરણ, નિરોધન એ વાયુથી ચલણ વળણ થાય છે જેથી વિકારી છે તે આત્મા નથી. કામ, ક્રોધ, મોહ, ભય, શોક એ આકાશના કારણ છે જેને મૂઢ લોક નિઃસંશય આત્મા કહે છે. એ સઘળા પાંચ જુતોના નિમિત્તથી અને માતા પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ છ વિકાર ત્યાંને ત્યાંજ રહે છે જન્મીને વધે છે અને યુવાન થઈ વૃદ્ધિ થાય છે. પ્રાણ નાશ પામે છે તેથી તે આત્મા કદી થતો નથી, નાશવંત અને જડ પોતાની મેળે હાલતો નથી એ દુઃખનું પાત્ર છે. જગૃત્તિ અવસ્થા જડની છે, તે સ્વતંત્ર નથી, તેની સાથે લિંગ દેહનો સંબંધ થવાથી તેનો વ્યવહાર

ચાલે છે, સુક્ષ્મ દેહ શિવાય ભોગ પ્રાપ્તિ નથી કારણ સ્થુળ દેહને બાહ્ય મુકીને તે વેહવાર કરે છે. તરમાત્ બુદ્ધિની અવસ્થા જડ દ્રવ્યથી ઓળખવી. હસ્ત પાદ મસ્તક અને અંતર ઇન્દ્રિયો (તનમાત્રા) એનું એ કૌતક છે. જે “માર્ગ,” “માર્ગ” બોલે છે તેનો વિચાર કરીને જોશે તો તે અંતર્યામી છે. જે જડને માર્ગ જુએ છે તે તાર્ગ છે એમ દેખાય છે પણ તે નામરૂપ છે. એવી રીતે સત્યપણા વગર જે ભ્રમથી દેખાય છે તેનો અધિષ્ઠાન આત્મા તું છે. જડ (દેહ) મધે અસ્તીપણું છે, તેને સુક્ષ્મ દૃષ્ટિના અનુમાનથી આત્મા સ્વરૂપ જાણવું, એવું અસ્તિપણું તારી આગળ છે જે આપોઆપ દેખાય છે; તે વાસ્તવિક દેહનું છે. ઘટ જેવો પદાર્થ દૃષ્ટિથી જોતાં આંખ કદી ઘટ થતી નથી. તેવી રીતે દેહ દ્રવ્ય દેખાતા વાસ્તવિક દેહઆત્મા નથી. તેવીજ રીતે દેહબુદ્ધિને છોડીને તું આત્મા પોતે છે, ત્યારે દેહબુદ્ધિ મારા છે એમ બોલાય કેમ? તું ઇન્દ્રિય નથી જે ક્રીયા શક્તિનો સમુદાય છે, જ્ઞાન ઇન્દ્રિયી જ્ઞાનશક્તિ છે એ પંચ ભૂતના કાર્ય છે અને એમાં રજ સત્વના અંશ છે. મન, બુદ્ધિથી નિર્ગમનનો દ્વાર છે, વાચા અગ્નિ છે જેથી અક્ષરનો ઉચ્ચાર થાય છે એ પણ વિનાશી છે. ઉચ્ચાર કરતા મનન થતું નથી તે મધ્યમાનું લક્ષણ છે. મનન ન થતાં ભાસકપણું થાય છે તે પર્યંતિ વાચા છે. ભાસકપણું ન હોય, મનન ન હોય, અને ફોકટ સ્મરણની સ્ફુરણ આવે તે પરા સમજવી તે પણ તું નથી. પાણી (દ્રવ્ય) ઇન્દ્રિ, લેવું દેવું, એ જડત્વનો વહેવાર છે, લાલતું, ચાલતું પગની ક્રિયા છે ઉપરથેન્દ્રિય પ્રજ્ઞપતિ રતી સુખની છે તે પણ વિકારી સ્વયંજાતિ છે તે આત્મા નહીં. ગુદા અધો-દ્વારથી દેહ મળનો વિસર્ગ કરે છે તે કર્મ વિકારી કેહેવાય છે એવી રીતે પાંચ-કર્મેન્દ્રિયોની ક્રિયા ઓળખવી જોઈએ, અને જડત્વના વહેવારથી તેઓના વિષયરૂપ ઓળખવામાં આવતા નથી. જેને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કેહે છે તે શબ્દ આદિ વિષય ગ્રહણ કરે છે અને તે દરેક વિષયની ક્રિયા જાણે છે, ઓત્ર શબ્દથી જાણાય છે અને જ્ઞાન ક્રિયાના લક્ષણથી અર્થ ગ્રહણ કરે છે, એમાં બનેનો સમાવેશ થાય છે. એ ચાર સમજીને જ્ઞાન ક્રિયા ઓળખવી જે સ્વભાવે વિનાશી છે. ઓત્ર દિશા સાંભળે છે, વાયુ ત્વચાને સ્પર્શ કરે છે, આંખ સુર્યને દેખે છે, જીભ રસ સ્વાદ ચાખે છે, નાક ગંધ લે છે, એ દેહની વિકૃતિ છે અને તેમાં સર્વ વહેવાર ચાલે છે. તે મધે તું નિર્વિકારી આત્મા છે તેમાં અસ્તિપણું છે તે તું આત્મા જાણ. અધિષ્ઠાન વગર ભાસમાન થતું નથી. એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ચિદ્રૂપત્વથી જુએ છે ખરી પણ કર્મ ઇન્દ્રિયોમાં નિઃશેષ નથી એવી રીતે દશ ઇન્દ્રિયો અસ્તિ રૂપે આત્મા જુએ છે. એવું ચિદ્રૂપ છે તે તું આત્મા છે. અહીંઆ તારા ચિદ્રૂપનું રૂપ જણાવું નથી

પણ આગળ જતાં તું આપોઆપ જોઇશ. એવી ઇન્દ્રિયોનો વહેવાર જે સ્પષ્ટ રીતે વિકારી સમજાય છે તેનો આધ કરવાથી તુ આત્મા રહે છે. સ્થુળ દેહ જે દૃશ્ય છે તે ઇન્દ્રિયોનો વિકાર જાણવો. પ્રાણથી દેહની જીવતા છે, પણ તે જડ છે. ઉર્ધ્વગતિ પ્રાણની છે. અધોગતિ અપાનની છે વ્યાન સર્વ અંગમાં છે ઉદાન કંઠમાં છે અને સમાન નાભીમાં છે, એનો વહેવાર જડત્વનો છે અને ક્રિયા શક્તિનો વિકાર છે. જીખ, તરશ, ઇન્દ્રિયોનું પોષણ કરતા છે, તે અહીંઆં સદ્રુપે છે. તેને જ્રમથી આત્માપ્રાણ કેહેશે પણ એ ભત્રાત પ્રાણ તું નથી, પ્રાણનો ત્યાગ કરીને તું અવિનાશી આત્મા છે. મનનું રૂપ સંકલ્પ વિકલ્પ છે જેને જગત્ કલ્પનો આરોપ લીધો પણ તે મુખ્ય નિર્વિકલ્પ સ્ફુરણ છે જેનું નામ અંતઃકરણ છે. એના બે ભાગ મન અને બુદ્ધિ; ચિત્તનો ધર્મ ચિંતન તે મનનું રૂપ છે. સંકલ્પ હોય પણ તેનો નિશ્ચય કર્યા વગર કાર્ય થતું નથી, જે વૃત્તિથી નિરાધાર છે તે બુદ્ધિ છે. અમુક કાર્ય અવશ્ય કરે અને અમુક હું હાથમાં નહીં પકડું તે બુદ્ધિ વૃત્તિનો અંહકાર છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અંહકાર એના જુદા જુદા ચાર વહેવાર છે પણ તે મન બુદ્ધિના છે ખરા પણ એ કાર્ય ભૂતોના છે. જ્ઞાનશક્તિ સત્વગુણની છે, ભોગસાધન જીવાત્માના છે, ચંચળ વિકારી છે. આત્મા પ્રકાશ વગર વૃત્તિથી વર્તણૂક ઘડાતું નથી, જ્ઞાનશક્તિ બીજાથી પ્રકાશે છે. બુદ્ધિ અને મન જીવાત્માના વિષયના ભોગ સ્વિકારવા ઇન્દ્રિયોદ્વારા પરિવર્તન કરે છે એવી બન્નેની વૃત્તિને અંતઃકરણ કેહે છે, કારણ તેમાં ઉદ્ભવ અને સમાપ્તિ છે. શોક મોહ, લજ્જા, ભય, કામ ક્રોધ આદિ સમુદાય બુદ્ધિ વૃત્તિના છે. એવી વૃત્તિઓ જાણી એમ સમજવું કે તુજ આત્મા વ્યાપ્ત પૂર્ણ છે, સદ્રુપ અને ચિદ્રુપ એને લક્ષણોથી તેને ઓળખવો. પાણીનું તરંગ જેમ અખંડપણે પાણીમાં રહે છે તેમ તું અંતઃકરણમાં આસ્તિત્વે રહેશે. તારા પ્રકાશથી વૃત્તિ જ્ઞાન તરફ જઈ સોળ વિષય ભોગવતી વૃત્તિ તેજ ચિદ્રુપ છે. અચિદ્રુપથી વિકાર ઓળખવો કે જેથી આત્માનો અસત્, જડ, દુઃખ, બીજા વિચારથી નિકળી જાય. જે અસત્ જડ દુઃખ રૂપ છે તે મિથ્યા ભ્રમરૂપ છે, અસ્તિ ભાતિ પ્રિયરૂપ તેજ આત્મા જાણવો. સ્થુળ દેહ અન્નમય, પ્રાણ અને કર્મેન્દ્રિયો એ પ્રાણમય કોશ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને મન મનોમય કોશ, બુદ્ધિ અને જ્ઞાનેન્દ્રિય એ વિજ્ઞાનમય કોશ છે. એ સત્તર તત્વોના સમુદાયનો લિંગ દેહ છે. સ્થુળ જડ આત્મા નથી સુક્ષ્મનાના વિકાર છે અને એના રૂપ વિચારથી તપાસીએ તો અસત્ જડ દુઃખરૂપ છે. હવે એની અવસ્થા જાગૃતિ સ્વપ્નની સંસ્થાનો અનુક્રમ નથી, વિચાર કરીએ તો પ્રાણના આધારથી અંતઃકરણની વૃત્તિ શ્રોત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા થઈ શબ્દ, સ્પર્શ આદિથી

વિષયાકાર થાય છે ત્યારે તેને જગૃત અવસ્થા કહે છે અને જેને અન્વયે જીવને સુખ દુઃખ હોય છે. ઇન્દ્રિયો વગર બુદ્ધિ વૃત્તિ શબ્દ આદિ વિષયની કલ્પના કરતી અંતર્યામીને જગૃતિના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતા જેવા સુખ દુઃખ ભોગવાવે છે ત્યારે આ સંકલ્પરૂપ વેહવારને સ્વપ્નાવસ્થા કહે છે. જગૃતિનું સ્થાન નેત્ર છે, એટલે સર્વ અંગ ઉપર વર્તન કરનાર નેત્ર ઉપ-સક્ષણ છે. સ્વપ્ન કંઠમાં છે જે સંકલ્પરૂપ વિકાર છે. અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ જે જીવ નામે ઓળખવામાં આવે છે તે અભિમાનરૂપે તદાકાર સ્વપ્ન અવસ્થામાં થાય છે. એવો અભિમાન ધરનાર વિશ્વાભિમાની છે. (વિશ્વ, તૈજશ અને પ્રાણ) જેને સંકલ્પથી કર્તાભોકતા અંતરમાં થાય છે તે તૈજશ અભિમાની છે. “હું સુખી છું, દુઃખી છું, પાપી, પ્રતાપિ છું” એવો સંકલ્પ તે તૈજશ છે. સ્થુળ દેહ માત્ર અકાર છે સુક્ષ્મ તે ઉકાર છે અને રૂપે પ્રણવ અક્ષર છે. વિષય પ્રત્યક્ષ આવતા દૃશ્યત્વે ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થઈ જીવને સુખ દુઃખ કરે છે ત્યારે તે ભોગ સ્થુળનો કહેવાય છે. બુદ્ધિ વૃત્તિને માદ આવતાં વિષય ભાસમાન થતા ચિત્તને સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે જીદ્દો ભોગ છે. સ્થુળ, સુક્ષ્મ, જગૃતિ, સ્વપ્ન, નેત્ર, કંઠ એ વિશ્વ તૈજશ અભિમાન છે અકાર ઉકાર માત્ર અદ્વય છે સ્થુળનો પ્રવિવિક્ત ભોગ અજ્ઞાન કાર્યથી થાય છે.

विशुद्धं केवलं ज्ञानं निर्विशेषं निरञ्जनम् ।

यदेकं परमानन्दं तत्त्वमस्य द्वयं परम् ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—વિશુદ્ધ તે કેવળ જ્ઞાનધન, નિર્વિશેષ તે નિરંજન જે એક પૂર્ણપરમાનંદ તે તું અદ્વય છે.

વિવેચન:—વૃત્તિ અને જ્ઞાનરૂપને એકત્ર કર્યા શિવાય સાકરની મિદાસ સમજતી નથી તેવી રીતે વૃત્તિમાંથી સ્વાનુભવે જ્ઞાન કાઢવું તેનું નામ કેવળ જ્ઞાન, એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, આદિ ત્યાગ કરીને જ્ઞાનનો અનુભવ લેવો તેનું નામ વિશુદ્ધ જ્ઞાન (નિર્મળ જ્ઞાન). તેવીજ રીતે મનનો સંકલ્પ અને બુદ્ધિનું રૂપ છોડીને જે કંઈ સ્વરૂપ દેખાઈ આવે તે જ્ઞાન સ્વરૂપ સમજવું. ચિત્ત તેનું કામ કરેછે અંહકાર મિથ્યા છે એમ જાણી તજ દેવો, જે કંઈ જ્ઞાન દેખાઈ આવે તે ચિદ્રૂપ આત્મા. કદાચ તે મધે વિકાર વૃત્તિ થઈ તો પણ તે જ્ઞાન નિર્વિકારી છે. એવું જે પૂર્ણ જ્ઞાન જે ત્રણ અવસ્થામાં વ્યાપક છે અને નિર્વિશેષત્વે તેમાં વિકાર ભિન્ન છે, સાક્ષીત્વે વિષયના અનુભવથી જગૃતિ જાણે છે, તેવી રીતે સ્વપ્નનો

અનુભવ તેના જ્ઞાનથી થાય છે. શબ્દ જેને ઓળખ્યો તેનેજ સ્પર્શ આદિનેજ અનુભવ થાય છે ફક્ત એમાં વિષયનો ભેદ છે તો પણ જ્ઞાન અભેદ છે; તેવી રીતે સ્વપ્નમાં સાક્ષિત્વ ભાસથી અનુભવ કરે છે તો પણ અવસ્થા ભેદમાં પણ જ્ઞાન છે તેવી રીતે સુષુપ્તિમાં પણ આપણુ સર્વજ-પણે લીન થઇ જઇએ છીંઇએ પણ જ્ઞાનમાં ભેદ કદી થતું નથી. એવી બુદ્ધિ વૃત્તિ બાધ કરતા જે કાંઈ રહે તે વિશુદ્ધ જ્ઞાન. અને એ જ્ઞાન તે તું પોતે દ્રષ્ટા છે. બુદ્ધિ વૃત્તિથી પર છે તેથી તે બુદ્ધિથી તો ઓળખાય નહીં અને તે વખતે જાણુવો જોઇએ; પણ વિકારનો ઉદ્ભવ થાય તો કેમ કરવું? તેના જવાબમાં એ જે કે વૃત્તિ જ્યારે આપણને આપણી મેળે સમજાય છે અને તે વખતે આપણે કહીએ કે તે “હું નહીં” ત્યારે તેજ અજ્ઞાન છે, પણ જ્યારે એ અજ્ઞાન નષ્ટ થાય ત્યારે તાબડતોબ વૃત્તિજ્ઞાન નષ્ટ થતાં આપણુ આપ દેખાય છે. સ્થુળ અને લિંગ શરીર નામરૂપથી ન છતાં નામરૂપ ભ્રમરૂપ દેખાવા લાગ્યું કારણુ અજ્ઞાનથી સ્વસ્વરૂપ જાણાતો નથી અને જે દેહથી સ્થુળ લિંગ દેહની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ તે દેહ ત્રીજો છે (કારણુ દેહ). જ્ઞાનધન તે સ્વપ્રકાશ છે તે છતાં આપણને દેખાતો નથી આ પાંચમે આનંદમય કોશ કે જ્યાં વૃત્તિની સમાપ્તિ થવાથી તે સુષુપ્ત અવસ્થા છે. નહીં જગૃત અને નહીં સ્વપ્ન એવી તે અજ્ઞાન દશા છે. જગૃતિ સ્વપ્નમાં વૃત્તિને અતિશય શ્રમ પડે છે ત્યારે વિશ્રાંતિ આવે છે, “જે આ મારો આનંદ” એવી વૃત્તિ લીન થાય ત્યારે તેને સુષુપ્ત નામ આપેલું છે અને જે અવસ્થા હૃદય સ્થાનમાં કલ્પેલી છે. પ્રણવનો મકાર માત્રા જે ખરેખર અજ્ઞાનરૂપ છે અને જેનો અભિમાની પ્રાણ છે તે અજ્ઞાનને જાણતાં છતાં અહંમ-તાની કલ્પના કરીને કાંઈ વિકાર ન છતાં અનુભવથી સુખ માત્રને પ્રાપ્ત થાય છે તેનુંજ નામ ખરેખર આનંદ ભોગ છે. એવી અજ્ઞાન સુષુપ્તિ સ્થાનમાં મકાર માત્રા પ્રાણાભિમાન છે, જેમાં આનંદભોગનું જાણપણું છે તો પણ તે આત્મા નહીં, પણ જે અજ્ઞાન સ્થિતિને જાણે છે તે આત્મા છે. જે જાણે વૃત્તિ ઉઠે છે ત્યારે સાક્ષિત્વથી જ્ઞાન થાય છે અને વૃત્તિ લય પામતા તે પોતે જાણે છે. વૃત્તિનો લય અનુભવમાં આવ્યો કે વૃત્તિ ઉઠતા સમજાય કે લય અમુક વખતે થયું તે જે જ્ઞાનથી યાદ આવે છે અને જેનું લય કાલે અનુભવ નથી ત્યારે વૃત્તિ કાલે જ્ઞાન કેવું? એવું જ્ઞાન ત્રણ કાળ અખંડ છે એમ જ્ઞાતા જાણે છે. વૃત્તિની પુર્વે જ્ઞાનરૂપ અખંડ છે ઉદ્ભવ કાલે આપો-આપ વૃત્તિથી જાણે છે જેવી વૃત્તિ લય થઇ કે તે વખતે શક્તિ (જ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે એવી ત્રણ કાલે સંચેલી ચિત્તપ્રભા એક છે જેને વૃત્તિ જાણે છે અને તેનાથી આત્મા ઓળખવો, અને વૃત્તિ હોવા છતાં વૃત્તિ વિકારનો ત્યાગ કરવો. સાકર

છોડી તેનું ગળપણુ લગ્નએ છઠ્ઠએ તેવી રીતે જ્ઞાનપ્રભા (પ્રકાશિત જ્ઞાન) ઓળખવું. આપણી શક્તિ વૃત્તિની છે એમ જાણવું. આત્મા કદી અજ્ઞાન છેજ નહીં અને હોતો એ નથી. ચિદ્રૂપ આત્માને સર્વદા જ્ઞાનધન ઓળખવો એ નિજ આત્મા પ્રભા (સ્વપ્રકાશ આત્મા) સર્વદા જ્ઞાનરૂપ આદિ અંતમાં છે તેવી રીતે ત્રણ કાળમાં એક જ્ઞાન જે સર્વદા અખંડ છે તોપણ સદ્રુપથી એ જ્ઞાન જુદું નથી, તેનું જ્ઞાન સ્થિતપણું છે અને જે જ્ઞાન અખંડ પણ છે. આનંદરૂપ આત્મા છે કારણુ સર્વને પ્રિય છે, તત્વના સુખરૂપથી આત્મા પ્રિય છે. વિકારના કારણથી સુખદુઃખ દેખાય છે એ વૃત્તિ વિકાર નષ્ટ થતાં સ્વસુખ પ્રગટ થાય છે. વૃત્તિના આનંદથી સુષુપ્તિ છે. આધિ અને વ્યાધિનું દુઃખ વૃત્તિથી થાય છે પણ સુષુપ્તિમાં સુખદુઃખ કોઈએ જોયું નથી જેથી સુખરૂપ સુષુપ્તિમાં સર્વ સુખદુઃખની સમાપ્તિ છે કારણુ તેમાં આત્માસુખનું અખંડ સુખ અનુભવાય છે. એ અવસ્થામાં સ્વપ્ન જગતિ ઉલંઘન વૃત્તિ જાય છે ત્યારે જે આરંભમાં સુખાકાર થાય છે તે વાસનાનંદ છે. એ વાસનાનંદ અવસ્થામાં ત્યાં વાસના લય પામે કે ત્યાં સુખ થઈ સુખનું અનુભવ આપોઆપ સ્પુરે છે, જો કે તે અવસ્થામાં સુખ અનુભવમાં આવતું નથી તોપણ ઉદ્ધતા સ્મરણથી વિપયનો અનુભવ આવ્યા વગર રહેતો નથી. વૃત્તિ વગર આનંદધન જેનું જ્ઞાન સ્વાનુભુતિ છે તે સદ્રુપ છે કારણુ તે સર્વદા પૂર્ણ છે, સત્ત સર્વ વ્યાપ્ત છે અને તેનું જ્ઞાન અંતઃકરણમાં સ્પુરે છે. તે (આત્મા) સમ્યક્જ્ઞાનંદ છે. કારણુ સુષુપ્તિ કાલમાં (સત્ત ચિત્ત અને આનંદ) ત્રણે રહે છે. અજ્ઞાનથી સત્ત ચિદ્રૂપનું આચ્છાદન કરવું નહીં કારણુ માયા આદિ જગત્તો વેલવાર તે વગર થતો નથી સત્તો આચ્છાદન આદિ ભ્રમ કહો તો નામરૂપ ક્યાંથી ઉદ્ભવે? અને ચિદ્રૂપનો આચ્છાદન આદિ ધર્મ કહો તો જ્ઞાન કર્મ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય? વાસ્તેજ વિકાર નષ્ટતામાંજ આનંદ માત્ર છે જે આચ્છાદન કરવું જરૂર પડે છે ખરું પણ અનાયાસે સુષુપ્તિ પ્રગટ થાય છે, એમ આત્મા સમ્યક્જ્ઞાનંદ છે સુષુપ્તિ નિદ્રાંદ એટલે સુખ દુઃખથી રહિત છે તેમાં અસત્ જડ દુઃખ ખેદ કદિ હોય તો શું થયું? કારણુ જે સર્વદા છે તે છેજ. તે કદી અસત્ નથી સુખ અનુભવ જાણે છે તો પણ તે જડરૂપ નથી, આનંદરૂપી છે પણ સુષુપ્તિ કાળમાં તત્વનો દ્વૈત નથી, અજ્ઞાન નામ જે આધ્યું તે જ્ઞાનથી જાણતા વ્યર્થ થાય છે, એવી રીતે સુષુપ્તિ કાલમાં જડ દુઃખ મિથ્યા છે. જેથી તુજ સમ્યક્દ્રુપ છે. હવે આનંદ વિષે કહીએ. આનંદ વૃત્તિથી સમજાય નહીં તો પછી સુખ કેમ જણાય? તેનો જવાબ એ છે કે જેવું વૃત્તિ વગરનું જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ પરિપૂર્ણ છે તેવો આ

આનંદ અનુભવ વગર ઓળખવો. અગાડી સંધ્યાના નિરૂપણમાં ઉદ્ભવ અને લયના મધ્ય સ્થાનમાં સંધિ સાંધવા સમજવું છે એજ વાસનાનંદ જાણવો. જગૃતિ અને સુષુપ્તિના મધ્ય સ્થાનનો વિચાર કરવાથી એ સોધન જગૃતમાંજ સમજવામાં આવે છે. વૃત્તિ તરંગ છોડી દઇને ખીજ તરંગ ઉત્પન્ન ન થાય કે તરતજ એ સંધિમાં સ્વાનુભાવે, નિજ આત્મા સુખ મળે છે. ધ્યેય ધ્યાનરૂપે ઉદાસ વૃત્તિથી સુખ પ્રાપ્ત થાય ખરું તો પણ એ સુખ વૃત્તિ નિમત્તથી કેહેવાય છે પણ એમાં પૂર્ણ અનુભવ લેવા લાયક છે. એવા સમ્યક્દાનંદધન કેવળ નિર્વિશેષ પૂર્ણ છે વિશુદ્ધ પણ તે એકજ છે માયા આદિનો અધિષ્ઠાન પરબ્રહ્મ છે તેના નિરંજન પદ એ છે; એક ઉત્પત્તિ અગાજી જે છે તે કૃત્યમધે, અને ખીજું પ્રલય વખતે જ્ઞાન અજ્ઞાન વગર તેનું સંચય રહેલું છે તેમાં. એવો જે પરમાત્મા તે પ્રત્યગાત્મા (જીવાત્મા) છે અને તે અદ્વય પદે અભેદ છે. એ અભેદ વૃત્તિ માહાવાક્યના અર્થથી થવી જોઇએ જેથી આ બ્રહ્મની તુ ચિન્મુર્તિ છે. સાક્ષિમાત્ર પ્રજ્ઞાનધન બ્રહ્મ સર્વનો અધિષ્ઠાન અને હું એક પરિપૂર્ણ છું એ સમજવું જોઇએ. આ આત્મા સ્વપ્રકાશ છે અપરોક્ષ બ્રહ્મ અવિનાશી પરિપૂર્ણ અખંડ એક રસ છે.

શબ્દસ્યાઘંતાયોઃ સિદ્ધં મનસોઽપિ તથૈવ ચ ।

મધ્યે સાક્ષિતયા નિત્યં તદેવ ત્વં બ્રમં જહિ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—જેવો શબ્દનો આદિ અંત છે તેવીજ મનની રીત છે એના મધ્યનો સાક્ષી નિશ્ચય નિત્ય છે તેનો બ્રમ તું કાઢી નાખ.

વિવેચન:—મન પ્રાણ આદિ સમસ્ત આપણા શિવાય શું છે એવો બ્રમ કાઢી તું જોશે તો ઉદ્ભવ અને લય છે જેની સાથે તારો સંબંધ નથી. જ્યાં સુધી શબ્દ ઉદ્યો નથી ત્યાં સુધી તારા સ્વરૂપનો સંચય છે. ઉઠીને શબ્દ નિકળે તો પણ તું અખંડ છે. શબ્દોની મધ્ય સ્થિતિ તું જો ઓળખશે તો તે સ્વયંજ્યોતિ સાક્ષિ આત્મા છે, અને જે વિકારી નથી તેવીજ રીત મનની સમજવી. મનની આદિ અંતમાં તું છે. નિર્વિકારરૂપે મધ્યમાં સાક્ષિ અનાદિ તું છે. શબ્દ અને મન એ એક હિપરતું લક્ષણ છે. જ્યાં જ્યાં તત્વથી નિર્માણ થાય ત્યાં ત્યાં આદિ અંતપૂર્ણ છે. મધ્યમાં સાક્ષિરૂપે છે. વાયુ મેઘની ગતિથી ગગનની સ્થિતિનો ભંગ થતો નથી તેવીજ રીતે વિકાર જે આવન જવન કરે છે, તોપણ તારામાં ફેરબદલ ન થતા તું તેવાને તેવો છે. જ્યારે અજ્ઞાન હતું ત્યારે વિકારની હોંશ પૂર્ણ હતી. જેવી રીતે ઘર અને મઠમાં અગન છે તેવી રીતે એ નિશ્ચલ હોંશ ત્હારામાં હતી હવે જ્ઞાન થયું તેથી વિકારને નિર્વિ-

કારરૂપ કહે છે. એથી ભ્રમ નિર્ધારી થયો પણ એ પૂર્ણ જ્ઞાન નથી. જળે કાંઈ દીવસ પોતાનો તરંગ મુક્યો નથી તેમ આકાશે મેઘ છોડ્યો નથી. મન આદિ તારંગ અંગ છે એ છોડીને તું જોશે. કિરણ સૂર્યને છોડતો નથી અગ્નિ જ્વાળાને મુકતો નથી તેમ મન આદિ એ આત્માપણુ છે એમ જાણી તું કદિ મુકીને જોઈ શકીશ નહીં; તથાપિ એ બધુ હું મુકી દઈશ એવો અંહકાર તું ધરશે તોજ નિજરૂપી અંહકાર આવશે એ તને કેમ સમજશે! જેમ જેમ આ ધરશે મુકશે તેમ તેમ વિકાર આવવાનોજ, જેથી નિજરૂપમાં ભિન્નતા આવી સમાધાન થાશે નહીં. તેથી સત્યત્વથી જે સમજાયું છે અને જેને આપણાથી ભિન્ન કલ્પવામાં આવ્યું છે તેનોજ સપ્રતીત (અનુભવયુક્ત) જ્ઞાનથી સાગ કરવો જોઈએ. પ્રાણુ દેહ ઇન્દ્રિયો નામ માત્રથી કલ્પવા જોઈએ નહીં. જે છે તે તુજ છે અને તે તું અદ્વય બ્રહ્મ છે. ભ્રમ કાઢી નાંખ અને એવી નિભ્રમ સ્થિતિમાં રહે. દેહમાં અંહકાર આદિ છે તે સદોદિત વાસ કરનાર છે. વસ્તુને “આ મુકું” “આ પકડું” એ સંકેતનો ભ્રમ તું કાઢી નાંખ. મિથ્યા એટલે નહીં થયલું જો કે દશ્યત્વથી દેખાય છે ખરું પણ તેનાથી આપણુ ભિન્ન છે. જેમ જ્વાળાની સાથે અગ્નિનો અને તરંગ સાથે પાણીનો સંબંધ છે તેમ વૃત્તિ આપણી સાથે લાગેલીજ છે કીરણની સાથે સૂર્ય અને પ્રકાશની સાથે મણી છે તેવીજ રીતે વૃત્તિ સાથે આપણે છે. એક દેહનો દેખાયો અને તેને આત્મ તત્વથી બતાવ્યો તેમ આપણામાંજ બ્રહ્માંડ નિશ્ચયથી, જેમ એક મૃતિકાનો ઘટ જો કે સાચો દેખાય છે તોપણુ વિચારથી જાણાય છે કે બધો મૃતિકાનો છે, તેમ એનું નિરૂપણુ “ત્વ” પદનું “તત્” પદના શોધનથી થાય છે. (જુઓ જ્ઞાનપ્રદેશના વિષયમાં એ સંબંધમાં અપાયેલું વિવેચન).

સ્થૂલવૈરાજયોરૈક્યં સૂક્ષ્મહૈરણ્યગર્ભયોઃ ।

અજ્ઞાનમાયયોરૈક્યં પ્રત્યગ્વિજ્ઞાનપૂર્ણયોઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—સ્થુળ વિરાટની એકજ રીત જે સુક્ષ્મ હિરણ્ય ગર્ભની પ્રતિમા છે તે અજ્ઞાન અને પ્રકૃતિના એકયતાથી જીવાત્માના જ્ઞાનથી પૂર્ણ થાય છે.

વિવેચન:—દેહ જડ અસ્થિ માંસનું તેમજ જડ સમુદાય જૂતોનું છે તેમાં આ વિરાટનો વિસ્તાર છે. જડત્વે બને સમાન છે તેમજ દશ્યત્વે અભિન્ન છે અભેદનું કાર્યકારણ એજ કે સ્થુળ દેહની અવસ્થા જગૃતિ તેવીજ વિરાટની ઉત્પત્તિ, એમાં રતી માત્ર ભેદ નથી, ફક્ત આકાર માત્રનો ફેર છે. જેમ વિશ્વાભિમાની દેહેમાં છે તેમજ બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્મા છે. બનેમાં સ્થુળ દેહનો ભોગવટો છે. બનેમાં સુક્ષ્મ હિરણ્યગર્ભ ચંચલત્વે સમાન માની કાર્ય

કારણ રૂપે સત્તર તત્વની કહી છે, વાયુથી પ્રાણ, ચંદ્રમાંથી મન, બુદ્ધિ-માં બ્રહ્મા એમાં ભેદ નથી, ચક્ષુ સૂર્ય, જીભ રસધર, ઘ્રાણ અશ્વિની-કુમાર એક રૂપે છે. વાયા અગ્નિ, હાથ ઇન્દ્ર, પાદ વામન, ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય પ્રજાપતિ, ગુદા તે નિઋતિ સમાન અને ઠેકાણે સરખા છે એવા સત્તર કળાના અપંચીકૃત ભૂતોના વિસ્તાર કાર્ય કારણ રૂપે અને ઠેકાણે સમાન જુએ છે. સ્વપ્ન અવસ્થા સુક્ષ્મની તેવીજ રીતે પાલણ અવસ્થા વરાટની જાણવી ઉકાર માત્ર અનેમાં સમાન છે. તૈજસ અભિમાની દેહમાં છે તેમ બ્રહ્માંડમાં વિષ્ણુ પાલણ કરે છે પણ વાસ્તવિક કાર્ય કારણ એમ નથી કાંઈ ભેદ છે તે એ કે અજ્ઞાન કારણની રીતી અવ્યાકૃત પ્રકૃતિ જાણે છે એનું સ્વરૂપ આવર્ણ શક્તિ અને ઠેકાણે સરખી છે. પ્રલય તે સુષુપ્તિની અવસ્થા એક રૂપે અનેની સ્થિતિ સરખી મકારમાત્રા છે જે અજ્ઞાનરૂપ છે. પ્રાજ અભિમાનનો ઉપસ્થિતરૂપ પ્રલયરૂપે સંહાર કરે છે અને તમોગુણરૂપે બ્રહ્માંડનું અભિમાન ધરે છે. એવી રીતે પિંડે બ્રહ્માંડ બોલવામાં આવે છે. એમ બોલવામાં સામન્યત્વે સાચા છતાં લક્ષણથી ભિન્નત્વ કેમ કેહેવાય ! નજ કેહેવાય પ્રત્યગાત્મા વિજ્ઞાનરૂપ છે પૂર્ણ બ્રહ્મ સ્વસ્વરૂપ છે તે આપોઆપ અભેદતા કરતા નથી. ઘટમઠ એક છે પણ આકાશ ભેદ જુદો છે. બારીક ભેદ એજ કે પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મા છે એ એવો પૂર્ણ બ્રહ્મથી છે કે કેમ ? સર્વમાં ભિન્ન તો મનાય નહીં નામરૂપ જે દૃશ્ય-માન થાય છે તે બ્રહ્મરૂપ છે. હવે એનું નિરૂપણ કરવાથી તે તું અભિજ છે એ તત્કાળ તેને નિચેના શ્લોકથી સમજાશે :—

ચિન્માત્રૈકરસે વિષ્ણૌ બ્રહ્માત્મૈકસ્વરૂપકે ।

બ્રમ એવ જગજ્ઞાતં રજ્જ્વાં સર્પબ્રમો યથા ॥ ૨૪ ॥

અર્થ :—વિષ્ણુ ચિન્માત્ર (જ્ઞાન સ્વરૂપ) એક રસ; પ્રત્યગાત્મા બ્રહ્મ (ઇશ્વર) અવિનાશ છે રજ્જુમાંથી સર્પનો બ્રમ થયો તેવી રીતે તનો બ્રમ વિલાસ છે.

વિવેચન :—તું અવિનાશી છે. બ્રહ્મ અને આત્મા એક રસરૂપ છે વિષ્ણુ એ નામનું વ્યાપકપણું ચિન્માત્રા અખંડ એક રસ રૂપ છે. જગૂ વિલાસથી તને આ બ્રમ માત્ર છે તેનું નિવારણ કરતા તુંજ તારી મેળે સ્વતંત્ર થાશે તારી ઉપર માયાથી નામરૂપે બ્રમ થયો છે એ જગતબ્રમ હવે કાઢવો જોઈએ. હું બ્રહ્મ છું એ સ્ફુરણ માયાનું લક્ષણ છે તે ભેદમાં સ્વરૂપથી જુદું નથી. જ્ઞાન અજ્ઞાન રૂપ એ અવિદ્યા માયાનું લક્ષણ છે પણ સ્વરૂપથી જરા પણ તું જુદો નથી ત્યાં પ્રતિબિંબ નામ જીવ શીવ એવું રાખ્યું તે સ્વરૂપથી જુદું નથી

તે પ્રકૃતિથી ભૂત અને ગુણની ઉત્પત્તિ થઈ પછી ગુણ ભૂતોમાં પ્રવેશ કરી ભોગ્ય અને સાધન સંપત્તિથી જીવ ભોક્તા થયો, એ ત્રણ ત્રીપુટી પ્રકૃતિની થઈ, આ પેહેલો વિકાર. અવકાશરૂપમાંથી મોટું આકાશ એ નામ થયું એ ચિદ્રૂપથી થયું એ ચિદ્રૂપને કાઢી નાંખીએ તો આકાશ રહેતું નથી અને તત્વમાં તુ આકાશરૂપે રહેશે, તેવીજ રીતે વાયુ અગ્નિ આપ અદિ એવા પાંચ ભૂતોના રૂપ છે તેનાથી આપણે અદ્ય હૈમએ એવો ભેદભાવ રાખવો નહીં પાંચ ભૂતોના રચાયલા જ્ઞાનાંડનો ભેદ જ્ઞાન કાઢી નાખવાથી તુજ જ્ઞાન થાશે. ચૌદિદ ભુવન સમ પાતાળ, વૈકુંઠ કૈલાસ વિગેરે જે છે તે તુજ જ્ઞાન છે. આ ઉત્તમ જ્ઞ અધમ છે, શુદ્ધ છે, અશુદ્ધ છે, આ બંધ છે, મોક્ષ છે એવી ભાવના તારે રાખવી નહીં જેવું ગગનમાં ગગન છે પાણીમાં પાણી છે તેમ તુજ એકરસરૂપ જ્ઞાન વિશ્વમાં છે. તારી અંદર બાહર, ઉપર નીચે, આગળ પાછળ, તુજ એક જ્ઞાન છે. તુજ ગુરૂ તુજ શિષ્ય એવો અભેદ તારા અનુભવમાં આવશે અને ખીજી કોઈપણ વ્યક્તિપર તુ ઢળી નહીં જાય ત્યારે એકનો એક સ્વયંજ્યોતિ આત્મા તુજ પરપૂર્ણ છે એવો તને દૃઢ બોધ થવો જોઈએ.

તાર્કિકાણાં ચ જીવેશૌ વાચ્યાવેતાં વિદુર્બુધાઃ ॥

લક્ષ્યૌ ચ સાંખ્યયોગાભ્યાં વેદાંતેરૈક્યતાનયોઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—ન્યાયથી જીવ બોલાય છે સાંખ્ય યોગના લક્ષ્યથી જણાય છે (પણ) જ્ઞાતા વેદાંતના એક્યતાનો નિશ્ચય કરે છે.

વિવેચન:—ન્યાય એટલે અનુમાન. મનની દૃષ્ટાંત યુક્તી કાંઈ તર્ક કર્યા વગર પદાર્થ દૃષ્ટિ જણાતી નથી એ રીતે લીધેલો ન્યાય તે એક સાંખ્યનો ઉપાય છે. આત્મા અનાત્માનો નિવેડો તેનાથી સમજાય છે પણ જે વેદાંતથી વિરૂદ્ધ છે તે તે સિદ્ધાંતમાંથી બાદ કરાવે છે. કદાચ ન્યાય યુક્તિથી સિદ્ધ થયું ખરું પણ તેનો સ્વાનુભવ થયો નહીં. હજી પર્યંત સર્વ વાચ્યાથી જીવ બોલાય છે સાંખ્ય યોગે જ્ઞાન બતાવ્યો પણ તેની એક્યતા બતાવી નહીં તેથી જ્ઞાતાએ વેદાંતમાંથી એનું રહસ્ય કાઢ્યું. વેદાંતનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્ઞાન અને આત્મા એક છે. એ ઉપરાંત જે જે નામરૂપ ભેદ છે તે મિથ્યા છે. એ એક્યતા સાધકને વેદાંત તાત્પર્યથી થાય છે જેનો સાંખ્ય યોગમાં સંકેત છે.

કાર્યકારવાચ્યાંશૌ જીવશૌ યૌ જહજ્ઞ તૌ ।

અજહજ્ઞૌ તયોર્લક્ષ્યૌ ચિદંશાવેકરૂપિણૌ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—વાચ્ય મધે કાર્યકારણનો ત્યાગ કરી જીવનો અત્યાગ એકરૂપ લક્ષ્ય તેને ચિદંશ બોલવો.

વિવેચન :—અવિધા કામકર્મ સમુદાય એ સ્થુળ દેહને, છે અભિમાનથી જીવ ભોક્તા છે એ ત્વંપદ વાચ્ય. દેહથી વિલક્ષણ સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનધન શુદ્ધ પ્રત્યગાત્મા પૂર્ણ છે એ ત્વંપદ લક્ષ્ય. વિરાટ આદિ દેહ માયાથી તત્વનો સમુદાય છે જેનો નિયંતા ઇશ્વર છે એ તત્પદ વાચ્ય છે. સૃષ્ટિ સ્થિતી પ્રલયરહિત પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ સદા અખંડ અદ્ય અને અનંત છે એ તત્પદ લક્ષ્ય છે. એ બધાને એક્ય કરતા તત્વનો વિરોધ આવે છે જેથી લક્ષણાવૃત્તિથી નિશ્ચય કરવો જોઈએ. એ લક્ષણાવૃત્તિ ભાગ ત્યાગથી છે. ભાગ ત્યાગ એટલે ઉત્પત્તિ નાશ રહિત, જહત એટલે ત્યાગ, અજહત એટલે અત્યાગ, જહદ અજહત એટલે ત્યાગ અત્યાગ એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના લક્ષણ છે. ત્યાગ એટલે છોડી દઈ મિથ્યા મિથ્યાત્વથી સમજવું. અત્યાગ એટલે સત્ત શોધી લેવું. સર્વ અંશ ભાગ કીધા પણ સત્યથી તેમાં લાભ થયો નહીં તો તેવા ત્યાગ લક્ષણને અવહી ભાગ લક્ષણ કહે છે. વાચ્ય ન કાઢતા તત્વમાં લક્ષ્યાસ ન સમજાય અને તેમાં એક્યતાનો નિરોધ ન આવે તો પણ તે અત્યાગ કહેવાય નહીં. એવી રીતે અહીંના ભાગ અત્યાગ લક્ષણાવૃત્તિથી એ બંનેનું એમ છે કે વાચ્ય ત્યાગ છે, લક્ષ્ય અત્યાગ છે. જેમ કોઈ રાજા દેવ પુજામાં બેઠો છે તેમાંથી ઉઠીને શિકારે ગયો તો પણ રાજા તો તેજ છે, તેમ માયા મધે તે પ્રતિબિંબીત થયો જેથી તે સર્વજ્ઞત્વાદિ ધર્મનો ઇશ્વર થયો તોપણ તેને ઉપાધિ તો છેજ એમ કહેવાય. તેવી રીતે અવિધાનો ચૈતન્ય કિંચિત જ્ઞાન આદિ ધર્મથી તેને જીવનામનો સંકેત થયો તેથી એ નામ ઉપાધિથી પડ્યું, પણ તેથી સર્વજ્ઞ ઇશ્વર અને કિંચન્ન અનેશ્વર જીવ એ એક તો ન થાય, કારણ તેમાં વિરોધ આવે છે. વાસ્તે માયાદિ સર્વજ્ઞ ઇશ્વર અને અવિધાદિ કિંચન્ન ધર્મ એ બંને ઉપાધિનો ત્યાગ કરી એક ચૈતન્ય નિવડી કાઢવો જોઈએ. વાચ્ય મિથ્યાત્વથી કાઢી નાંખી તત્વનો લક્ષ્ય નિકળી આવે તો ચિદાંસની ઐક્યતા સહજ થાય છે. ઘટ મઠ બંનેની ઉપાધિ ત્યાગ કરતા ગગનનો ગગન રહે છે તેમ જીવનો વાચ્ય લક્ષણ ત્યાગ કરવાથી આત્મા બ્રહ્મ અનુભવમાં આવે છે. એવું ભાગત્યાગ લક્ષણ વેદાંત સીવાય અન્ય શાસ્ત્રમાં નથી.

કર્મશાસ્ત્રે કુતો જ્ઞાનં તર્કે નૈવાસ્તિ નિશ્ચયઃ ।

સાંત્વયોગૌ દ્વિધાપદ્મૌ શાદિકાઃ શદ્દતત્પરાઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ :—કર્મ શાસ્ત્રનું કેવું જ્ઞાન જેનો તર્કથી નિશ્ચય જણ્યો નથી સાંખ્ય ભોગમાં બેદભાન વ્યાકરણમાં શબ્દ તત્પરતા.

વિવેચન :—નાના યજ્ઞમાં અમુક અમુક પદાર્થે જોઇએ, યજ્ઞ કર્તા અને આચાર્ય જોઇએ, કાંઈ ઓછું હશે—તો પ્રાયશ્ચિત્ત આવશે, એટલું કરીને પણ ખટપટ ફળ જોવા જતા ફળઅરૂપ માલમ પડે છે. દેહ બુદ્ધિનો સંકલ્પ ફક્ત દહ કરવો અને આપણું નિજ સુખ છોડીને, સ્વર્ગ સુખની ઇચ્છા રાખવી અને એ બધું પણ દ્રવ્ય છતાં બીજા માંગવા કરતા બીજું કાંઈ નથી. એવા માયા પ્રવાહમાં પડેલાને તેમાં વિશ્રાંતિ નથી. કર્મ શાસ્ત્રીનું જ્ઞાન બોલવા જેવું નથી. નાના તર્ક કરતા નાના દૃષ્ટાંત અને યુક્તિ જોતા નિશ્ચય એમાંનું પણ કાંઈ એવે નહીં દેહાદિ જગ સત્ય છે કારણુ તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે જે ન દેખાય તે સત્ય નથી, બ્રહ્મ દેખાતો નથી, વાસ્તે સત્ય નથી એવી રીતના અનુમાન પ્રવૃત્તિમાં જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ! જેમ હું સ એકત્ર દુધ અને પાણી છતાં પૃથક પૃથક કરે છે તેમ આત્મા અને અનાત્માથી જુદો કરવો જોઈએ. આત્મા બ્રહ્મ અભેદ છે. તેનો પ્રવર્ત સંવાદમાં નથી. જીવ ધ્રુવરનો ભેદ સત્યથી છે અને માયા એ પ્રધાન છે કદી તે અપ્રમાણ નથી. પ્રલય કાળમાં જો કે માયા લીન થાય છે, તો પણ સર્વથા એનો નાશ થતો નથી, જે નાશ થતી-હોય તો પાછી માયા ઉત્પન્ન ; થાય નહીં, સુષુપ્તિ કાલમાં જોઈએ તો વૃત્તિ તેવીને તેવી છે. બ્રહ્મ સમ્યક્જ્ઞાનદંધન સર્વ શક્તિમાન સર્વજ્ઞ છે એ પાંચ લક્ષણ એકત્ર કરવા જોઈએ. બ્રહ્મ પ્રત્યગાત્માનો ભેદ હતો તે સન્નિવૃત્તિ ભેદ તત્વનો છે, બ્રહ્મને પરોક્ષ લેતા આત્મા અબ્રહ્મ થાય, બીજું માયાની સત્યતાને જીગત્ જીવ સત્ય થાય પણ જગ સત્યતાથી બ્રહ્મ લક્ષણે કેમ પ્રગટ થાય ? બ્રહ્મ ધ્રુવરને એક ક્યો તો સત્ય અને મિથ્યા એક થાય, અને તેમ થાય તો જડ ચૈતન્યનો નિવડો કેના ઉપરથી કરવો ? પ્રકૃતિ પુરૂષના વિવેકથી આ કૌતક થાય છે અને તેનાથી આ એક મોક્ષ મલશે એમ સાંખ્ય કેહે છે. જેનો વિવેક ન થાય ત્યાં તેનો બંધ આવે છે જ્યાં વિવેક થાય ત્યાં તેમાં મોક્ષ સુખ કેહે છે પણ એ ખોટું છે. કારણુ બ્રહ્મ આત્મા સાથે મલે નહીં અજ્ઞાન બ્રાંતિ જાય નહીં ત્યારે મોક્ષ કેવો ? એને જ્ઞાન કેહેવાય નહીં કેમકે તેમાં દ્વેતરૂપ ભાન રહે છે. એવીરીતે સાંખ્યશાસ્ત્રના દુષણ છે. તેવી રીતે યોગ શાસ્ત્રીએને મુખ્ય જ્ઞાનનો લેશ માત્ર ન હોવાથી તેઓ અભ્યાસથી શુન્ય અથવા વૃત્તિ પ્રવાહમાં પડે છે. હૃદયી પ્રાણનો નિરોધ કરવાથી તેટલો વખત તેઓની વૃત્તિ લીન થાય ખરી પણ બળથી નિરોધ કરવાથી પાછો વૃત્તનો ઉથલો મારે છે, એટલે ઉત્થાન કાલમાં ઉત્થાને વિષય જોતા અધિક દેહબુદ્ધિ ચળવળ કરે છે અથવા મુદ્રાદિક સાધનથી આત્મા દર્શન થાય તો પણ તે કેવલ દૃશ્ય ભાનથી આત્માને પ્રિય લાગે છે, એક ઠેકાણે વૃત્તિ લીન થવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન કેવું ? કારણુ વૃત્તિ અજ્ઞાનતામાં નિમગ્ન હોવાથી તે મુષ્કેતથી પણ પર તેઓના મતથી મળાય છે. ધ્રુવરને અલગો રાખી જીવને અસંગ કેહે છે તોપણ આ ભેદ વર્ષ

જાણુતા નથી. શબ્દ જ્ઞાન લક્ષ્યનો નિવેડો કરે ત્યાં અનુભવ કેમ સાથે જોડી ઐક્યતા કરવાની મારામારીનો નિકાલ થાય? તેમાં યોગશાસ્ત્રીને જોતા જ્ઞાનની તેમાં વાર્તા નહીં અને વ્યથનો ડોળ ધાલે તે ફક્ત અર્થ લાભથી. પોતે આત્મા ઓળખ્યો નથી અને કર્મ માર્ગમાં આંધળા સરખા, જેથી બળે કરીને શુન્યમાં તેઓ પડે છે. એવા યોગ અભ્યાસથી તેઓને આવો પ્રસંગ ધડે છે. વ્યાકરણથી શબ્દોમાં તત્પરતા તેમાં અર્થ કેવો? અર્થ સાર વગરનો. શબ્દ ગૃહણ કરનારને જ્ઞાન કેવું? અભિમાનથી નાચીને અહિંમુખ રહે છે.

અન્ય પાશ્વંદિતઃ સર્વે જ્ઞાનવાર્તાસુ દુર્બલા |

एकं वेदांतविज्ञानं स्वानुभूत्या विराजते ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—અન્ય પાખંડીઓ દુર્બલ છે (કારણ) તેમાં જ્ઞાનનો દુષ્કાલ છે એક વેદાંત વિજ્ઞાન સ્વાનુભૂતીમાં વિરાજમાન છે. (સ્વાનુભૂતી કહેતા પ્રત્યક્ષ અનુભવ).

વિવેચન:—જ્યાં જ્ઞાન નથી ત્યાં પાખંડ સમજવું અને એજ ન્યાયથી શાસ્ત્રીય લૌકિક સમજવું. દેહાત્માવાદી, પ્રાણવાદી, વિજ્ઞાનવાદી વિગેરે અનેક ધર્મ સમાજને પણ એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. વેદાંત સાર એ છે કે શુદ્ધ ગુરુ મુખથી શુદ્ધ વિચાર સાંભળી સ્વાનુભવે સ્થિર થવું એનું નામ વિજ્ઞાન, (અનુભવ જ્ઞાન) જેથી વેદાંતમાં તે વિજ્ઞાન સ્વક્રિય તેજથી સર્વ મધે વિરાજમાન છે. જ્યાં આત્માહિત છે, ત્યાં વેદાંત સિદ્ધ અનુભવથી સમજવું. સર્વ શાસ્ત્ર અને લૌકિકનો લાગકરી નિબંધે બ્રહ્મ થવું અને સર્વ આ માટે સ્વરૂપ છે, એવી પ્રતિતી રાખવી અને બ્રહ્મ સ્વરૂપ શીવાય બીજી વ્યક્તિ ઉપર ચિત્ત રાખવું નહીં. એવો શુદ્ધ વેદાંત વિજ્ઞાનરૂપે વિરાજમાન છે. શુન્ય સાથે દ્વૈત કાઢી નાખી સદા પરિપુર્ણ સ્થિતિમાં રહેવું. નામરૂપથી થતું દ્વૈત ભાન હનન કરી સર્વ મધે આપણ એક બ્રહ્મ છે. એમ જ્ઞાનસ્થિત રહેવું. જગજીવનો મિથ્યારૂપે ત્યાગ કરીને સર્વ બ્રહ્મ રૂપે અનુભવવો, કારણ ત્યાગ ગ્રહણ શીવાય એ બે સંભવતા નથી. દ્વૈતની પ્રાદુર્ભાવ કહેતા ઉત્પત્તિ ન થાય અને એક બ્રહ્માત્મા અસંગ છે, એવું દ્રઢજ્ઞાન નામ ત્યાગ છે. જે નાના પ્રકારની વૃત્તિઓથી ભાસમાન થાય છે તે સર્વનો ત્યાગ સ્વાત્માથી અનુભવવું એજ શ્રુતિ ઉપદેશ છે.

अहंममेत्ययं बंधो नाहं ममेति मुक्तता ।

बंधो मोक्षा गुणैर्भाति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—“હું માટે” બંધન એ ઉપરથી તેની મુક્તિ, બંધ મોક્ષ ગુણ-કારણ છે પ્રકૃતિનું ગુણ છે.

વિવેચન :—દેહ આત્મા છે એ બંધનું મુળ છે એવી રીતે “હું હું” અથવા “મારૂં મારૂં” દૃઢ થતાને મમતા ઉપજે છે અને એ થતાને બંધ દૃઢ થાય છે. એ બંધના સ્વરૂપથી સુખ દુઃખનો ભોગી થાય છે અને એનાથી મુક્તિ અલ્પ રહે છે. દેહાદિ વેગલે રાખીને સપ્રતીતિથી આપણુ આપણને ઓલખવું અને પછી નિર્વિકારત્વથી સદૃઢ થવું. મુખ્ય દેહે હું નથી, સ્ત્રી પુત્રાદિકની મમતા છોડવી; અને “હું હું” “મારૂં મારૂં” એ મમતા છોડવાથીજ મુક્તિ થાય છે. સાધક મુક્ત એવો થવો જોઈએ કે તેને ખીજા લોક બદલ હોય અને દેહેમધે બદલમુક્તાત્મ હોય. રજો ગુણમાં બદલતા રાખે તો સત્વગુણમાં મોક્ષ આવે, અને હું અસંગ છું એવું જ્ઞાન થાય; મૂળ માયા અને ગુણ એ નામરૂપથી કલ્પેલા છે. બંધ અને મોક્ષ ગુણમધે એ બન્નેનો પક્ષ છે. મૂળ તો છેજ નહીં, અને માયાથી ગુણનું રૂપ નથી ત્યારે બંધ મોક્ષ કયાંથી હોય? એવી ન્યારે દૃઢ પ્રતીતિ થાય અને કોઈ પણ અવસ્થાનો દ્વૈતભાવ ન થાય ત્યારે જ્ઞાની સિદ્ધ થયો કહેવાય છે. તેજ પ્રમાણે “હું” એ બંધન કર્તા છે અને અહંકાર “હું” એ ચિત્તમાં ન હોય ત્યારેજ મુક્ત થવાય છે. “આ મારૂં” એ ઉપલક્ષણ છે અને “હું કર્તા” અને “લોકતા” એ બંધ છે. આ અભિમાનનો બદલ થાય તોજ સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. “મારૂં મારૂં” જે મનને લાગે છે તે જાગૃત વિશ્વાભિમાની, અને સુક્ષ્મપણે “હું કરતા લોકતા છું” એ સ્વપ્ન તૈજસ અભિમાની, અને ધ્યાન કરવાની વસ્તુ ધ્યેય, હું ધ્યાન કરનાર અને સાધકની રીતે ધ્યાન કરવું એ સુષુપ્ત પ્રજ્ઞાભિમાની, જે સર્વ અજ્ઞાન અવસ્થા છે. એ ત્રણ અભિમાન જે કે સુક્ષ્મત્વથી સ્ફુરે છે તોપણ તે અજ્ઞાન છે. મુખ્ય જ્ઞાન નથી. એ સુક્ષ્મત્વ સ્ફુરણા કેહેતા અજ્ઞાન નષ્ટ થાય અને મુખ્ય અભિજ્ઞ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય અને અભ્યાસથી મંદ બુદ્ધિ સંભવે નહીં, ત્યારે તેવી સ્થિતિમાં ક્ષણિક ઉપદેશ થતા સર્વ સંશય નિર્મુળ થઈ વિવેક વિચારથી થોડા-માંજ સમાધાન થાય છે. મુખથી બોલે “હું દેહ નથી,” એમ બોલવાથી એ બદલતા દુર થતી નથી. આ અવસ્થામાં અભ્યાસ દૃઢ થતાને અહંતા ગણી જાય છે. જ્યાંસુધી અહંતા દેખાય ત્યાંસુધી જાગૃતિ કેહેવાય છે. અહંતા ગઈ એની પરિક્ષા મનના અનુભવ ઉપરથી કરવી પણ તેનો ઉપર ઉપરથી ત્યાગ થાય તે નિર્મૂળ કેહેવાય નહીં. પણ અભ્યાસના પ્રકારથી આત્માનો અનુસંધાન સાચો દેખાય અને દેહ આદિ અનુભવ મિથ્યા દેખાય ત્યારેજ સમાધાન બરોબર થયું એમ કેહેવાય છે. કારણ તેવી સ્થિતિમાં પ્રત્યગાત્મા સાક્ષી થઈ અધિષ્ઠાન ઉપર માત્ર લક્ષ રાખી નામરૂપથી દ્વૈત ઉત્પન્ન થતાનેજ એ અભિમાનનો લય થાય છે. એકીજ વખતે

સર્વ દૈત મિથ્યત્વ સમજી સાક્ષીનો અનુભવ કેવી રીતે કરે ? એના ખુલાસામાં
 એ જે સર્વની એકી વખતે સ્ફુરણા થતી નથી, એક ઉત્પન્ન થાય કે એકનો લય
 થાય, જે ક્ષણે એકમેક સામે દેખાય કે તે એક વિષય. શબ્દો આવતા સ્પર્શરૂપ
 જોતાં, રસ ગંધ આવતાનેજ જોકે તે પણ અન્યાસ મન જાણે નહીં તો પણ એકી
 વખતે સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિષય પ્રત્યય થાય છે, પણ સ્ફુરણા જે કાંઈ થાય
 તે એક વિષયનીજ થાય છે. વાસ્તે જે વખતે જે વિષય વૃત્તિથી પ્રત્યય થાય
 કે તરતજ તે નિશ્ચય મિથ્યા છે એમ સમાધાન કરવું અને એવું અનુસંધાન ન તુટતી
 સુક્ષ્મત્વ સ્ફુરણ સરખું ચલાવવું અને વૃત્તિને મિથ્યા તરીકે અવલોકન કરી સાક્ષીજી
 સ્મરણ કરવું. એવો અભ્યાસ દઢ થતા અહંતા ક્ષીણ થાય છે અને “આ-
 માઈ” એવું નષ્ટ થતા મુક્ત થવાય છે, અહંતા સદંતર ગદ્ગદ અને તે કેવી રીતે
 પ્રતીતીમાં આવી એનું અવલોકન અંતરમાં કરવું જોઈએ. ધન સ્ત્રી આદિ પ્રત્યક્ષ
 દેખાય છે ખરા, પણ તેઓના જવા આવવાથી મનમાં કંઈ પણ ઉદ્વેગ ન આવે
 તો મમતા નષ્ટ થઈ એમ કેહેવાય. પછી કોઈ પણ વિષયના ભોગવતામાં મમતા
 આવતી નથી અને “હું અસંગ છું” એવો દઢ નિશ્ચય થાય છે; એવા દઢ ભાવને
 નિરહંકૃતિ (નિરાભિમાની) કેહે છે અને તેને વિશ્વાભિમાનીનું નામ કાઢી
 નાંખ્યું છે. ખરી મુક્ત સ્થિતિની રીત એવી છે કે અંતરમાંથી હું પણ કાઢી નાંખવું,
 એવી રીતે અહંતાની ગાંઠ તુટ્યા પછી ભોક્તા તરીકેની અહંતા જવી જોઈએ.
 દેહેની વર્તનથી ક્રિયા ઘડે છે અને પુણ્ય પાપ દેખાય છે. પુણ્ય થાય ત્યારે કેહશે કે
 શાસ્ત્ર થયું, પાપ થાય ત્યારે કેહેશે કે ખોટું થયું, એવો સુક્ષ્મ અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે
 ત્યારે અંતરમાં સુખ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી ઉત્પત્તિ સુખ દુઃખની થાય ત્યારે
 સમજવું કે એ ખોટું છે. કારણ એ કર્મ તૈજસાભિમાની છે. એવી સ્થિતિમાં
 સંકલ્પરૂપ જે સ્ફુરણા હોય તેને શુદ્ધ જાણીને સર્વ કાલ આત્માનું અનુસંધાન
 કરવું. સંકલ્પ આવે કે જાય તેની સાથે આપણને કંઈ સંબંધ નથી, પણ
 આપણે આપણા સાક્ષી ચિદ્રૂપ આત્મામાં રહેવું. સ્ફુરણાને મિથ્યા સમજી સાક્ષી
 માત્રને જોવો, એવા ચિરકાળ અભ્યાસથી અહંકારત્વ નિમુળ થાય છે. એવો
 અભ્યાસ સદા કાયમ રાખી દેહની વર્ત કંઈ પણ થાય તો પણ “હું કર્તા” તથા “હું
 “ભોક્તા છું” એવી અંતરમાં સ્ફુરણા ન થવી જોઈએ. એવો અંતરનો અનુભવ શાંત
 થવાથી કરવા ન કરવાના સાક્ષી આપણે રહીએ છીએ. અહંતાનો ઉપર દેખાવ
 આપવો અને અંતરમાં ખેદ ન થવા દેવો, એવો પ્રથિબેદન થાય તો આપણું
 પોતેજ કાયમ દેખાઈએ છીએ. એવી રીતે જે સુક્ષ્મત્વને દઢ કરી સ્પર્શ
 અવસ્થાનો ત્યાગ કીધો તેને બુદ્ધિને ઠેકાણે અનુભવ આવે છે. એવા
 એ અભ્યાસ દ્રઢ કરી અનુસંધાનથી અંતરમાં ઓલખતા રહેવું. ત્રીજું
 અહમસુખનો અનુભવ લેવા વાસ્તે ધ્યાતાધ્યાનનું સુખ લેવું, અભિમાનને એ

પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે સુષુપ્તિ સુખ. નિર્ભંગે બ્રહ્મ થયો નહીં અને દ્વૈતરૂપી સેવાથી સુખ મેળવવું એથી સાધક નિરભયત્વ થાશે નહીં. ત્યારે નિર્ભંગે બ્રહ્મ કેમ થવું અને નિભય કેમ થવું? એનો અભ્યાસ એ છે કે દશ્ય દષ્ટા, સાક્ષ્ય સાક્ષી, ધ્યાતા ધ્યેયથી એ એકરૂપથી જાણવા. દશ્યથી દશ્યત્વ નથી; ત્યારે દષ્ટા ક્યાં જોવો? સાક્ષ્ય હોય તોજ સાક્ષી હોયને! અને જેનું ધ્યાન ધરીએ તે આપણુ પોતે ઉપજીએ, એવા વિચારથી જાણે તો ધ્યાતા ક્યાં છે? ધ્યાતા આપણુ પોતે, સાક્ષ્ય સાક્ષી પુર્ણ બ્રહ્મ, દશ્ય દષ્ટા ચૈતન્યધન (જ્ઞાની સાક્ષી) એમાં ભેદ નથી. એવો દ્રઢ નિશ્ચય થાય છે ત્યારે દશ્ય રૂપે દેખાય છે તે અને ભાસ પ્રત્યય થાય છે તે બ્રહ્મ રૂપ છે. નામરૂપનું સ્ફુરણ થાય કે એને ઓલખી કાઢી તેને મિથ્યા સમજી નિર્ભંગે બ્રહ્મરૂપ થવું. જે જે તત્ત્વ સામે દેખાય તો તે માં રૂપ છે એમ જાણવાથી આનાયાસે મૂળ દ્વૈતપણુ તુટી જાય છે. જેમ પાણી ઉપરનો તરંગ તેમ આપણા ઉપર જન, જેમ પાણીથી તરંગ જુદો નથી તેમ આપણાથી જન જુદો નથી. દ્વૈતભાન એવી રીતે કાઢી નાંખી અભ્યાસ દ્રઢ કરે તો નિર્ભંગે બ્રહ્મ થાય. એની અવધિ એ છે કે કોઇ પણ અવસ્થામાં દ્વૈત પ્રતીતિમાં આવે નહીં અને નિઃસંશયત્વે દ્રઢમતિ થાય. એવી રીતે નિર્ભંગે બ્રહ્મ થયો કે જ્ઞાનાજ્ઞાન રેહેતું નથી અને જ્ઞાતા પ્રજ્ઞાભિમાનીને દુર કરે છે. “હું માં” એવું જ્યાં સુધી રહે છે ત્યાં સુધી મોક્ષ ન સમજવો, પણ અહંતતા જતું રહે છે ત્યારે સુમુક્તત્વ રહે છે. કારણુ સાધક નામ અને તેનું ધ્યેય ધ્યાનરૂપ કૌતુક તેને એક નિર્ભંગ બ્રહ્મ હોય છે. સંશય રહિત સમાધાન થાય છે ત્યારે સાધકપણુ જતુ રહે છે અને પોતે સિદ્ધ થાય છે. બધું મુક્ત દશા એવી છે કે જે તે એક રમી છે તોપણુ જ્ઞાતા પોતે નિશ્ચય બ્રહ્મરૂપ થાય છે. એવી રીતે અભ્યાસ કરે તો નિર્ભંગે બ્રહ્મ થાય. બ્રહ્મરૂપ તો મુળથી છેજ પણ વિચાર કરીને જોતા નથી જેથી આ અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. એ અભ્યાસ જે જાણતો નથી તે મંદભાગી છે.

જ્ઞાનમેકં સદા માતિ સર્વાવસ્થાસુ નિર્મલમ્ ।

મંદભાગ્યા ન જાનંતિ સ્વરૂપં કેવલં વૃદ્ધત્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—ત્રણ અવસ્થામાં એકજ જ્ઞાન નિર્મળ નિજ સ્વરૂપ પૂર્ણ છે જે કેવળ સદા પ્રકાશમાન છે જેને મંદભાગ્યશાળી જાણતા નથી.

વિવેચન:—અંતઃકરણુ આદિનો સમુદાય શબ્દ સ્પર્શ આદિને ઠેકાણુ ત્રિરૂપ આત્મા મોટો બ્રહ્મ છે. જે જે વિષયોની સ્ફુરણા થાય તેને નિર્વિકાર જાણીને કોઇ પણ કાર્ય થાઓ તોપણુ આત્મા નિર્ધાર છે. જેને આ

સર્વ વ્યાપ્ત કીધું છે તેનેજ બોક્યાદિ ભોગ સંચરેલો છે. નિજરૂપે આપણુ પોતે નિજરૂપ ચિન્માત્રા જ્ઞાન છે. સર્વદા સ્વપ્રકાશથી જાણે છે, સર્વ જનની પાસે છે, તોપણ મંદભાગ્યશાળી અજ્ઞાનથી કેહે છે કે બ્રહ્મ પ્રગટ થઈકેમ દેખાતો નથી?

સંકલ્પસાક્ષિણં જ્ઞાનં સર્વલોકૈકજીવનમ્ ।

તદસ્મીતિ ચ યો વેદ સ મુક્તો નાત્ર સંશયઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—સંકલ્પ સાક્ષી જે જ્ઞાન તેજ સર્વ લોકનું જીવન છે તે હું છું એવું જે જાણે છે તે નિઃસંશયી મુક્ત છે.

વિવેચન:—મનનો સંકલ્પ ઉદ્ભવ થાય તેનાથી સાક્ષી જાણીને આપણુ અનુભવ આત્મા સ્વપ્રકાશ એવો પ્રજ્ઞાનધન, તે સર્વનો જીવન છે. તે સર્વમાં હુંજ એકલો આત્મા છું બીજો કોઈ નહીં હુંજ સર્વરૂપ છું એવું જ્ઞાનથી જુએ છે તેજ નિશ્ચયે મુક્ત છે. સર્વત્ર બ્રહ્મ હું છું એવી નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ રાખીને મુક્તિની ઇચ્છા કરતો નથી. હું છું એ બંધન, હું બ્રહ્મ છું એ મુક્તિ, એમ અંતરથી ઓળખવું. મનથી નામરૂપ ભાસમાન થાય ત્યારે તે બંધનનું રૂપ છે એમ જાણવું. જ્ઞાનથી બ્રહ્મ પ્રકાશ પામે છે એજ મુક્તિ સ્થિતિ, વૃત્તિ સહિત જ્ઞાન સ્ફુરે તો નિશ્ચય જીવનમુક્તિ, વૃત્તિ વગર સમાધાન રહે ત્યારે વિદેહસ્થિતિ. વાસ્તે અંતરથી ઓળખીને ઉપર જણાવેલી રીતથી નિશ્ચય જ્ઞાનરૂપ અદ્વય સ્થિતિમાં રહેવું.

પ્રમાતા ચ પ્રમાણં ચ પ્રમેયં પ્રમિતિસ્તથા ।

તસ્ય ભાસાવભાસેત માનં જ્ઞાનાય તસ્ય કિમ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—પ્રમાતા પ્રમાણુ પ્રમેય એ જેના સ્થાનમાં વસે છે અને જેનાથી ભાસાભાસમાન થાય છે તેનો પ્રમાણુ કેવો?

વિવેચન:—નિવિકલ્પી સ્ફુરણુ જેનું નામ અંતઃકરણુ તેના ચંચળરૂપને પ્રમાણુ કેહેવું. ત્યાં ચૈતન્ય વ્યાપેલું છે અને વિકારી દેખાતાને પ્રતિબિંબરૂપથી જીવ પ્રમાતા કલ્પાયલું છે. જે બ્રહ્મરૂપ છે તેને શબ્દ સ્પર્શનો અંશ ન હોવાથી તેના નામરૂપ વિષયને પ્રમેય કલ્પેલો છે. એવી રીતે અંતઃકરણુ પ્રમાણુ જીવ પ્રમાતા, અને શબ્દ સ્પર્શાદિક વિષય તે સંપુર્ણ પ્રમેય છે. આ ત્રણનું સ્થાન અજમય સ્થુળ દેહ છે જે ત્યાં રહીને સર્વ વિષયોનું સેવન કરે છે. એવો જે પ્રમાતા પ્રમાણુ અને પ્રમય ઉપર પ્રમિતિ (જાણવાની) સત્તા છે તે તત્વને પ્રકાશ આપી ભાસમાન થાય છે. એવો આત્મા જ્ઞાનધન આપણુ સર્વને

જાણે છે તેને જડત્વરૂપ તત્વ જાણુતો નથી. આંખ દેહને દેખે છે પણ દેહ આંખને જોતો નથી તેવી રીતે તે આત્મા સર્વને જાણે છે પણ સર્વ તેને જાણુતા નથી.

અર્થાકારા ભવદૃષ્ટિઃ ફલેનાર્થઃ પ્રકાશતે ।

અર્થજ્ઞાનં વિજાનાતિ સ પુવાર્થઃ પરઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—વૃત્તિ વિષયાકાર હોતાને જીવ તેનાથી પ્રકાશે છે સ્વપ્રકાશ વૃત્તિ, વિષય અને જીવ ત્રણને જાણે છે તેથી તે પરમાત્મા છે.

વિવેચનઃ—જે જે વિષય સામે આવે છે કે વૃત્તિ તદ્વાકાર થઈ અજ્ઞાન અંધકારને ફેલાવે છે. જીવ અમુક રીતે સ્ફુરે છે વૃત્તિથી જ્ઞાન સ્ફુરતું નથી તો પણ જીવને વિષયજ્ઞાનની જરૂર છે, વૃત્તિ વિના પ્રતિબિંબ પડતું નથી તો પણ વૃત્તિ જોઈએ. એવી રીતે પરસ્પર સહાયભુત થઈ જીવ અને વૃત્તિસ્ફુરતા વિષય ગૃહણ થાય છે એવો તેનો વેહેપાર છે. કુટસ્થ આત્મા વૃત્તિને વહેપારમાં પ્રકાશ કરે છે ચંચળત્વનું સ્ફુરણ ઉદ્ભવ થઈ લય પામે છે અને જીવ તેની સેવામાં રહે છે એવો વિકારીજીવ સર્વ વિષયમાં સ્ફુરે છે પણ લય કાળે તો સર્વ દૈવ આત્મા પ્રકાશે છે. પ્રતિબિંબ યોગથી વૃત્તિ સર્વ વિષયમાં રહે છે, અને વૃત્તિ ઉદ્ભવ લયના આદિ અંતમાં સામાન્ય પ્રકાશ છે, એવી રીતે જીવ વૃત્તિ અને વિષયનો સમુદાય ભાસમાન થાય છે. સામાન્યરૂપે આત્મા પ્રકાશક છે. તે વૃત્તિ સહિત સર્વનો નિર્વિકારે સાચો જાણે છે તેનો અર્થ શબ્દથી અગોચર છે. એ સર્વ તત્વે જડ છે ત્યારે આત્મા ચૈતન્યને ઉદ્ભવ અને લય કેમ સંભવે? વૃત્તિને દુર કરી શુન્યનો પણ ગ્રાસ કરો તો આત્મા આત્મપણે નિશ્ચય નિર્ધારી સમજવામાં આવે છે. વૃત્તિને ગ્રહણ કરતાને આત્મા અપરોક્ષ કયાં જુદો રહે છે? એ અનુભવ કરતા અપરોક્ષ જ્ઞાન છે. ધ્યાતા ત્યાંસુધી જુદો ગણાય છે ત્યાંસુધી કરનારના સ્વાધીન છે, પણ વસ્તુ રૂપ થાય ત્યારે તે અપરોક્ષ જ્ઞાન. જે જે જ્ઞાતા જાણે છે તે તે તત્વથી જુદો પડે છે અને જાણીને ત્યાગ કરતા જે છે તે આત્મા. આપણને પોતાને સ્વરૂપ જાણવાનો સંભવ ન હોય તો વસ્તુ તંત્રનું જ્ઞાન કાઢી નાંખી વિચારથી અભિન્ન થવું. અંગે વસ્તુરૂપ થઈને સંશયનો નિકાલ કીધો કે પછી જે કાર્ય ભાગ દેખાય તે આપણનો પોતાનો દેખાય છે. આપણામાં સર્વ જગ છે તે જગથી આપણુ જુદા નથી. સર્વ અવસ્થામાં હું છું એવી વૃત્તિ રાખવી. સવૃત્તિક જ્ઞાન એ છે કે સર્વ દેખાય તેમાં ભેદ ન રહે.

વૃત્તિવ્યાપ્યત્વમેવાસ્તુ ફલવ્યાપ્તિઃ કથં ભવેત્ ।

સ્વપ્રકાશસ્વરૂપત્વાત્સિદ્ધત્વાદ્ ચિદાત્મનઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—સ્વરૂપી એટલે વૃત્તિ વ્યાપ્ત થતા જીવથી કાર્ય ન સરે (તો) સહજ સિદ્ધિ થતા ચિદાત્મા સ્વપ્રકાશ જ્ઞાન થાય.

વિવેચનઃ—ધટપટની દૃષ્ટિ પડતાને વૃત્તિ વ્યાપ્ત થઇ સ્વરૂપી સ્વરૂપાકાર ના જેવી થાયછે એટલે વૃત્તિ વ્યાપ્ત થવાથી વૃત્તિ સ્વરૂપ થઇ જાય છે. વૃત્તિ વ્યાપ્ત થતા વૃત્તિ સ્વરૂપમાં લય થતા અદ્વૈત આત્મા રહે છે. એવી વૃત્તિની વ્યાપકતા અંગને બાધ કરતા નથી અને જીવને જે પ્રમાતા છે તેને વ્યાપ્તિ સાથે સંબંધ નથી. જ્યાંસુધી બાહ્ય પદાર્થમાં જડત્વની અવધી હોય છે ત્યાંસુધી જીવનું કામ સરે છે પણ ચૈતન્ય સ્વપ્રકાશનું અજવાળું પડ્યા પછી જીવ કેવો? દેહનો વિષય જડ છે અને જીવનું કાર્ય વૃત્તિ છે, પણ વૃત્તિની તે એક બાજુએ રહે છે ત્યારે સ્વપ્રકાશ ખરો લાગે છે. જળમાં જેમ પ્રતિબિંબ છે તેમ જીવમાં વૃત્તિઓ આથડે છે પણ જેમ પ્રકાશક સૂર્ય દીપક ઓછો પ્રકાશ કરતો નથી તેમ જીવનો પ્રતિબિંબરૂપ મુખ્ય બિંબ સાથે પ્રકાશ કરે છે. જ્યાંસુધી મુખ્ય બિંબથી પાણી જુદું હોય છે ત્યાંસુધી પ્રતિબિંબનું ઝળકાટ પાણી ઉપર દેખાય છે પણ પાણીને બિંબ એકત્ર થતાને પ્રતિબિંબ ઉઠતો નથી. તેમ નિજસ્વરૂપી દ્રષ્ટાનું એમજ સમજવું. જ્યાંસુધી આત્મારૂપથી વૃત્તિ જુદી નથી ત્યાંસુધી પ્રતિબિંબત્વે જીવની કાયમતા છે પણ વૃત્તિ અને બિંબાત્માનો એકત્ર સંગમ થાય ત્યારે પ્રતિબિંબરૂપે થતી જિમણતાનું સ્થાન ક્યાં રહેતું નથી. જ્યારે પ્રતિબિંબરૂપ જીવનો નિઃશેષ અભાવ થાય છે ત્યારે વૃત્તિ વ્યાપ્તિનું ગૌરવ ક્યાં રહ્યું? વૃત્તિને નિર્વિકારી યોગ્ય તો અજ્ઞાનપણું જતું રહે અને તત્ક્ષણિક સ્વરૂપાકારી થાય છે. વૃત્તિ વ્યાપ્ત હોતાને જે તેના વિષયનો અહણુ ન કરે તો વિષયને લેતાને વૃત્તિ સ્વરૂપમાં મલી જાય એવી વૃત્તિનાં અહણુ ત્યાગ શીવાય ચિન્માત્ર બ્રહ્મરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી. વૃત્તિ સાથે એક રસરૂપે પ્રતિબિંબરૂપ મુખ્ય બિંબ સાથે અભિન્ન નહીં થાય ત્યાં સુધી નિર્વૈકલ્પ રૂપ પુર્ણ સમાધાન થાશે નહીં. હવે આ અવસ્થામાં ઉત્થાન કાલે વૃત્તિનું સુખ અનુભવીએ તો વાસનાનાં દરૂપે જીવને મુકિત જાણવી. વાસનાનો ઉદ્ભવ કે લય વેહેવારમાં કે વિશ્રાંતિમાં થાય તો જ્ઞાતાને ભિન્નત્વનો સંભ્રમ પડતો નથી કારણ તે જાણે છે કે હું ચૈતન્ય સાગરમાં અનંત પરિપૂર્ણ છું તેમાં વૃત્તિની સ્ફુરણ લેહેરી જેવી છે, વૃત્તિ ઉઠતાને ચૈતન્ય એ મારો અન્યીત વિશ્વનો ઉદ્ભવ છે એમ જાણે છે અને તેને અસ્તિ ભાતિત્વથી નિશ્ચિત

જીવે છે. હવે વૃત્તિ જે ઉઠે તો તે આવા નિશ્ચયથી આપણામાં મળી જાય છે અને પછી ઉત્પન્ન થાય તો તે કેવળ આત્મા દેખાય છે. વૃત્તિનો લય અને ઉદ્ભવ થતાને આપણુ પોતે અદ્વય રહે છે અને એવી રીતથી નિઃસંશય જીવનમુક્ત થાય છે. વૃત્તિ સહિત વિષય ગૃહણુ શિવાય અભિનયણથી જીવન મુક્ત સ્થિતિ તે વિદેહ સ્થિતિ.

અર્થાદ્યે યથા વૃત્તિગંતુ ચલતિ ચાંતરે।

અનાધારા નિર્વિકારા યા દશા સોન્મની સ્મૃતા ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—એકમેક વિષયની અંતર મધ્ય સંધિ નિર્વિકાર છે જે વૃત્તિદશા અનાધાર તે ઉન્મની કેહેવાય છે.

વિવેચન:—વિષય દૃષ્ટિને જોવા અમુક, એવી મનની કલ્પના તે વિશેષત્વ કરીને વિકાર રૂપે પ્રથમ વિષયવૃત્તિને છોડીને બીજી ઉત્પન્ન થવા ન દેવી અને એ એ સંધિનો સુક્ષ્મ વિચારે અવલોકન કરવું. પેહેલો વિષય છોડી દીધો બીજો વિષય તે પછી ન લેતા જે અનાધાર વૃત્તિ તેને ઉન્મની અવસ્થા ઓળખવી. જ્યાં એવી રીતે મન સમાન રહે, વિકારનું જ્ઞાન ન આવે તેજ અવસ્થા ઉન્મનીને સપ્રતીતિથી જોવી; ઉન્મની એટલે આનંદાવસ્થા. આંખે સેજ ગતીને જીવે પણ તે અમુક છે એવી સ્ફુરતી ન આવે તો સામાન્ય તત્ત્વ સ્વયંન્યોત્તિ પ્રકાશે તે ઉન્મની અવસ્થા છે. જેવી રીતે સમુદ્રમાં મીઠું નાંખતાંનેજ મીઠું જીદું નિકળતું નથી તેવી રીતે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ એવો છે કે નામરૂપનો ઉદ્ભવ ન થાય તેવી રીતે જ્ઞાતાના મનમાં લિન્નતા ન ઉદભવ થાય ત્યાં ઉન્મની અવસ્થા, જેને વિદેહસ્થિતિ કેહે છે. જે જીવનમુક્તની સ્થિતિ તેજ વિદેહસ્થિતિ. પરંતુ બેદ સવિકલ્પ નિર્વિકલ્પનો છે. બ્રહ્મરૂપ આપણુ આપ એવી વૃત્તિ ન થાય અને કંઈ પણ સંશય ન રહે, બ્રહ્મ ચિત્તમાં આવતા પણ હું છું એવી સ્ફુરતી ન રહે, અને જેથી લિન્નત્વની સમાપ્તિ થાય, તેવીજ રીતે આંખેથી વિશ્વને જીએ, પણ નામરૂપનો ઉદ્ભવ ન થાય, અને લિન્નત્વનું સ્થાન નિકળી જાય ત્યારે તે સ્થિતિને વિદેહમુક્ત સ્થિતિ કેહેવાય છે. આ સર્વ અને હું એકલો એવી સ્ફુરણા તેને ન થાય, દેહ પડો કે કાર્યમાં રહો એવી સ્થિતિ; જેવી દેહે બુદ્ધિ ગઈ તેવી બ્રહ્મ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને પછી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે વિષે બોલાય એમ નથી (જીઓ પૃ. ૫૮ માં એ સંબંધમાં ખુલાશો) સ્મરણુ તેવું વિસ્મરણુ, જોવું ન જોવું, ફક્ત માત્રને વેહેવાર, તેમાં બેદ બીજકુલ નહી. પ્રવૃત્તિ તેમ નિવૃત્તિ; ઉદ્ભવ તેવી સમાપ્તિ,

એવી જે અભેદ સ્થિતિ તે વિદેહમુક્ત સ્થિતિ છે. વૃત્તિ સવૃત્તિક (વૃત્તિ સહિત) જીવનમુક્તી, વૃત્તિ રહિત વિદેહસ્થિતિ, જેનું નામ ચિત્ત તેનો સ્વભાવ ચિદ્રૂપ, અને જેમાં ભેદકલ્પના તે કુવેા એ ભેદ મુળેજ હોય નહીં.

ચિત્તં ચિદ્ધ વિજાનીયાત્તકારરહિતં યદા ॥

તકારો વિષયાધ્યાસો જપારાગો યથા મળૌ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—જે ક્ષણે વિષ્યાધ્યાસ થયો તેજ ક્ષણે ચિત્ત ચિદ્રૂપે વિષ્યાધ્યાસ રૂપે થાય છે.

વિવેચન:—૩માંથી પીલ કરી સુતર બન્યું પણ અંદર બાહર ૩ શિવાય બીજું કંઈ નથી. તેમજ બ્રહ્મરૂપ સ્ફુરણનું ભિન્ન નામ પડ્યું પણ વિચારીને જોતાં સ્વરૂપ વિગેરે કંઈ નથી, અજ્ઞાનથી નામ આપી ચિત્તે ચિદ્રૂપથી નામની કલ્પના કાઢી પણ તે નામનું એકત્ર કાઢું તો રૂપ તો એકજ છે. એતકાર (એક આકાર) અધિક પડવાથી જીદું દેખાયું અને તે બાજુ પર મુક્તાંને ચિત્ત ચિદ્રૂપ થયું. એતકારથી ચિત્તે વ્યક્તિ (રૂપ) કલ્પ્યુ. તકાર (તે રૂપ) વિષયાધ્યાસ થવાથી ખોટા ભાસની ઉત્પત્તિ થઈ અને ચિત્તની ઉત્પત્તિ વિષયાકાર થઈ. (અધ્યાસ એટલે ખરું નહીં ખાલી દેખાતો ભાસ) તેવી રીતે તકારને છોડીને ચિદ્રૂપ ચિદ્રૂપત્વથી થાય છે. સ્ફુરણથી જે ભાસમાન થાય છે તે ચિદ્રૂપ વગર થતો નથી. ચિત્ત ઉપલક્ષણ છે અને મન, બુદ્ધિ. ચિત્ત અને અહંકારના ઉપર અંતઃકરણ છે અને ઇન્દ્રિયો તેના સ્વહિત્ય ભૂત છે અને તે ભોક્તાનું સાધન છે. એને બાજુ ઉપર મુકી નામરૂપને કાઢી નાંખી સ્વયં જ્ઞાનરૂપ આત્મા રહે છે. બાજુપર મુકવું તે રૂપ નથી. જે છે તે સર્વદા છે અને જેને ફક્ત નામરૂપજ આપેલું છે એમ ઓળખીને કાઢી નાંખવું. એવો આત્મા અસંગ છે જેને નાનાત્વથી કલ્પેલો છે. એવી રીતે વિકારનો ભાસમાત્ર થાય નહીં, તોજ ચિદ્રૂપ આત્મા નિર્વિકારી જણાય છે, કેવળ ભોક્તાનો ચિદ્રૂપ છે એમ નહીં સમજવું. પણ ભોગ્ય પદાર્થ જે કંઈ દેખાય તે બ્રહ્મરૂપ છે એમ સમજવું, અને તેજ નિર્ભંગે બ્રહ્મ થવાનો રસ્તો છે.

જ્યેવસ્તુપરિત્યાગાજ્ઞાનં તિષ્ઠતિ કેવલમ્.

ત્રિપુટી ક્ષીણતામેતિ બ્રહ્મનિર્વાણમૃચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—વિષય માત્રનો ત્યાગ કરતા કેવળ જ્ઞાન થાય છે. અંગે બ્રહ્મ હોવાથી ત્રિપુટી ક્ષીણ થાય છે.

વિવેચન:—અહં બ્રહ્મ જે સ્કુરણુ તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેના ભિન્નત્વના વિભાગ કરી તે વિષયાકાર થયું. પેહેલા કેવળ સદૃષ હતું તેના ઉપર શબ્દ સ્પર્શ આદિ નામ રૂપ રાખી આરોપ કલ્પવામાં આવ્યો. પોતે બ્રહ્મ જાણે નહીં અને બ્રહ્મનો વિષય પણ જાણે નહીં અને પોતાના ભિન્નત્વની વિષય સહીત કલ્પના કીધી. આપણુ આત્મા હૈમ એ એમ જાણવાથી ચિત્ત ચિદ્રુપ થયું પછી વિષય જોતાને બ્રહ્મ ચિન્માત્ર (ચિત્ત માત્ર) થયું. રૂમાંથી સુતર બનાવી આડા અવળા સુતર વણીને તૈયાર કીધેલા પદાર્થને કપડું એવું નામ આપ્યું પણ વસ્તુતાએ તે માત્ર રૂ છે. તેવી રીતે ચિદ્રુપ એવું એનું ચિત્ત, તેમાં વિષય જાતની કલ્પના કીધી, પણ નામરૂપનો ત્યાગ કરતાં જે જે દેખાય તે બ્રહ્મરૂપ છે, એવી રીતે વિષયનો ત્યાગ કરતા કેવળ જ્ઞાન તત્વનો નિકળે છે, પછી ચિદ્રુપતા સ્પષ્ટ પદાર્થ માત્રને દેખે છે, પદાર્થથી ચિદ્રુપની અવધી થતાં વિષયરૂપ રહેતો નથી અને જે અલ્પ ભાસમાન થતો હતો તે નષ્ટ થાય છે. એવી રીતે પ્રમેયનું રૂપ રહે નહીં, પ્રમાતાનો ઉદ્ભવ નહીં તો પછી પ્રમાણની વાર્તા કેવી? નહીંજ. કાર્ય જાતનું નિઃશેષ નહીં, કર્તાનો ઉદ્ભવ નહીં, ત્યારે કારણને મિથ્યારૂપ જીએ છે. દશ્ય મિથ્યા થાય, દબ્ય દ્રવ્યપણાથી ઉત્પન્ન થાય નહીં ત્યારે શુન્ય ધરનું દર્શન થાય છે. એવી રીતે ત્રિપુટી નષ્ટ થતાને સહજ પૂર્ણ બ્રહ્મ સર્વ વિચારથી સ્ફૂરે છે.

મનોમાત્રમિદં સર્વં ચિન્મનો જ્ઞાનમાત્રકમ્ ।

અજ્ઞાનબ્રમ દ્વ્યાદુર્વિજ્ઞાનં પરમં પદમ્ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—આ સર્વ વિશ્વ મનથી (છે) સંકલ્પ વગર તેનું જ્ઞાન (છે) વિકાર તે બ્રમ અજ્ઞાન (છે) વિજ્ઞાન તે પરમ પદ છે.

વિવેચન:—નામરૂપ ન છતાં આ સર્વની જગત્રૂપે કલ્પના કીધી, હસ્તી ન છતાં મનથી કરીને અભિમાન ધર્મો, જેનાથી જગદ્રુપ સત્ય થયો, એવા નિશ્ચયથી ચિત્ત લગાડી સ્વરૂપનો લોપ કરીને વિષયભાસ કીધો એ મનનો અંકુર. એ અંકુર ઓળખી મનને નિરાધાર કરવો. પણ એ નિર્વિકારી વિકાર (ઉત્પન્ન, વૃદ્ધિ તથા નાશ) એ તો સર્વ થવાનુંજ. જ્યાં સુધી મનને વિષયનો ભાસમાન થાય છે ત્યાંસુધી તે વિશ્વને દેખે છે પણ મનનો અંકુર નાશ થતા નામરૂપનો લોપ થાય છે. જેવી રીતે સુષુપ્તિમાં મનને કોષપણુ ઠેકાણુ જગ્ભાન થતું નથી તેવી રીતે બ્રહ્મને ઓળખીને મનનો વિકાર નષ્ટ કરી નિર્વિકારી મન કરવું. સંકલ્પ વગર મનના સ્કુરણુને ચિદ્રુપથી જોવું અને મનનું નષ્ટ મિથ્યા છતાં ભાસમાન થાય છે એજ

અનનો વિકાર છે એવો સંકલ્પ કરી મન નિર્વિકારી કરવો એજ બ્રહ્માત્મા. સંકલ્પ છોડવો એનેજ મનની નષ્ટતા સમજવી પછી ચિન્માત્રા સ્પુરણ થાય તોપણ જગતું દૈતજ્ઞાન ન થવાથી મન ગલીત થઈ જ્ઞાન થાય છે.

અજ્ઞાનં ચાન્યથાજ્ઞાનં માયામેતાં વદંતિ તે ।

ઈશ્વરં માયિનં વિદ્યાન્માયાતીતં નિરંજનમ્ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—અજ્ઞાન અને અન્યથા જ્ઞાન એ માયાનું લક્ષણ (છે) માયાના ઉપર ઇશ્વર (છે) પણ નિરંજન તો અતીત છે.

વિવેચન:—બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ નહીં અને આત્મા બ્રહ્મ ન હોય એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે એમ સમજવું. સ્વરૂપથી જગતની વ્યર્થ કલ્પના કાંધી, જીવ ઇશ્વરનો દોંગ કહાડ્યો એ અન્યથા અંતરમાં જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યથા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ માયાના નામ છે. માયાનો ખિંબ તેનું નામ ઇશ્વર આપ્યું, તેને ધર્મથી સર્વ જત્વા કેહેવામાં આવ્યો, એવા ઇશ્વરના સત્ત્વપણાથી જીવને જગ્ સત્ય થયો. કારણ બ્રહ્મલક્ષણથી સત્ જ્ઞાન પ્રગટ થયું નથી. એ ઇશ્વરનામ નિજરૂપી અન્યથા ભ્રમ છે, જે ભ્રમથી પરમ નિરંજન આત્મા છે. માયાને સત્ત્વ રાખવાથી પ્રતિખિંબ સત્ય થાશે, વાસ્તે તેને મિથાત્વ સમજી જીવના પરને ઓળખવો. જ્ઞાન વગર કાંઈ કાળે મોક્ષ થવાનો નથી. એમ છતાં અન્ય સાધનમાં લોક પડે છે, એજ દુરદશા છે.

સદાનંદે ચિદાકાશે માયામેઘસ્તદિન્મનાઃ ॥

અહંતા ગર્જનં તત્ર ધારાસારો હિ યત્તમઃ ॥ ૪૦ ॥

મહામોહાંધકારેઽસ્મિન્દેવો વર્ષતિ લીલયા ॥

અસ્યા વૃષ્ટેર્વિરામાય પ્રબોધૈકસમરિણઃ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—ચિદાનંદ શુદ્ધ આકાશમાં મેઘરૂપી માયાનું ખીજ મન અહંતા (છે) એ મેઘની ગર્જના અજ્ઞાન અંધકાર (છે) માહા મોહાંધકારમાં લીલાની વૃષ્ટિ દેવ કરે છે પ્રબોધ વાયુ થતાને વૃષ્ટિ વિતુલ થાય છે.

વિવેચન:—એ ચિદાકાશમાં મેઘ સરખી માયા ઉદ્ભવે છે પછી ચિદ-ગમને વિકારી કરે છે. મેઘાકાસનો એક દેશ તેમજ વિકારરૂપે માયા એ એ જગ્ વૃષ્ટિને ઉદ્ભવે છે. અહંતા એ દેહ બુદ્ધિની ગર્જના સત્ વિચારથી આવે છે. એવા મેઘ મંડપને અજ્ઞાને તામસીરૂપી જાળ નાંખી છે તેમાં પડી

મોહામોહ એ ખલ થઈ, અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર એ મુસળ બની બન્નેએ અંધકારનો વાસ્તવિક રીતે ખલ કીધો, અને એવા ખલ કરેલા અંધકારની ઇશ્વર વૃષ્ટિ કરે છે, એવા જીવના કર્મથી જાણાય છે; જેથી સુખ દુઃખ દ્વંદ્વ અપાર રહે છે. અને પ્રજ્ઞન્યધારા પ્રમાણે પાપ પુણ્યનો પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે. આકાશને મેઘે ઠાંકી નાખ્યું છે જેથી અમાવાસ્યના અંધકારના જેવો અજ્ઞાનનો પ્રસારો થયો છે, જેથી પોતે બ્રહ્મ છતાં આંખથી જોતો નથી. મન વીજ ચમકે છે, ત્યારે તરતજ આંખ ઠાંકી બહિર્મુખત્વથી સ્વાનુભવપર ઠાંકણ પડે છે. મનનો અંકુર તોડ્યા શિવાય જ્ઞાન પ્રકાશ થતો નથી. અહંતાની ગર્જના આગળ જીવ જ્રમણતામાં પડે છે, અને ગાંડો બની જાય છે, જેથી સત્સાક્ષના શબ્દો કાને પડતા નથી; જેથી સુખ દુઃખની ધારા એક સરખી વહે છે અને તેથી તેને નિજસુખ તથા વિશ્રાંતિ થતી નથી. ખાલી પાણી ઉપર પડ, અને તેની સાથ સુખદુઃખની ધારા અથડાતો કામ જ્વરથી શરીર કંપાયમાન થઈ, વાયુ મસ્તકે ચડે છે. એક પ્રવાહ વેહે છે, એક અટકી જાય છે, અને પ્રવાહની એક શાખા પ્રપંચ વૃક્ષનો આશ્રય કરી રહે છે. સ્ત્રીપુત્રાદિક બલાત્કારે મોહથી અંગ ઉપર પડી પ્રપંચમાં લપટાવે છે, એવી એ એક સર્પ જાતિ છે. એક શાખા પાતાળમાં પેશી ક્રોધને બોલાવી મદમત્સરથી બ્રષ્ટ કરે છે. એક સ્વર્ગમાં ચઢે છે ત્યાં લાલ, વ્યાધિ, માહાભારી દુઃખથી મસ્તકમાં પેસી શાંતિ આપતી નથી, એવી એક વૃષ્ટિ અથડતી વેહેતી કષ્ટ કરીને એકમેક સાથ સખંધમાં આવે છે, એવી પ્રવાહા ગતી એકત્ર થતાંને “આ માઈ” “આ માઈ” એમ બોલે છે અને ઉલટું પડતા બોલે છે કે આ “માઈ” “માઈ” કેહેતો હતો તે તો ચાલી ગયું એવી માહાં ધોર વૃષ્ટિ અખંડ અપાર વરસે છે તેમાંથી કોઈ છુટકો કરતો નથી. આવી વૃષ્ટિની આખરે મૂર્ખ સાધનમાં પ્રવર્તે છે વારે વારે ભજનમાં રહે છે, અને પ્રતિમાં પુજાને સંકલ્પ કરે છે, પણ તેનાથી વૃત્તિ તો અટકતીજ નથી, અને જપ અનુષ્ઠાન સાર્થક થતાં નથી માહા કષ્ટથી બલાત્કારે વૃષ્ટિને બાંધવા જાય છે, યજ્ઞ દાન કરે છે, પણ તેથી વૃષ્ટિ અધિક વધે છે. એવીરીતે અનેક મનુષ્યો અનેક પુણ અર્ચન યજ્ઞ, દાન, વિગેરેમાં પડે છે પણ તેથી વૃષ્ટિ ઓછી થઈ અભેદ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ જ્યારે પ્રબોધ વાયુ છુટે છે ત્યારેજ વૃષ્ટિ પોતાની મેલે સમેટાવા માંડે છે અને પ્રવાહાઈપી પાણી તત્ક્ષીણ ઉતરવા માંડે છે. માયા નિમત્તના કારણથી, વૃષ્ટિ કાર્ય ઉત્પન્ન કરી, સુખ દુઃખ આદિ પાપ પુન્ય એક સરખા નિર્માણ થયેલા છે. આપણુ આકાશચૈતન્યધન દ્વૈત રહિત જ્ઞાન એનું નામ છે કે તે પ્રલયકાળનું મોટું ભજન છે. કારણ

સ્વપ્રકાશ પ્રગટ થતાંને અજ્ઞાનના કાર્યની હાની થાય છે, ભેદની ધુળધાણી થાય છે, જીવ સંશય નિવૃત્ત થાય છે, બંધ મોક્ષ બન્ને ગયાથી સુખ દુઃખ નષ્ટ થતા, કેવળ નિજ સુખ આવતાંને નિર્ભય સમાધાન થાય છે એવું આ જ્ઞાનસાધન આગલ અન્ય સાધન કોઈ પણ નથી.

જ્ઞાનં દૃઢદૃશ્યયોર્માનં દૃશ્યશૂન્યતા ।

एकमेवाद्वयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—દૃશ્ય દૃષ્ટાનું જ્ઞાન તે જ્ઞાન (છે) દૃશ્ય શૂન્ય તે વિજ્ઞાન (છે) બીજી કંઈ પણ હોય તોપણ એક અદ્વય બ્રહ્મ પૂર્ણ છે.

વિવેચન:—દૃશ્યને મિથ્યા જોશો તો દૃષ્ટાને દૃશ્યપણે જાણીશો, સત્ય મિથ્યાનો નિવેડો કરવો એને જ્ઞાન કેહેવાય છે. મિથ્યા તે ઉત્પન્ન થયું નથી કદી તેને જીવો તો નામ અભિધાન કાંઈજ નથી. સત્ય મિથ્યા તે વળી કેવું? એવી રીતે દૃશ્ય ઉપર શૂન્યતા (છે) જેમાં સત્ય મિથ્યાનું જ્ઞાન નથી. દૃશ્યપણુ મુકાય તો દ્રષ્ટા આપણે પોતે જાણીએ, દૃષ્ટદૃશ્ય ગયા પછી નિર્વિકાર આવે છે, જેનો નિવૃત્તિ રૂપે વિજ્ઞાન નિરાધાર છે. બીજી કંઈ નથી, જે છે તે બ્રહ્મ છે, એવી સ્ફુરતી વગર અભેદ બ્રહ્મનું અનુસંધાન થાય છે, જેને દૃઢ અપરોક્ષથી વિજ્ઞાન કેહે છે.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं तज्ज्ञानं ज्ञानमुच्यते ।

विज्ञानं चोभयोरैक्यं क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ એના જ્ઞાનનું વિવેચન કરીને વિજ્ઞાનથી બનેને એકત્વ કરવો જેથી ક્ષેત્રજ્ઞ પરમાત્મા રહે છે.

વિવેચન:—“ત્વ” પદના સાધનમાં “તત્” પદનો વાચ્ય લક્ષ્યથી ક્ષેત્ર ક્ષેત્રજ્ઞતામાં નિવારણ કરવામાં અગાઉ આવ્યું છે. વાચ્ય એટલે પાંચકોશ સમુદાય સાથે ત્રણ દેહે છે અને તેની સાથે જીવ અભિમાની છે તે ક્ષેત્ર છે. અસત્ જડ દુઃખ જેનું અન્યાત્મકરૂપ છે તે અવસ્થા ક્ષેત્રરૂપે જાણીશો. લક્ષ્યસાક્ષિ પ્રત્યગાત્મા કટસ્થ નિર્વિકારી એ માહાત્મા છે, જે અસ્તિ ભાતિ પ્રયત્વે અધિષ્ઠાન છે. નિર્વિકારથી સર્વને જાણે છે, સામાન્યપણાથી પ્રકાશે છે, તેને અંતરયામી ક્ષેત્રજ્ઞ જાણીશો. એવી રીતે જે ક્ષેત્રજ્ઞને નિવારણ કરી જાણે છે તે ક્ષેત્રને પરોક્ષપણે અને ક્ષેત્રજ્ઞને અપરોક્ષપણે જાણે છે. એવી રીતે નિવારણ કરવાથી ક્ષેત્રજ્ઞ જાણીશો. જોઈએ, જેથી અગાડી કહ્યા પ્રમાણે દૃશ્ય અને દૃષ્ટાને

વિભાગ કરી જ્ઞાન આવે છે. બ્રહ્માત્મા અખંડ એક રસ છે, ભેદ નથી. ત્વંપદથી તત્ત્વપદનો વાચ્યાર્થ છોડીને ઇશ્વરનું શુદ્ધ જ્ઞાનલક્ષણથી આગળ જણાવી ગયા છે. અનેનું શુદ્ધ લક્ષ્ય આત્મા પરમાત્માનું અભેદ જ્ઞાન, ધ્યેય અને ધ્યાન વગર અંગથી સિદ્ધ્યદાનંદ હોય તેનું નામ વિજ્ઞાન છે.

પરોક્ષં શાસ્ત્રજં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં ચાત્મદર્શનમ્ ।

આત્મનો વ્રક્ષણઃ સમ્યગુપાધિદ્વયવર્જિતમ્ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ :—શાસ્ત્ર જન્ય જ્ઞાન તે પરોક્ષ (છે) આત્મા દર્શન તે વિજ્ઞાન (છે) માયા અવિધા જોતાંને આત્મા બ્રહ્મ અભિન્ન છે.

વિવેચન :—ગુરુમુખે વેદાંત શાસ્ત્ર અર્થ અનુભુતિને શ્રવણ કરવુંજેથી જ્ઞાન થાય છે એટલે બ્રહ્મ પ્રત્યગાત્મા અદ્વય અને માયા ઉપાધિ કરતા છે. આત્મા પ્રત્યય છે એવું અભેદ જ્ઞાન ગુરુ મુખથી વિશ્વાસ રાખી સાંભળવું જોઈએ એ જ્ઞાન પરોક્ષ છે. વિવેક વિચારથી એવો પરોક્ષ જ્ઞાન અને નિદિધ્યાસ તે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે. માયા અવિદ્યાથી ઉપાધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, એવો દૃઢ નિશ્ચય તે વિજ્ઞાન છે અથવા પરોક્ષ ધ્યેયે ધ્યાનનું જ્ઞાન જાણીને, ત્રિપુટી રહિત સમાધાન તે વિજ્ઞાન છે.

ત્વમર્થો વિષયજ્ઞાનં વિજ્ઞાનં તત્પદાશ્રયમ્ ।

પદયોરૈક્યબોધસ્તુ જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંજ્ઞકમ્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ :—હું આત્મા છું એ જ્ઞાન, અહંબ્રહ્મ તે વિજ્ઞાન, એકમેકના એક્યનું સમાધાન તે જ્ઞાન વિજ્ઞાન બંને છે.

વિવેચન :—વાચ્ય લક્ષણ છોડીને “ત્વં” પદે અપરોક્ષ આત્માજ્ઞાન એ ખરો છે. હું આત્મા એ વિષયનું જ્ઞાન નામ છે. આ સર્વ જગતનો હેતુ સિદ્ધ્યદાનંદ અપરોક્ષથી જે જાણવું તેનું નામ વિજ્ઞાન છે. “ત્વં” પદ અને “તત્” પદ એ બંનેના લક્ષણો જ્ઞાની અભેદ જાણે છે અને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનરૂપે એની સંજ્ઞા માને છે, એ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાન તે જ્ઞાન, અને બ્રહ્મજ્ઞાન તે વિજ્ઞાન, એ બંનેની સંજ્ઞા પુર્ણ તે જ્ઞાન વિજ્ઞાન, છે.

આત્માનાત્મવિવેકસ્તુ જ્ઞાનમાહુર્મનીષિણઃ ।

અજ્ઞાનં ચાન્યથા લોકે વિજ્ઞાનં તન્મયં જગત્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ :—આત્મા અનાત્માનો વિવેક એને જ્ઞાન વિજ્ઞાન કહે છે. અજ્ઞાન અન્યથા લોક રીતિ છે અને સર્વત્ર બ્રહ્મ તે વિજ્ઞાન છે.

વિવેચન:—અસત્ જડ દુઃખ અનાત્મા છે, અને અસ્તી ભાતિ ત્રિય-
રૂપ આત્માના છે, અને વિવેકથી જે એનો નિવડો કરે છે તે વિવેકને જ્ઞાતા
જ્ઞાન કહે છે. સત્ય મિથ્યા એક કરીને એકમેક સાથ મિશ્ર કરે અને જોડ
રીતથી જુલાવે. ખવાય એનું નામ અજ્ઞાન છે. સર્વ આપણુ છે એમ લાજે
ત્યારે સર્વ આપણા મધ્યે ઉત્પન્ન થાય છે એજ જાણવું, એજ સાચું વિજ્ઞાન છે.

અન્યથાવ્યતિરેકાભ્યાં સર્વત્રૈકં પ્રપદ્યતિ ।

યત્તુ તાદૃત્તિજં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં જ્ઞાનમાત્રકમ્ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—અન્યથા અને વ્યતિરેક સર્વને એક સરખું જોવું. જ્ઞાન તે વૃત્તિથી
સ્ફુરણુ, વિજ્ઞાન ને જ્ઞાનમાત્ર.

વિવેચન:—કારણરૂપે એક, કાર્યથી અલંકારરૂપે નામ, તેનું કાય જગત્ શ્રમ
અને તેનું કારણ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મરૂપ વગર જગત્ નથી અને જગત્માં બ્રહ્મ છે. એના
અન્યથાનુરૂપ એવા કાર્ય મધ્યે કારણ છે જેમ સુવર્ણ વગર અલંકાર નથી તેમ
બ્રહ્મમાં જગત્તેના વિકાર નથી. એ વ્યતિરેકનો પ્રકાર એવો છે કે કારણ મધ્યે
કાર્ય નથી. એવી રીતે અન્યથા વ્યતિરેક વિવેકથી જોવું જે સર્વ નામરૂપ છે તે
એક બ્રહ્મ ચિન્માત્રા (જ્ઞાન સ્વરૂપ) છે. સર્વ જગત્તમાં બ્રહ્મથી બીજુંરૂપ નથી.
એ બ્રહ્મ અવિનાશી છે. કારણ વિના કાર્ય નથી, અને તેમાં લિન્ગરૂપ નથી,
ત્યારે એ કારણને નિઃસંદેહ સ્વાનુભવથી જોવો. એવો સર્વમાં બ્રહ્મ એક છે.
નિશ્ચયાત્મક સપ્રતીતિ છે. તેને પ્રબોધરૂપે જે રીતથી જોવાય છે, સર્વદા
વૃત્તિનું સ્ફુરણુ જે આપણુ સર્વ બ્રહ્મ હૈમ્યે તે વૃત્તિ સ્વરૂપનું લક્ષણુ તે જ્ઞાન
અને જ્યાંથી વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ ત્યાં સ્ફુરણુમાં સ્ફુરણુનો લય કરી એ બનેનું
વિસર્જન કરે, તે નિવૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાન છે.

અજ્ઞાનધ્વંસકં જ્ઞાનં વિજ્ઞાનં ચોમયાત્મકમ્ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનનિષ્ઠેયં તત્સદ્બ્રહ્મણિ ચાર્પણમ્ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—અજ્ઞાન નષ્ટ થતા જ્ઞાન, (અને) અજ્ઞાન જ્ઞાનનો અધિષ્ઠાન
વિજ્ઞાન (છે) જ્ઞાન વિજ્ઞાનની નિષ્ઠા અર્પણુ કરવાથી એક પરબ્રહ્મ રહે છે.

વિવેચન:—હું બ્રહ્મ છું એવો નિશ્ચય તે જ્ઞાન (છે) જ્ઞાન થતાને
અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે, અજ્ઞાન જતાંને જ્ઞાન વૃત્તિ ગળીને વિજ્ઞાનરૂપ થાય છે,
પછી નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ જે સ્ફુરતી રહિત આત્મારામ છે. અજ્ઞાન જ્ઞાનના
ઉપસમ નિઃશેષ છે. ધ્યેય ધ્યાન સર્વ જવાથી દૈતાદૈત જ્ઞાન નષ્ટ થવાથી

ફક્ત પરબ્રહ્મ થાય એ વિજ્ઞાન છે. જ્ઞાનાજ્ઞાનની સ્ફુરતી જે અધિષ્ઠાનથી ઉઠે છે તે અધિષ્ઠાનમાં જ્ઞાનાજ્ઞાનનો રતિમાત્ર પણ વિરોધ નથી જેવી રીતે પ્રકાશ અને અંધકાર બન્ને આકાશમાં જાય છે તેમ જ્ઞાનાજ્ઞાનનો વિકાર અધિષ્ઠાન બ્રહ્મમાં રહે છે, તેનું નામ વિજ્ઞાન; અને તેને જાણવો એ જ્ઞાન અને બ્રહ્મ અભિન્ન છે એ વિજ્ઞાન. જ્ઞાન વિજ્ઞાનની નિષ્ઠા એવી છે કે એને મેળવતાને સ્વસ્વરૂપ વગર સાધકને અખંડ રસ પ્રાપ્ત થતો નથી, તે તેના સત્ત પરિપૂર્ણ બ્રહ્મનો એક દંડ છે એનું નામ ભિન્ન અર્પણ છે. જ્ઞાનાજ્ઞાન જવાથી જ્ઞાન વિજ્ઞાન મળે છે. વિજ્ઞાન આવતા ભિન્નપણું જતું રહે છે. એવી વિજ્ઞાનની સ્થિતિનો દ્રઢ નિશ્ચય જેને થાય છે તેને કોઈ પણ અવસ્થામાં ઉત્થાન થતું નથી. જ્યારે મન આદિ ઇન્દ્રિયોનો વેહેપાર પૂર્વ સંસ્કારથી થાય છે ત્યારે જ્ઞાતા તેને વિકાર માને છે, વાસ્તે એનું નામ ઉત્થાન છે. જે વૃત્તિ ઉઠે અને વેહવારથી તત્કાળ સત્ય મિથ્યા વિચારથી શાંત થાય, તો તેને સહજ સમાધિ લાગે છે. કારણ તે વખતે ધ્યાનની અને વેહવારની વૃત્તિ ભલતે ઠેકાણે હોય તો પણ તેને એકરૂપતાનો નિશ્ચય હોય છે, અને વૃત્તિ ઉદ્ભવતાને આપણામાંજ લય પામે છે. વેહવારીને આ મારી સમાધી છે એવું સમાધાન રહે છે કારણ ત્રણ અવસ્થામાં સર્વદા એકરૂપે નિશ્ચય પૂર્ણ હોય છે. સ્વ સ્વરૂપ વગર વૃત્તિનો વિકાર જુદો દેખાતો નથી તથા નામરૂપનો ભેદ રહેતો નથી, સંશય નષ્ટ થતાંને દ્રશ્યના ઉદ્ભવનો લય કરતા વૃત્તિ રહિત જે સંચય તે આપોઆપ સ્વાત્મારામ પોતે છે. એવું નિશ્ચય જેને છે તેને સમાધિનું ઉત્થાન થતું નથી પણ સ્વલીલાથી જે વર્તણૂક થાય તે પ્રમાણે વર્તે છે, એવી શેજ સ્થિતિમાં જે અનાયાસે પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ભોગ ભોગવે છે. એવી સહજ સ્થિતિમાં અંધ હોતો નથી તેમ મુક્ત પણ નહી. જીવનમુક્તિ તે વિદેહસ્થિતિ, સહજ સ્થિતિ, તે નિત્યમુક્ત. એવો જ્ઞાતા જે પૂર્ણ જ્ઞાની છે તથા જેને નિજાંજે બ્રહ્મ છે તે જ્ઞાતા પોતાનું કંઈ પણ કાર્યક્રમ, ધર્મ અધર્મ, કેહેતો નથી, કારણ તે કોઈનો નથી; વળી એનામાં સ્વાતુલવનો સંભવ નથી અને તેમાં સ્થિતિ કેવી કે વિચાર રીતી કેવી? મુક્તિ પણ નહી. બ્રહ્મજ્ઞાન જ્યારે આવે છે ત્યારે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, જે પૂર્વથી આત્મા અલિપ્ત છે એવા અનુભવથી તે જોતો નથી. જેમ આકાશ ઘટના વિકારથી વિકારી થતો નથી તેમ આત્મા નિર્વિકાર રૂપ જ રહે છે. અજ્ઞાન સ્થિતિમાં અજ્ઞાનથી વિકારી હોય છે ખરો, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાંને નિર્વિકારી થાય છે, અને તેમાં જ્ઞાની અને અજ્ઞાની વચ્ચે એકરૂપ છતાં આત્માનું એક પૂર્ણપણું સર્વ મારામદ સરખા છે એમ તે જ્ઞાતાને પૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે.

ભોક્તા સત્ત્વગુણઃ શુદ્ધો ભોગાનાં સાધનં રજઃ ।

ભોગ્યં તમોગુણઃ પ્રાહુરાત્મા ચૈવાં પ્રકાશકઃ ॥ ૪૧ ॥

અર્થઃ—ભોક્તા જ્ઞાન શક્તિ, સત્ત્વગુણ ક્રિયા શક્તિ, રજ સાધન ભોગ્ય, દ્રવ્ય શક્તિ તમોગુણ, એવી રીતે આત્મા પ્રકાશક છે.

વિવેચનઃ—અંતઃકરણની વૃત્તિ બે, એક બુદ્ધિ અને બીજું મન, ક્રિયા રહિત જાણવું તે જ્ઞાનશક્તિ છે. સત્ત્વગુણ એને કેહેવો કે એનાથી ભક્તિ વિષયી થાય છે, અને એની મદદથી સ્પુરતી આવતાને જીવ પ્રતિબિંબરૂપ થાય છે. એવી રીતે પ્રતિબિંબ અને વૃત્તિ બન્ને એકત્ર થઈ સુખ દુઃખ ભોગવાવે છે જેનું નામ ભોક્તા છે. ઇન્દ્રિય અને પ્રાણ એ ઉપકરણ છે જેના દ્વારથી વૃત્તિનું આવવું જવું છે, એ ક્રિયા શક્તિના ગ્રહણ સાધનને રજોગુણ કેહે છે. શબ્દ સ્પર્શ આદિ વિષય જે દ્રવ્યશક્તિનો સમુદાય છે તે તમોગુણ ભોગ્ય કેહેવાય છે. વૃત્તિ પ્રાણના આધારથી ઇન્દ્રિયોના દ્વારથી નિકળી એક સરખો વિષય ધરે છે જેથી સુખદુઃખ થાય છે. એવી રીતે વૃત્તિ, ઇન્દ્રિયો અને વિષય એ ત્રણ ગુણના સમુદાયને આત્મા સાક્ષી માત્રથી પ્રકાશે છે. વૃત્તિ ઉઠતા જાણવું, ઇન્દ્રિયોથી પ્રકાશ થવું, અને સ્વપ્રકાશથી વિષયનું અવલોકન કરવું એમ કરવાથી આત્મા જ્ઞાનરૂપક સામાન્યત્વે પ્રકાશે છે અને એને સુખદુઃખનું કૌતક કાંઈ નથી. એવી રીતે સુખ દુઃખના વિષયનું ગ્રહણ કરવાનું સાધન ઇન્દ્રિય છે. સુખદુઃખ વૃત્તિથી થાય છે એનો સાક્ષી આત્મા છે. કોઈપણ અવસ્થામાં હોય તો પણ નિર્વિકારી છે. નામરૂપથી જેતાં વિકારી દેખાય છે. આત્મા અજ્ઞાન નથી તેમ જ્ઞાનસંપન્ન નથી; સર્વમાં એક પરિપુર્ણ છે અને સ્થાવર જંગમમાં એકજ આત્મા વિરાજમાન છે, એવા નિશ્ચયથી સમજવામાં આવે તો બીજો વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ બીજાકુલ રહેતો નથી. આત્મા જન્મતો મરતો નથી. આત્માને મોક્ષ નથી, જ્ઞાન નથી, અજ્ઞાન નથી એવી તેની સ્વરૂપ સ્થિતિ વિષે આત્માજ્ઞાની બોલે છે. શુભ જ્ઞાતાને એનો મનથી દૃઢ નિશ્ચય કરવો કે ચરાચર હું એક ત્રણ લોકમાં વ્યાપ્ત છું, નિર્વિકારથી નિજ પ્રકાશ હું છું. હવે બ્રહ્મચારીના ધર્મનું વર્ણનઃ—

બ્રહ્માધ્યયનસંયુક્તો બ્રહ્મચર્યરતઃ સદા ।

સર્વં બ્રહ્મેતિ યો વેદ બ્રહ્મચારી સ ઉચ્યતે ॥ ૫૦ ॥

અર્થઃ—સર્વ બ્રહ્મરૂપ જાણે તે બ્રહ્મચારી, જેને વેદાધ્યયન યુક્ત અખંડ વિચાર કરવો જોઈએ.

વિવેચન:—વેદાધ્યયન એટલે શુદ્ધ વેદાંતનું અખંડ શ્રવણ, મનન, વૃત્તિ
બ્રહ્મ સ્વરૂપાકારનો દીવસે દીવસે અભ્યાસ કરવો. નામરૂપ છોડીને અનુભવથી
બ્રહ્મરૂપ થવું. મેદાકાર બાળી ભસ્મ કરવું એજ બ્રહ્મચારીના ધર્મ છે:—

ગૃહસ્થો ગુણમધ્યસ્થઃ શરીરં ગૃહમુચ્યતે ।

ગુણાઃ કુર્વન્તિ કર્માણિ નાહં કર્તેતિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—શરીર ગૃહમાં ગુણથી સ્થિત, બુદ્ધિમાન, ગુણ કર્મમાં પ્રવર્તતાંને
હું કર્તા નથી એવી જેની વાણી તે ગૃહસ્થ છે.

વિવેચન:—પંચીકૃત ભૂતથી આ સ્થુળ દેહ ઉભો છે અને તેનેજ જન્મ
મરણ છે, એવા શરીરના સાક્ષી માત્ર નિર્વિકારી છે અને હું આત્મા અલિપ્ત છું
શબ્દ, સ્પર્શ આદિરૂપનામનો વેહેપાર એજ કર્મ છે અને તે પ્રત્યક્ષ ત્રણ
ગુણનો ધર્મ છે પણ આત્મા તેમાં અલિપ્ત છે. સત્વગુણ અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયો
વિગેરે રજ્જેગુણ, તથા વિષય એ તમોગુણ છે, એવી રીતે ગુણના પ્રવર્તનથી
અહંમતા મમતાનું વર્તન થાય છે, અને જે વિશ્વ તૈજશ અભિમાનથી ઉત્પન્ન
થાય છે. એવું જ્ઞાન ધરાવનાર ગૃહસ્થ છે.

કિમુગ્રૈશ્ચ તપોમિશ્ચ यस્ય જ્ઞાનમયં તપઃ ।

હર્ષામર્ષવિનિર્મુક્તો વાનપ્રસ્થઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—ઉગ્ર તપથી કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી કારણ શુદ્ધ તે જ્ઞાન સિદ્ધિ
છે એવા વિચારવંત તથા જે હર્ષ શોકથી નિર્મુક્ત થયો છે તે વાનપ્રસ્થ છે.

વિવેચન:—વિવેક વિચાર ન કરતાં વનમાં જઈ વાસ કરે તો તે વાન-
પ્રસ્થ નથી. ધુમ્રપાન, પંચામિ, વિગેરે નાના તપની સાધનાર્યે કાયાની ક્ષીણતા
કરવી એ મોટો દુરાગ્રહિ વાનપ્રસ્થ છે; પણ જેનું તપ જ્ઞાન છે, જેને પુણ્ય પાપનું
લેપન નથી, નામરૂપનો બાધ કરી જેને અંગે બ્રહ્મ ચિદ્વરૂપથી સ્ફુરે છે,
જેને દ્વૈતભાન થતું નથી અને અહંમતા જેની ગલીત થઈ જ્ઞાનથી મુક્ત
અવસ્થામાં હર્ષ શોકનો ત્યાગ કરી સ્વેચ્છાથી નિરંજન ક્રિડા કરે છે તે
વાનપ્રસ્થ છે.

દેહન્યાસો હિ સંન્યાસો નૈવ કાષાયવાસસા ।

નાહં દેહો મહાત્મેતિ નિશ્ચયો જ્ઞાનલક્ષણમ્ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરી કોઈપણ રીતની વાસના દેહમથે
સ્ફુરે નહીં તે જ્ઞાન લક્ષણ નિશ્ચય સંન્યાસીનું છે.

વિવેચન:—અગાડી વેદાંત કથનમાં જ્ઞાન લક્ષણનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે એનો સાર એ છે કે ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાનના સંબંધમાં વૃત્તિ રહિત સમાધાન કરી, અભિજ્ઞ પ્રલયગાત્રમા પ્રલય છે એવી દૃઢ બુદ્ધિથી દરેક સંશયોના છીનબીન કરી ત્રણ કાળ એક સ્થિતિમાં રેહે છે તેજ ખરો સંન્યાસી છે. દેહાભિમાન ગલીત થતા તેને વિશ્વ તૈજશ પ્રાપ્ત અભિમાન ઉદ્ભવતો નથી અને કદાચ વિશ્વાભિમાનનો ઉદ્ભવ થાય તો એમ સમજે છે કે એ ઉદ્ભવ અકાર સ્થુળ તત્વનો છે જેની સાથે મારે સંબંધ નથી, હું કર્તા ભોગતા ક્ષણ નિમિત્ત માત્રથી છું; તૈજશાભિમાનનો ઉદ્ભવ ઉકાર સુક્ષ્મ દેહેનો છે જેનો ત્યાગ મને થઈ ગયો છે; ધ્યાતા હું નથી; અને પ્રાજ્ઞાભિમાનનો ઉદ્ભવ થાય તો તેનો ત્યાગ કરી એમ સમજે છે કે તે ઉદ્ભવ કારણ દેહ મકારનો છે; ત્રણ દેહ આ શરીરમાં છે તેવીજ રીતે બ્રહ્માંડમાં વિરાટ હરણ્યગર્ભ અને પ્રજ્ઞપતિ એવા ત્રણ અવ્યક્ત છે. એવી રીતે દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કરતા બ્રહ્માદિ અભિમાનનો ત્યાગ કરે છે. આવી રીતે નામરૂપનો ત્યાગ કરતા અસંગ આત્મા ઉદ્ભવે છે અને એવી આત્મા ઉદ્ભવ સ્થિતિમાં “હું દેહ છું” એવું અભિમાન ગલીત થાય છે. એવા ત્રણ દેહનો ત્યાગ કરનાર મહાત્મા સંન્યાસી છે એમ જ્ઞાતા જાણે છે. આ વિષયમાં અગાડી સ્નાન, સંધ્યાદિક ક્રિયા ખતાવી છે તેજ તે જ્ઞાતાની ક્રિયાઓ છે અને તે ક્રિયા નિઃસંશયી હોય છે, કારણ જ્ઞાતા જાણે છે કે એ ક્રિયાના નામરૂપ બોધ વાસ્તેજ આપવામાં આવેલા છે. આત્માત્વને કંઈ પણ ક્રિયા હોય તો પણ તે ક્રિયા નિર્વિકારી છે. જ્ઞાતાનું જ્ઞાન જુદું હોય છે. આત્મા અજ્ઞાન નથી અને તેને તેથી ભોક્ષ્યંધ સંભવતો નથી જ્ઞાતાને આત્માસ્મરણ હોતું નથી, ત્યારે પ્રાતઃસ્મરણ સ્નાન સંધ્યાદિક નામ ક્રિયા હોયજ નહીં, બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થ, સંન્યાસી કે વાનપ્રસ્થ એ નામરૂપની ક્રિયા જ્ઞાતાને લાગુ પડતી નથી. એ ભેદ વૃત્તિ નષ્ટ થતા સ્વાનુભવથી સમાધાન થઈ સ્વાનુભવથી અખંડ એકરસ બ્રહ્મત્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને એ પ્રાપ્તિને અદ્વૈતરૂપ સંપત્તિ કહે છે. ભગવા ધારણ કરી દંડ કમંડળ હાથમાં લઈ જ્ઞાન વિચાર વગરના વેષધારી માહાવાક્ય અને યોગનો પાઠ મુખે હોય પણ સ્વાનુભવ પુછતાં જ્ઞાન વિહીન એવા સંન્યાસીઓ ફેકટનો શિખા મુત્રનો ત્યાગ કરી વિચરે છે, જે ખરા સંન્યાસી કહેવાય નહીં.

સદાચારમિમં નિત્યં વે ઽ નુસંદધતે બુધાઃ ।

સંસારસાગરાબ્ધીઞં મુચ્યંતે નામ્ન સંસારઃ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ :—આ સદાચાર વિદ્વાનો જે જ્ઞાતા પ્રાપ્તિ કરશે તે નિઃસંશય, જરૂર સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થાશે.

વિવેચન :—અગાડી યોગી શબ્દના વિચારથી જે અધિકાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે તેજ અધિકારનો અનુષ્ઠ યુક્ત સાધન સંપન્ન પુરૂષ છે. આ વિધાથી કામ પણ અવણ મનન અને નિદિધ્યાસ યુક્ત અભ્યાસથી એનું અનુસંધાન કરશે,—પછી તે પુરૂષ કે સ્ત્રી હોય—તોપણ તે સંસાર સાગરમાંથી તરી જશે પણ જેને એવો અધિકાર નથી અને અભ્યાસમાં પણ પ્રવૃત્તિ નથી તેને એ વિધાનો યોગ આપવો નહી કાગળ તેથી તેને નાસ્તિકપણ પ્રાપ્ત થઈ સંસાર સાગરમાં કપશે, અને તેથી અને મોટે બ્રહ્માચાર પ્રાપ્ત થાશે ; પણ જેને અભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ હોય તેને અભ્યાસમાં પ્રીતી રાખી અભ્યાસના દૃઢતાથી પરિપક્વ થતા મૂંઝી કંમો કરના કરના ધીરે ધીરે કર્મ ન્યાય કરવા. પૂર્ણ સમાધાન જ્ઞાન થતા એ કર્મો આયોઆપ છરી જાય છે જ્ઞાનથી કર્મ છૂટે છે, અને અજ્ઞાન બંધ નષ્ટ થાય છે ન્યારે જ્ઞાન અવશેષ રહે છે. એકાગ્ર ભાવથી અનુસંધાન અભ્યાસ દૃઢ કરવો જેથી જ્ઞાનની પરિપક્વ દશા પ્રાપ્ત થાશે. એવા તેના દૃઢ અભ્યાસથી સાધક કમાપામનાથી મુક્ત થાય છે. આ અભ્યાસથી મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થવી જોખએ એવા હેતુથીજ અભ્યાસ કરવો જોખએ. આવા જ્ઞાનરૂપ દીવાને જ્ઞાન કગી સ્વાત્મસુખના ભોગભોગવવા, એજ કૃત્યાર્થકૃત્યનો સુલભ માર્ગ છે અને તેથી સંસાર બંધનથી મુક્ત થવાય છે.

સારંગસ એજ કે કામ, ક્રોધ, મોહ અને લોભરૂપી શત્રુઓ જેને આ શરીરમાં પોતાને દિનાર્યે નિવાસ કીધો છે તેઓને જીતી ગુરૂપરાયણ રહી આ આત્મવિધાનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો કારણ આત્માજ્ઞાનવિના સદ્ગતિ નથી. એ સબંધમાં શંકર સ્વામી કેહે છે. આત્મજ્ઞાન વિગ્રહના મૂલાસ્તે પદ્યંતે નરકાનેગૂઢાઃ વાસ્તે નિર્ભર ગુરૂ પરાયણ રહેનાર ભક્ત સંસારબંધનથી મુક્ત થઈ મન સહિત સર્વ ઇન્દ્રિયોના દેવ તરીકે પોતાના નિજ હૃદય સ્થાનમાં પોતાના આત્માનું અવલોકન કરે છે.

